De Spaanse oorsprong van het Dam- en Moderne Schaakspel

DEEL I

Govert Westerveld

Dr. Govert Westerveld

DEEL I

DE INVLOED VAN DE SPAANSE KONINGIN ISABEL LA CATOLICA OP DE NIEUWE STERKE DAME IN DE OORSPRONG VAN HET DAM- EN MODERNE SCHAAKSPEL.

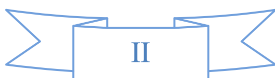
In nauwe samenwerking met
Rob Jansen

De Spaanse oorsprong van het Dam- en moderne Schaakspel

Voorplaatontwerp: Luis Fernández Miñano, Blanca (Murcia).

I.S.B.N.: 84-605-6372-3
Depósito Legal: MU-796-1997

Eerste druk 1997
Derde druk 2013
Govert Westerveld, 2013 - Hispanista
Barrio Nuevo, 12-1, 30540 Blanca (Murcia) Spain
Correo electrónico: govertwesterveld@gmail.com

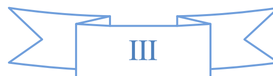
Dr. Govert Westerveld
Jeugdkampioen dammen van Nederland 1963

DEEL I

DE INVLOED VAN DE SPAANSE KONINGIN ISABEL LA CATOLICA OP DE NIEUWE STERKE DAME IN DE OORSPRONG VAN HET DAM- EN MODERNE SCHAAKSPEL.

SPAANSE LITERATUUR
JAREN: 1283 - 1700

In nauwe samenwerking met
Rob Jansen
Damhistoricus - Amsterdam

Dedicatie

Aan mijn overleden vriend en leraar:

Prof. Dr. Francisco Sabater García
Voormalig rector van de Universiteit van Murcia (1976-1980)

Elf jaar waren we samen in ons gemeenschappelijk vaderland en hadden we onze meningsverschillen al varende in die grote zee van onbekende gebieden. Zoals de arme zeelieden die hoog in de lucht hangen en die met een kleine verkeerde beweging van hun mast vallen en een wrede dood sterven.

Maar in de moeilijke tijden van mijn leven stond je altijd aan mijn zijde en had vertrouwen in mijn ideeën en innovaties van nieuwe produkten door me met je woorden aan te moedigen om de ingeslagen weg te volgen. Jouw dood was als een zeeman, altijd op zoek en het nemenvan risicos in deze onontgonnen gebieden.

Ik denk atijd aan jouw woorden terug als grote onderzoeker: "van de Hesperidine weten we nog niets", alhoewel ons bedrijf nummer één was in de wereld.

We moeten onderzoeken en altijd blijven corrigeren, en nooit tevreden zijn met het resultaat. Ik zal altijd jouw weg volgen: veel onderzoeken, en voortdurend mijn resultaten corrigeren bij de geschiedenis van het Schaken en Dammen, en de tijd zal iedereen op zijn juiste plaats zetten.

Prefacio.

Govert, el jugador.

El libro de Govert Westerveld, cuyo prólogo me ha solicitado por razones de una amistad en la que me honro, es, a mi parecer, una obra extraordinaria e importante. La historia de los juegos recibe una creciente atención en diversos círculos de nuestros días y varios de ellos, en Holanda, Alemania, Austria y sobre todo en España, van a recibir como un regalo inesperado la obra que el lector tiene en sus manos. Tal actitud de interés académico hacia los juegos, en particular los de tablero, es relativamente reciente y la "historia de los historiadores" de los juegos es en si misma un capítulo aparte, que por lo que respecta al juego de damas queda ya esbozada con largueza en los comentarios de Govert, tanto explícitamente como entre líneas.

El libro de Govert es nuevo en todos los sentidos del término incluyendo especialmente la originalidad. En general, "durante mucho tiempo el estudio de los juegos se esterilizó en la historia de los instrumentos del juego. La atención se dirigió hacia los accesorios o los aparatos, pero apenas hacia la esencia del juego, su carácter, las leyes o incluso los impulsos instintivos que presuponen, y la clase de gratificación que cada juego aporta" (Roger Caillos. "Les Jeux et les Hommes". Gallimard. Paris 1958. cap. V. Versión alemana. Ullstein 1982, p. 66) Govert ha seguido otro camino: El estudio de un contexto histórico cultural, como el español, y de análisis, casi obsesivo, de las huellas que el origen de las damas y otros juegos de tablero emparentados (el alquerque, el andarraya, el castro) han dejado en las palabras y en la literatura.

A mi me llama la atención el que Govert delate, con su trabajo, una preocupación que de entrada puede llamarse filosófica. Las consideraciones filosóficas sobre el contexto cultural del fenómeno lúdico puede decirse que arrancan desde 1938 con el clásico tratado de un compatriota suyo, el "Homo Ludens" de Johan Huizinga. El juego es más antiguo que la cultura, porque como comenta Huizinga los animales no han esperado a que el hombre les enseñase a jugar La gratificación de instintos muy profundos, en esencia la misma que los animales obtienen de sus juegos para ensayar mecanismos biológicos de

supervivencia, se encuentra en la base de lo lúdico. Cada juego puede ser examinado en estratos de progresiva profundidad, cuyas últimas o primeras razones serian las biológicas. Los animales juegan para aprender a cortejar, a alimentarse, a huir o a matar. En los juegos del Homo Ludens los componentes instintivos más crudos están presentes aunque queden enmascarados. Lo que resulta específicamente humano es el elemento religioso del juego, subrayado por Huizinga. Los antropólogos admiten que los juegos más antiguos son las actividades atléticas como luchar, correr, saltar o danzar, y no es necesario ser experto en Prehistoria para saber que fueron practicadas desde el paleolítico (si es que no estuvieron presentes ya en los homínidos). Con la aparición de la cultura, estas actividades de trascendentalizaron en ceremonias mágicas para adorar a los dioses, para ritos de fertilidad o para honras funerarias.
No quiero, en estas líneas, centrarme en los detalles técnicos de la obra, porque lo que me fascina ante todo es la motivación de su autor. El sentido alegórico de muchos juegos de tablero es el de enmarcar actividades instintivas como la caza, la huida, o la guerra, en un microcosmo ordenado, un realidad virtual dentro de límites espaciales regulares y con reglas fijas. La gratificación de los elementos instintivos que se obtiene con los juegos no desparecen con el tablero, sino que se transforma en su manera de expresarse. En el mas analizado de todos los juegos de tablero, el ajedrez, la lucha, la huida, o la caza están presentes de una forma alegórica, pero con contenido emocional muchas veces comparable en intensidad al de la actividad simbolizada. En el juego de Govert, la guerra está presente en un primer plano visible: guerra contra la rutina, la desidia, la mediocridad, o la sumisión. Govert, y su juego de damas, son un símbolo de lucha. Esta connotación casi religiosa que desde los primeros tiempos acompaña a los juegos de tablero, es la que me ha atraído en el símbolo vital que encarna la andadura personal de Govert y su trabajo para superar todo obstáculo.

El nacimiento del presente libro no es casualidad. Ni la religión de Govert, ni la de su juego de tablero tienen nada que ver con el azar. El problema de la predeterminación de origen divino en la salvación o en la condenación, y de la influencia del libre albedrío en el destino individual, está en la base de lo religioso. Como también dejo indicado Huizinga todos los juegos pueden reducirse históricamente a emanaciones de los sagrado moldeadas culturalmente. Cuando el hombre primitivo lanzaba el dado hecho con un astrágalo para saber si iba o no a sobrevivir aquel

día, estaba haciendo una pregunta a los dioses que básicamente es la misma que hace cualquier jugador de ruleta a despecho del dinero. Invocar a la suerte supone, en cualquiera de sus expresiones lúdicas, una actitud de sumisión fatalista. En cambio, cuando los sacerdotes egipcios y babilónicos ensayaban en juegos de tablero una comprensión matemática del Universo, estaban proponiendo sin palabras otro tipo de respuesta radicalmente distinta al misterio del Destino. De estas actitudes proceden una serie de juegos filosóficamente voluntaristas.

El "alea", la suerte ciega, se infiltra en los juegos como expresión de la creencia en un poder superior caprichoso que resultaría el factor decisivo para los acontecimientos futuros. Como en las antiguas tesis de Esquilo, el devenir humano es meramente un juego de los poderes superiores. En la otra cara de la moneda helenística, las tragedias de Eurípides introducen el "agón", el esfuerzo individual como divisa de una actitud voluntariosa ante la incertidumbre del futuro, que se ha considerado como característica cultural típica del espíritu griego. La lucha entre las dos concepciones filosófico-religiosas diametralmente enfrentadas se lee entre las líneas de toda la literatura clásica. Oráculos y sacrificios rituales, mitad juego y mitad liturgia, marcan las grandes decisiones de personajes históricos en cada capítulo de las Vidas Paralelas de Plutarco. La actitud voluntarista de otros está asimismo presente en las crónicas: El "alea jacta est" de César supone un desdén hacia lo fatalista, el mismo que según Suetonio le hizo partir en expedición hacia África pese a los augurios infaustos de las vísceras de animales sacrificados, y exclamar al tropezar y caer al suelo nada más desembarcar: "África, ya te tengo en mis manos".

Como los personajes, así ocurre con la caracteriología psicológica de los juegos y de los jugadores. En la Persia pre-islámica, los dos juegos que encarnaban emblemáticamente las dos actitudes contrapuestas son por un lado el voluntarista juego del ajedrez y por otro el azaroso juego de dados llamado en árabe *nard*. (Las tablas reales del códice de Alfonso X antecesoras del actual backgammon). Ambos juegos se practican sobre un tablero y tienen en común una base numerológica muy elaborada históricamente, pero su expresividad filosófica es diametralmente opuesta. Cuando los árabes aprendieron dichos juegos tras la conquista de Persia en el siglo VII, las tesis filosóficas implícitas en los mismo fueron objeto de argos debates, que permanecen en los textos islámicos como la más remota y apasionada discusión escrita sobre el tema del libre albedrío y el juego. Es difícil resumir estas ideas

con más elegancia que el anónimo autor del manuscrito árabe de ajedrez del British Museum que tradujo el erudito ajedrecista y orientalista jesuita P. Félix Pareja:

> ***“En cuanto a su sentido íntimo, quiso el inventor, con los dos juegos de ajedrez y nard, reproducir al vivo la controversia más empeñada que ha divido a la Humanidad: entre las opuestas doctrinas del albedrío libre y del Destino ciego; entre el hallarse la voluntad con facultad de elegir libremente o el verse fatalmente sujeta obligada a obrar sin elección.***
>
> ***Sostiene una de esas escuelas que los movimientos de los hombres y sus actos y consecuencias felices y desgraciadas fluyen por modo necesario, y que su causa es exterior a ellos y sus facultades, pues no es otra que Aquel que otorga y prohibe. Luego se dividió esta escuela, y los de tendencias religiosas entre sus secuaces, creyeron que esa causa es el decreto divino con respecto a las criaturas, al cual no cabe contrariar, mientras que los de tendencias naturalistas aseguraron que esa causa había que buscarla en los movimientos favorables o adversos de las esferas celestes.***
>
> ***Defiende la segunda escuela que los sucesos prósperos del hombre, en su movimientos y actividades, dependen de la bondad de su libre albedrío, y los adversos y desgraciados de la perversidad de su libre elección y de su abandono.***
>
> ***El que inventó el nard acomodó las reglas de este juego a la opinión de la escuela primera, haciendo que los dos dados desempeñasen en él el oficio mismo de aquella causa externa, sin la decisión de la cual en el dar y en el otorgar de nada sirve el esfuerzo humano, a fin de que se viese con toda claridad como vence en este juego el mas ignorante inepto el más digno y capaz, y como gana el inepto cuando le ayuda la fortuna de la causa externa, y en cambio pierde el apto cuando aquella le abandona.***
>
> ***En cambio, el que inventó el ajedrez acomodó sus leyes a la opinión de la segunda escuela, porque no establece aquella causa exterior que obra sobre el individuo, sino que otorga a los jugadores igualdad de piezas, correspondiente a las***

facultades que han recibido de Dios en su creación, y basa el juego en el libre albedrío, haciendo resaltar así palpablemente como aquel que sabe usar mejor de sus libres facultades supera al que usa mal de ellas, y cómo sus teorías se vuelven contra el

Aconsejó además este juego al arte de la guerra, porque este es el más importante y primero de los negocios en el mundo, y además, porque en él la atinada dirección y la elección libre son los que conducen a la victoria o a la derrota Y como es evidente que el resultado feliz sólo se debe a bien calculadas combinaciones, y la derrota, por el contrario, a defectos en la dirección de los esfuerzos, se hace con esto patente su semejanza con todos los demás ordinarios asuntos y negocios de la vida".

La divagación que antecede sirve para explicar que este componente que cabría calificar como religioso es el que se percibe en la devoción con que Govert Westerveld ha ido reuniendo los materiales que presenta, y en lo que conozco de su propia biografía. Govert es un jugador retirado, en un pueblo pequeño y viejo, entregado apasionadamente al estudio de un juego de tablero. Sabe que todo juego necesita ante todo una separación espacial, material o espiritual, que les aísle del mundo cotidiano. Para Huizinga[1] la demarcación es una consecuencia de lo que él llamó "elemento sagrado" del juego, y supone en esencia un rito inicial de consagración. "La pista, el campo de tenis, el lugar marcado en el pavimento para los juegos infantiles y el tablero de damas o de ajedrez, no se diferencian, formalmente, del templo ni del círculo mágico". En mis ocasionales visitas al templo personal de Govert, en su casa de Beniel, he podido percibir con sobrecogimiento el inmenso esfuerzo que, entre sus papeles, discos de ordenador y ensimismamiento de erudito supone para él y sus familiares una aventura personal de investigación, que en su hogar todos comparten.

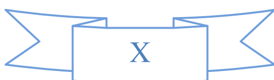
[1] "El hechicero, el vidente, el sacrificador, comienzan demarcando el lugar sagrado. El sacramento y el misterio suponen un lugar Consagrado", añade Huizinga, de quien uso la edición castellana de su "Homo Ludens", Alianza Editorial, Madrid 1972. Su libro arranca desde 1938. La cita ocurre en la p 34.

La separación que distancia el juego de la vida cotidiana no solo es física sino también mental. Una misma actividad como cortar troncos de árbol puede ser trabajo si el propósito es laboral, o deporte, si el motivo es competitivo. Los deportistas profesionales aparentemente están jugando cuando en realidad lo que hacen es trabajar, y los que buscan inscribir resultados de cualquier actividad en sí, es el elemento diferenciador. En las sociedades primitivas, la separación ente unas y otras clases de actividades era más clara porque lo lúdico aparece únicamente cuando los imperativos de supervivencia, de obtener alimentos, cobijo o protección, han quedado satisfechos El tiempo libre, y la oportunidad de dedicarlo a satisfacciones intelectuales o emocionales requieren una seguridad en cuanto a las necesidades básicas, y suponen un logro de las sociedades humanas en la medida en que se han ido civilizando, es decir, integrándose en ciudades o en colectividades de cualquier tipo que posibilitan actividades gratuitas. Govert, en este sentido, ha hecho también un trabajo de deportista, ajeno al interés por el dinero, robando el tiempo a las necesidades más perentorias. La obra de Govert es la de un jugador, en el más noble, y antiguo sentido de la palabra. Así me lo parece, y así lo escribo aquí.

El resto está en el libro, que como todo buen libro, habla por sí mismo.

Dr. Ricardo Calvo

Maestro Internacional de Ajedrez
Historiador español de ajedrez (Initiativgruppe Königstein)
Co-autor de la edición facsímil del manuscrito de El Escorial "Libro de Axedez, Dados et Tablas, Ediciones Poniente, Madrid, 1987.

INTRODUCCIÓN

LA INFLUENCIA DE LA REINA ISABEL LA CATÓLICA SOBRE LA NUEVA DAMA PODEROSA EN EL ORIGEN DEL JUEGO DE LAS DAMAS Y EL AJEDREZ MODERNO.

Hasta ahora los diferentes historiadores se han limitado prácticamente a señalar a Francia como el país originario del juego de las damas; entre ellos destaca el famoso historiador de ajedrez Harold James Ruthven Murray[2]. Con respecto a la nueva dama poderosa en el juego moderno de ajedrez que se desarrolló a finales del siglo XV la situación no es mucho mejor, puesto que los historiadores de este juego creen que tanto Francia como Italia puedan ser los países de nacimiento de esta modalidad del juego. a pesar de que el primer libro de ajedrez, Luis Ramirez de Lucena, con dicha nueva modalidad data del 1497 y es de origen español[3].

En el juego de damas vemos una situación similar, puesto que los primeros libros españoles del juego de damas[4] tienen un altísimo nivel y datan del siglo XVI, mientras que el primer libro francés[5] procede del siglo XVII y el juego descrito es muy elemental. Contrariamente a estos indicios, los historiadores no consideraban necesario otorgar a España el honor de ser el país creador del juego de

---

[2] MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford. p. 75.

[3] LUCENA, (LUIS) RAMIREZ DE (1497). Repetición de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca.

[4] TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valencia.

[5] MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut observer an icelui. Et la métode d'y bien jouer"*. - Paris.

damas y de la nueva modalidad en el ajedrez con la nueva dama. ¿Cómo es posible que los distintos historiadores nunca hayan tenido en cuenta la rica bibliografía española sobre ambos juegos? ¿Era un problema lingüístico ó existían otras condicionantes que prohibieron este razonamiento? En el caso del juego de damas, esto quizá podría ser una causa razonable para los historiadores holandeses que no dominaban el idioma español, pero no para el historiador inglés Murray que conocía varios idiomas, entre ellos el árabe. En cambio, para el juego de ajedrez es difícil de digerir que nadie de ellos conociese el idioma español. Por lo tanto debían existir otros motivos para ellos en negar que España podía ser el país de origen de la nueva dama poderosa en el ajedrez. Como sea, los motivos pueden ser varios, pero felizmente en los últimos años hemos observado una tendencia de dos destacados historiadores que comenzaron a modificar este punto de vista.

En el caso de la nueva dama poderosa de ajedrez contamos en España con el destacado investigador de ajedrez Dr. Ricardo Calvo, el cual desde los años ochenta defiende a España ser el país originario de la nueva dama poderosa en el ajedrez[6]. Sus investigaciones y descubrimientos de antiguos manuscritos de ajedrez del siglo XV hacen posible afirmar que esta nueva propiedad es de origen español[7].

Respecto al juego de damas no olvidamos mencionar al Ir. Gerard Bakker de Utrecht (Holanda), que con un trabajo inicial en 1983 y otro avanzado en 1987 preconiza la procedencia española[8] del juego de

---

6 CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastián Año XV. Núm. 173. 15 de abril, pp 252-253.
CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3, p. 28.
CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit échiquéen du XV siècle. Europe Échecs. Besançon. N. 319-320. juillet - Août, pp 434-435.

7 CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda). Núm. 7:82-89.
CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstätte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin. Núm. 3:34-46.
CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien, pp 77-89.

8 BAKKER, IR. GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 44.
BAKKER, IR. GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 42-46.

damas a partir del juego de alquerque y ajedrez. Eran buenos puntos de partida, pero aún quedaban puntos oscuros en la solidez de esta hipótesis.

Esta es, humildemente el propósito de este libro, la búsqueda de evidencias y la situación de España en el lugar destacado que en esta naturaleza merece. A tal efecto tratamos cronológicamente los textos estudiados entre 1283 y 1700, reuniendo así más de 950 referencias bibliográficas que serán así de más fácil consulta para futuros historiadores.

Desde 1986 mantenemos la hipótesis de que el origen del juego de las Damas es español y a tal efecto hemos buscado respuestas y evidencias durante unos 10 años. Partimos de la base de que el juego de ajedrez refleja la situación real de una época. Así, nos podemos preguntar por qué la reina en el ajedrez moderno tiene más poder que el rey. Si estudiamos la vida real española en el siglo XV vemos que esta pregunta no es tan difícil de contestar. Había en 1469 una dama en Castilla que se casó con un futuro rey de Aragón, Fernando. Algunos años más tarde en, 1475, esta dama, Isabel la Católica, se convirtió en reina con mayor poder efectivo que su marido, Fernando. Por tanto, cuando la España de 1492 se liberaba del último reino moro de Granada, descubría América y ordenaba una religión en su territorio, era justificado usar de repente en el ajedrez una nueva reina con más poder que su "rey". Pero, y el nombre "dama" ¿cuál es su procedencia? Sabemos que la palabra "domina" era traducida ya en el siglo XIV por la palabra francesa "dame" en manuscritos de ajedrez y es de suponer que en el siglo XV, por influencia de los libros impresos de Jacobus de Cessolis, se empezase a usar frecuentemente en España el término dama para la reina en el ajedrez. ¿Pero no era también por la idealización de la mujer a dama en la poesía de la corte donde la supremacía de la dama es una de las características del amor frustrado?

La nueva modalidad del juego en el ajedrez recibió varios nombres en el extranjero. Así, vemos términos despectivos como: "alla rabiosa" en el caso italiano y de "dame enragée" en el caso francés. En España vemos

un término neutral: “Axedrez de la dama”. Motivo por el cual creemos también que tanto Francia como Italia no pueden ser el país de origen de este nuevo tipo de ajedrez. Otros historiadores se preguntan cómo fue posible que esta peculiaridad del juego se pudiese introducir y mantener en todos los países de Europa. No es tan difícil de explicar si tenemos en cuenta de que en 1492 España desterró a unos 250.000 judíos de sus tierras, los cuales se distribuyeron por toda Europa con toda su influencia económica y política. Además, el rey español Carlos V pasaba más tiempo fuera que en la propia España en función de la defensa de la hegemonía española en Europa.

La nueva dama “poderosa” del ajedrez tendría mucho que ver con el invento del juego de damas y con el uso de esta nueva pieza. A tal efecto hemos tratado en esta obra cronológicamente los textos bibliográficos, cuyos comentarios vienen mayormente traducidos al holandés. Los textos originales son básicamente españoles, aunque no hemos olvidado mencionar los más notables libros extranjeros en latín, alemán, inglés, francés, italiano y holandés.

El primer capítulo versa sobre los antiguos juegos egipcios, ya que fueron considerados erróneamente por algunos historiadores[9] como precursores de las damas. En el mismo capítulo se hace referencia al “Ludus Latrunculorum” , juego que fue tomado por Thomas Hyde[10] como antecesor del juego de las damas. A continuación se describen juegos semejantes al desaparecido “Ludus Latrunculorum”, algunos de los cuales aún existen. El capítulo dos describe un juego de tablero con casillas (¿blancas y amarillas alternativamente?) la “Jaldeta”, prohibido en el siglo XIII y ya no practicada a finales del siglo XV. En el capítulo tres nos introducimos en la España del siglo XV, pudiendo observar la influencia general de la Reina “Isabel de Católica”. Tratamos la expulsión de los judíos y la conversión de los moros a la religión católica. Era entre 1474 y 1492 cuando se desarrolló la nueva dama

[9] WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.

[10] HYDE, THOMAS (1694). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.

poderosa y este tiempo se puede considerar como un etapa dormido. La implantación definitiva se originó a partir de 1492 cuando los éxitos de la reina llegaron a su cima: 1. Conquista del reino moro "Granada"; 2. Descubrimiento de América; 3. Expulsión de los judíos; 4. Pérdida de poder de la nobleza debido a las reformas administrativas.
En capítulo 4 se examinan los términos latinos "scruporum" y "calculorum". En los capítulos posteriores (5, 6, 7, 8,) se estudian detalladamente las palabras españolas con las que anteriormente se denominó al juego de las damas, tales como "marro", "marro de punta", "andarraya" y "alquerque". Demostramos con pruebas bibliográficas que "punta" no quiere decir casilla, como pretenden Branch[11,] Murray[12], Kruijswijk[13] y Van der Stoep[14], sino que "de punta" significa diagonal. Es decir que el juego "marro de punta" no es otra cosa que un juego (con dirección) diagonal. Las denominaciones "marro" y "marro de punta" pertenecen al reino de Aragón y las de "andarraya" y "alquerque" al reino de Castilla.

La antigua palabra "trecha", que años más tarde se convirtió en "treta", se analiza en el capítulo 9. Al parecer la palabra "castro" (juego de castillos) tenía cierta relación con el juego de damas en Turquía y Palestina, en el capítulo 10 se estudia detalladamente esta expresión. En el capítulo 11 analizamos extensamente el término latín "domina" y la palabra "dama". En la conclusión de este capítulo se describen distintas modalidades del juego de damas en diferentes países. Asimismo, en el siguiente capítulo se examina el libro perdido de Antonio de Torquemada. En el 13 se expone un extenso estudio sobre el libro de Juan de Timoneda, impreso en 1635, algunos de cuyos textos según

---

11 . BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911). The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between October 8, 1911 - April 14, 1912.

12 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford, p. 399. MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford, p. 75.

13 KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag, p. 53.

14 STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje, p. 81.

nuestras investigaciones podrían datar de 1550. Es muy posible que algunas de las posiciones del juego de damas que figuran en este libro, sean similares a las que se describen en el libro de Torquemada.

Los libros españoles de damas entre 1547 y 1996 y los primeros libros europeos de damas son tratados en el capítulo 14, así como los libros españoles de juego entre el periodo de 1283-1700. José Paluzie y Lucena estableció a principios del siglo XIX un primer estudio bibliográfico español de ajedrez[15].

En este modesto texto hacemos algo similar con el juego de damas. A los listados bibliográficos existentes en otros libros de historia de las damas podemos adicionar un libro de damas de 1792[16] hallado por el Profesor Dr. Juan Torres Fontes[17] y un manuscrito del año 1690 encontrado por nosotros en una biblioteca andaluza[18]. Hasta ahora no se había establecido una relación completa entre todos los libros españoles referidos a juegos en el periodo 1283-1700, así nuestras investigaciones podrían llenar ese vacío. En el capítulo 15 se someten a discusión hipótesis de otros historiadores de damas y se ofrece además un punto de vista sobre el desarrollo del juego de alquerque de 12 hasta nuestro actual juego de damas. Existen diversas evidencias para afirmar que Valencia pudo ser el reino de origen del juego de damas, del mismo que la dama poderosa del ajedrez, según opinión del historiador ajedrecista Dr. Ricardo Calvo. Finalmente, el bibliófilo español de libros de damas españoles Victor Cantalapiedra Martin, desarrolla, en español, sus conocimientos sobre dichos libros en el capítulo 16.

AGRADECIMIENTO.

Este libro debe su existencia al historiador de damas, Rob Jansen de Amsterdam, y a sus esfuerzos en los periodos 1991-1994 y 1996-1997

---

[15] PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912). Primer ensayo de bibliografía Española de ajedrez, Barcelona 1912, pp. 8-11.

[16] GARCIA, JOSEF ANTONIO (1792). Garcia juego de Damas (....), Murcia.

[17] WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift: *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 87.

[18] CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas, Granada.

para facilitarnos abundante material bibliográfico. Durante mis años de investigación tuve la fortuna de encontrar historiadores de gran prestigio: mi amigo Dr. Ricardo Calvo, gran historiador de ajedrez, que me proporcionó datos sobre sus investigaciones del origen del ajedrez moderno, sin su apoyo y estímulo este libro nunca habría podido concluirse. El profesor Dr. Juan Torres Fontes (Catedrático de Historia Medieval de la Universidad de Murcia) quién amablemente me regaló varios de sus libros escritos sobre la reina Isabel la Católica y sobre el siglo XV, haciéndome valiosas sugerencias para continuar la investigación; el historiador holandés de damas, el Ir. Gerard Bakker, quien tuvó la amabilidad de poner a mi disposición todas sus publicaciones y material fotográfico de sus revistas de damas; el Profesor Dr. Günther G. Bauer del Instituto para la Investigación y la Pedagogía del Juego, creado en 1991 por él, como quinto instituto científico de la escuela de Música y Bellas Artes, Mozarteum, de Salzburgo en Austria, por su apoyo en publicar mis anteriores artículos en sus libros[19] y animarme en seguir publicando; el bibliófilo de libros españoles de damas, Victor Cantalapiedra Martín quién me enseño a jugar a las damas españoles, me informó poco a poco de los secretos de su amplia biblioteca, y puso a mi disposición un gran cantidad de material bibliográfico y fotos. Han colaborado más personas en la preparación de este libro y no es posible mencionarles a todos. No obstante, no queremos olvidar al Prof. Dr. Joachim Petzold (Alemania), Ir. Felix Berkovich (U.S.A), los historiadores holandeses de damas Karel Wendel Kruijswijk y Drs. Arie van der Stoep, Dr. Franco Pratesi (Italia), Prof. Dr. Adriano Chicco (Italia), los historiadores portugueses de damas Dr. Cândido de Sena Carneiro y Francisco Henriques, y Flory Navarro Belmonte (Licenciada en Historia Medieval por la Universidad de Murcia). ¡Gracias a todos ellos!

Revisión: Flory Navarro Belmonte

[19] WESTERVELD, GOVERT (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.

WESTERVELD, GOVERT (1996). Homo Ludens. El hombre que juega. Deel 1. Instituto para la Investigación y la Pedagogía del Juego. Salzburg.

INTRODUCTION

THE INFLUENCE OF THE QUEEN ISABEL LA CATOLICA ON THE NEW POWERFUL DAMA IN THE ORIGIN OF THE DRAUGHTS AND MODERN CHESS GAME.

Until now the different scholars practically limited themselves to indicating France as the country of origin of the draughts game, among them the famous chess scholar Harold James Ruthven Murray[20] is emphasized. With respect to the new powerful dama in the modern chess game that was developed around the end of the XV century, the situation is not much better, since the scholars of this game believe that France, as well as Italy, could be the native countries of this modality of the game, in spite of the fact that the first chess book, Luis Ramirez of Lucena, with such new modality dates from 1497 and is of Spanish origin[21].

In draughts we see a similar situation, since the first Spanish books about the game[22] of draughts have a very high level and date from the XVI century, while the first French book[23] comes from the XVII century and the game described is a very elemental one. Contrary to this evidence, the scholars did not consider it necessary to grant Spain the honour of being the creative country of the game of draughts and of the

[20] MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford. p. 75.

[21] LUCENA, LUIS RAMIREZ DE (1497). Repetición de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca.

[22] TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valencia.

[23] MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut observer an icelui. Et la métode d'y bien jouer"*. - Paris.

new modality in the chess game with the new dama. How is it possible that the different scholars never took into account the rich Spanish bibliography on both games? Was it a linguistic problem or were there other existing circumstances that forbade this reasoning? In the case of draughts, this could be a reasonable cause for the Dutch scholars that did not master the Spanish language, but not for the English scholar Murray who knew several languages, among them Arabic. On the other hand, regarding the chess game it is difficult to accept that none of them knew the Spanish language. Therefore there had to be other motives for them to deny that Spain could be the country of origin of the new powerful dama in chess. Whatever it may be, there can be several motives, but happily in the last years we have observed a trend of two outstanding scholars that began to modify this point of view.

In the case of the new powerful dama in the chess game in Spain we rely on an outstanding chess investigator, Dr. Ricardo Calvo, who, since the eighties defends Spain as being the country of origin of the new powerful dama in the game of chess[24] . His investigations and discoveries of ancient written chess manuscripts from the XV century make it possible to assert that this new property is of Spanish origin[25].

With respect to the draughts game we must not forget to mention Ir. Gerard Bakker of Utrecht (Holland), who with an initial work in 1983

---

[24] CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastián Año XV. Núm. 173. 15 de abril, pp 252-253.

CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3, p. 28.

CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit échiquéen du XV siècle. Europe Échecs. Besançon. N. 319-320. juillet - Août, pp 434-435.

[25] CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda). Núm. 7:82-89.

CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstätte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin. Núm. 3:34-46.

CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien, pp 77-89.

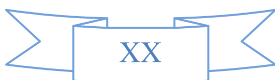
and another advanced one in 1987 praises the Spanish[26] origin of draughts from the alquerque and chess game. Those were good starting points, but still there were remaining dark points in the solidity of this hypothesis.

This is, humbly speaking, the purpose of this book, to seek evidence and to situate Spain in an outstanding place that it naturally deserves. For such effect we chronologically treat the texts studied between 1283 and 1700, gathering more than 950 bibliographical references that can be more easily consulted by future scholars.

From 1986 we maintain the hypothesis that the origin of the game of draughts is a Spanish one and to such effect we have sought answers and evidence for some 10 years.We started on the basis of the fact that the chess game reflects the royal situation of a time. So we can ask ourselves why the queen in the modern chess game has more power than the king. If we study the life of Spanish royalty in the XV century we see that this question is not so difficult to answer. There was, in 1469 a dama in Castille that was married to a future king of Aragon, Fernando. Some years later, in 1475, this dama, Isabel la Catóica, was crowned queen with greater effective power than her husband, Fernando. So much, so that when Spain in 1492 was released from the last Moorish outpost in Granada, discovering America and enforcing one sole religion in its territory, it was suddenly justified to use in chess a new queen with more power than her "king”. But, concerning the name "dama", what is its origin? We know that the word "domina" was already translated in the XIV century by the French word "dame" in chess manuscripts and it is supposed that in the XV century, due to the influence of the printed books of Jacobus of Cessolis, one began to use frequently in Spain the dama term for the queen in chess. But was it not also due to the idealization of the woman to dama in court poetry, where the supremacy of the dama is one of the characteristics of the frustrated love?

---

[26] BAKKER, IR. GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 44.
BAKKER, IR. GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 42-46.

The new modality of the game in chess was given several names abroad. Thus, we see contemptuous terms as: "alla rabiosa" in the Italian translation and of "dame enragée" in the French translation. In Spain we see a neutral term: "Axedrez de la dama". Motive by which we also believe that France as well as Italy cannot be the country of origin of this new type of chess. Other historians asked themselves how it was possible that this peculiarity of the game could be introduced and maintained in all the European countries.This is not so difficult to explain if we take into account the fact that in 1492 Spain banished some 250.000 Jews from its land, who were distributed all over Europe with all its political and economic influence. Furthermore, the Spanish king Carlos V spent more time away from Spain than within its boundaries in function of the defence of the Spanish hegemony in Europe.

The new "powerful" dama of the chess game would have much to do with the invention of draughts and with the use of this new piece. To such effect we have chronologically treated in this work the bibliographical texts, whose commentaries are mostly translated into Dutch. The original texts are basically Spanish, though we have not forgotten to mention the most notable foreign books in Latin, German, English, French, Italian and Dutch.

The first chapter deals with ancient Egyptian games, since they were considered erroneously by some scholars[27] as precursors of the dama. In the same chapter reference is made to the “Ludus Latrunculorum" game, that was taken by Thomas Hyde[28] as antecedent of the draughts-game. Below are described similar games to the now disappeared "Ludus Latrunculorum", some of those which still exist. Chapter two describes a board game with squares (alternatively white and yellow?) the "Jaldeta", that was forbidden in the XIII century and was no longer practised around the end of the XV century. In chapter three we see

---

[27] WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.

[28] HYDE, THOMAS (1694). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.

ourselves in the Spain of the XV century, being able to observe the general influence of the Queen "Isabel la Católica”. We discuss the expulsion of the Jews and the conversion of the Moors to the catholic religion. It was between 1474 and 1492 when the new powerful dama was developed and this time it can be considered as a dormant stage.The definitive beginning originated in 1492 when the queen was at the height of her reign : 1. Conquest of the Morish outpost “Granada”; 2. Discovery of America; 3. Expulsion of the Jews; 4. Loss of power of the nobility due to the administrative reforms.

In chapter 4 the Latin terms "scruporum" and "calculorum" are examined. In the subsequent chapters (5, 6, 7, 8,) Spanish words, which previously were designated to the draughts-game, such as "marro", "marro de punta", "andarraya" and "alquerque" are studied in detail. We demonstrate with bibliographical proofs that "punta" does not mean field, as Branch[29], Murray[30], Kruijswijk[31] and Van der Stoep[32] claim, rather "punta” means diagonal. Thus the game "marro de punta" is nothing more than a game with a diagonal direction. The denominations "marro" and "marro de punta" belong to the kingdom of Aragon and those of "andarraya" and “alquerque" to the kingdom of Castille.

The ancient word "trecha", that years afterwards was converted into " treta", is analyzed in chapter 9. Apparently the word “castro" (castles game) had a certain link to draughts in Turkey and Palestinian. In chapter 10 this expression is studied in detail. In chapter 11 we extensively analyze the Latin term "domina" and the word "dama". In

[29] BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911). The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between October 8, 1911 - April 14, 1912.

[30] MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford, p. 399.
MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford, p. 75.

[31] KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag, p. 53.

[32] STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje, p. 81.

the conclusion of this chapter different modalities of draughts in different countries are described. Also, in the following chapter the lost book of Antonio de Torquemada is examined. In 13 a vast study on the book of Juan de Timoneda, printed in 1635, is discussed. According to our investigations some of those texts could date from 1550. It is quite possible that some of the positions of draughts that appear in this book will be similar to those which are described in the book of Torquemada.

The Spanish draughts books between 1547 and 1996 and the first European draughts books are discussed in chapter 14, as well as the Spanish game books of the period of 1283-1700. At the beginning of the XIX century, Jose Paluzie y Lucena established the first Spanish bibliographical study of chess[33].

In this modest text we do something similar with draughts. To the existing bibliographical lists in other history books about draughts we can add a draughts book of 1792[34] found by Prof. Dr. Juan Torres Fontes[35] and a manuscript of the year 1690 we found in an Andalusian library[36]. Until now a complete relationship among all the Spanish books, referred to the games in the period 1283-1700, had not been established. Thus our investigations could fill that vacuum. In chapter 15 hypothesis of other draughts scholars are submitted to discussion and furthermore a point of view is offered on the development of the game of alquerque of 12 up to our current draughts. Much evidence exists to assert that Valencia could be the kingdom of origin of draughts, similar to the powerful dama in the chess game, according to the opinion of the chess scholar Dr. Ricardo Calvo. Finally, the Spanish bibliophile of Spanish draughts books, Victor Cantalapiedra Martin, expounds in Spanish language, his knowledge of the said books in chapter 16.

---

33 PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912). Primer ensayo de bibliografía Española de ajedrez, Barcelona 1912, pp. 8-11.

34 GARCIA, JOSEF ANTONIO (1792). Garcia juego de Damas (....), Murcia.

35 WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift: *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 87.

36 CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas, Granada.

ACKNOWLEDGEMENTS

This book owes its existence to the draughts scholar Rob Jansen of Amsterdam and to his efforts over the periods 1991-1994 and 1996-1997 in providing me with abundant bibliographical material. During my years of investigation I have had the fortune of finding scholars of great prestige: my friend Dr. Ricardo Calvo, a great chess scholar, who provided me with data on his investigations of the origin of modern chess. Without his support and stimulus this book would never have been concluded; Prof. Dr. Juan Torres Fontes (Professor of the University of Murcia in Medieval History) who was so kind as to give me several of his books written on Queen Isabel la Católica and on the XV century, while giving me valuable suggestions on how to continue the investigation; the Dutch draughts scholar, Ir. Gerard Bakker, who kindly made available to me all his publications and photographic material in his draughts magazines; Prof. Dr. Günther G. Bauer of the Institute for the Investigation and the Pedagogy of the Game, created in 1991 by himself, as the fifth scientific institute of the Music and fine arts school, Mozarteum, at Salzburg in Austria, for his support in publishing my previous articles in his books[37] and in encouraging me to continue publishing; the Spanish draughtsbook bibliophile, Victor Cantalapiedra Martín, who taught me to play the Spanish draughtsgame and informed me little by little the secrets of his extensive library, and made available to me a great quantity of bibliographical material and photos. More people have collaborated in the preparation of this book and it is not possible to mention all of them. Nevertheless, we do not want to forget Prof. Dr. Joachim Petzold (Germany), Mr. Felix Berkovich (U.S.A), the Dutch draughts scholars Karel Wendel Kruijswijk and Drs. Arie van der Stoep, Dr. Pratesi (Italy), Dr. Adriano Chicco (Italy), the Portugese draughts scholars Dr.

---

[37] WESTERVELD, GOVERT (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
WESTERVELD, GOVERT (1996). Homo Ludens. El hombre que juega. Deel 1. Instituto para la Investigación y la Pedagogía del Juego. Salzburg.

De Spaanse oorsprong van het Dam- en moderne Schaakspel

Cândido Sena Carneiro and Francisco Henriques, and Flory Navarro Belmonte (Licensed in Medieval History by the University of Murcia). Thanks to all of them!

Revision: Ken Whyld (United Kingdom).

INTRODUCTION

L'INFLUENCE DE LA REINE ISABELLE LA CATHOLIQUE SUR LA NOUVELLE DAME PUISSANTE, A L'ORIGINE DES JEUX DE DAMES ET D'ECHECS MODERNES

Jusqu'à ce jour, les différents historiens se sont en pratique contentés de désigner la France comme pays d'origine du jeu de dames, parmi eux le fameux historien du jeu d'échecs Harold James Ruthven Murray[38]. A propos de la nouvelle dame puissante dans le jeu d'échecs qui se développa à la fin du XVème siècle, la situation n'est pas meilleure puisque les historiens de ce jeu croient que l'Italie comme la France peuvent être le pays de naissance de cette modalité, alors que le premier livre d'échecs mentionnant la dite modalité est d'origine espagnole[39] et date de 1497.

Pour le jeu de dames, nous nous trouvons dans une situation semblable, vu que les premiers livres espagnols[40] sur ce jeu sont de très haut niveau, et datent du XVIème siècle, alors que le premier ouvrage français[41] est du XVIIème et ne concerne qu'un jeu élèmentaire. Malgré ces indices, les historiens ne jugèrent pas nécessaire d'octroyer à l'Espagne l'honneur d'être le pays créateur du jeu de dames et du jeu d'échecs avec la nouvelle dame. Pourquoi donc les divers historiens n'ont-ils jamais pris en compte la riche bibliographie espagnole sur ces deux jeux ? Etait-ce

---

[38] MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford. p. 75.

[39] LUCENA, LUIS RAMIREZ DE (1497). Repetición de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca.

[40] TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valencia.

[41] MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut observer an icelui. Et la métode d'y bien jouer".* - Paris.

un problème linguistique ou y avait-il d'autres facteurs ? En ce qui concerne le jeu de dames ce serait un motif plausible pour les historiens hollandais qui ne dominaient pas la langue espagnole, mais pas pour l'historien anglais Murray qui connaissait plusieurs idiomes et parmi eux l'arabe. En revanche, pour le jeu d'échecs, il est difficile d'admettre qu'aucun d'eux ne connaissait la langue espagnole. Il devait donc y avoir pour eux d'autres motifs pour nier que l'Espagne soit le pays d'origine de la nouvelle dame puissante au jeu d'échecs. Quoiqu'il en soit, les motifs peuvent être variés, mais heureusement, ces dernières années, nous avons observé une tendance chez les historiens commençant à modifier ce point de vue.

Dans le cas de la nouvelle dame puissante au jeu d'échecs, nous avons en Espagne le distingué chercheur échiquéen, le Dr. Ricardo Calvo, qui, depuis les années quatre vingts soutient que l'Espagne est le pays d'origine[42] de cette pièce maîtresse. Ses recherches et ses découvertes d'anciens manuscrits d'échecs du XVème siècle permettent d'affirmer que cette nouveauté est d'origine espagnole[43].

Pour le jeu de dames, nous ne pouvons omettre de mentionner l'Ir Gérard Bakker d'Utrecht (Hollande), qui, dans son travail initial de 1983, puis dans celui de 1987, nous démontra que le jeu de dames pouvait être d'origine espagnole[44] et était né à partir du jeu d'alquerque et des échecs.

---

[42] CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastián Año XV. Núm. 173. 15 de abril, pp 252-253.
CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3, p. 28.
CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit échiquéen du XV siècle. Europe Échecs. Besançon. N. 319-320. juillet - août, pp 434-435.

[43] CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda). Núm. 7:82-89.
CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstätte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin. Núm. 3:34-46.
CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien, pp 77-89.

[44] BAKKER, IR. GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 44.
BAKKER, IR. GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 42-46.

C'était un bon départ, mais, dans le cas du jeu de dames, demeuraient encore de nombreux points obscurs pour étayer cette hypothèse.

C'est ici précisément le but de ce livre, rechercher les preuves et replacer l'Espagne dans la remarquable situation qu'elle mérite. A cet effet, nous traitons sur le mode chronologique les textes étudiés entre 1283 et 1700, ainsi plus de mille données bibliographiques seront, pour les futurs historiens, plus aisées à consulter.

Depuis 1986 nous sommes convaincus que l'origine du jeu de dames est espagnole, et pour cela nous avons cherché pendant une dizaine d'années des preuves confirmant notre hypothèse. Nous pensons que le jeu d'échecs reflète la situation réelle d'une époque. Ainsi nous pouvons nous demander pourquoi la dame à plus de pouvoir que le roi dans le jeu d'échecs moderne. Si nous étudions la royauté au XVème siècle, la réponse n'est pas très difficile. En 1469, une Dame de Castille épousa le futur roi d'Aragon, Fernando. Quelques années plus tard, cette Dame, Isabelle la Catholique devint une reine plus puissante que son mari Fernando. C'est ainsi que, pendant que l'Espagne de 1492 se libérait du dernier royaume maure de Grenade, découvrait l'Amérique et mettait en ordre la religion sur son territoire, il était justifié d'utiliser sans attendre, aux échecs, une nouvelle reine avec plus de pouvoir que le roi. Ainsi avons-nous expliqué l'utilisation de la nouvelle puissante pièce au jeu d'échecs. Il est par contre plus difficile d'expliquer pourquoi, à la même époque, on commença à utiliser le mot dame pour la reine. Nous savons que le mot "domina" était, au cours du XIVème siècle, traduit par le mot français "dame" dans les manuscrits de jeux d'échecs, et on peut supposer que, au XVème, sous l'influence des livres imprimés de Jacobus de Cessolis, on ait commençé à utiliser fréquemment en Espagne le mot dame pour la reine aux échecs. Mais n'était-ce pas aussi à cause de l'idéalisation de la femme en Dame dans la poésie courtoise, là où la suprématie de la Dame, est une des caractéristiques de l'amour transi ?

La nouvelle modalité du jeu d'échecs reçut divers noms à l'étranger. Ces ainsi que nous avons des termes péjoratifs comme "alla rabiosa" pour l'italien et "dame enragée" pour le français. En Espagne, nous trouvons

un mot neutre : axedrez de la dama. Pour cela, nous croyons aussi que la France comme l'Italie ne peuvent être le pays d'origine de cette nouvelle sorte de jeu d'échecs. D'autres historiens se demandent comment fut-il possible à cette variante de jeu de s'introduire et se maintenir dans tous les pays européens. Ce n'est pas très difficile à expliquer si on tient compte que, en 1492, l'Espagne expulsa 250 000 juifs, qui s'installèrent dans toute l'europe avec leur influence économique et politique. De plus, le roi Carlos V était le plus souvent hors de son pays à défendre l'hégémonie espagnole en Europe.

La nouvelle dame puissante des échecs a beaucoup à voir avec l'invention du jeu de dames utilisant lui aussi cette pièce. A cet effet, nous avons traité dans cet ouvrage par ordre chronologique, les textes bibliographiques dont les commentaires sont, pour la plus grande partie, traduits en hollandais. Les textes originaux sont à l'origine espagnols, mais nous n'avons pas oublié de citer les livres étrangers les plus notables, en latin, allemand, français, anglais, italien et hollandais.

Le premier chapitre traite des anciens jeux égyptiens, qui furent, de manière erronée, considérés par quelques historiens[45] comme les précurseurs du jeu de dames. Dans le même chapitre, nous faisons référence au "Ludus Latroncularum", jeu qui fut considéré par Thomas Hyde[46] comme prédecesseur des dames. A la suite, sont décrits des jeux semblables au "Ludus Latroncularum" disparu, certains existant encore. Le chapitre deux, évoque un damier aux cases altérnativement blanches et jaunes (?), la Jaldeta, prohibée au XIIIème siècle, et abandonnée à la fin du XVème. Dans le chapitre trois nous arrivons dans l'Espagne du XVème siècle, et nous pouvons constater l'influence générale de la reine Isabelle la Catholique. Nous traitons de l'expulsion des juifs et de la conversion des Maures à la religion catholique. C'est entre 1474 et 1492 que se développa la nouvelle dame puissante dans une époque qu'on peut considérer comme assoupie. Son implantation définitive débuta à partir de 1492, quand culminèrent les succès de la reine : conquète du royaume

[45] WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.
[46] HYDE, THOMAS (1694). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.

Maure de Grenade, découverte de l'Amérique, expulsion des juifs, perte de pouvoir de la noblesse en raison des réformes administratives.

Dans le chapitre quatre sont étudiés les termes latins "Scruporum" et "Calculorum". Dans les chapitres suivants (5, 6, 7 et 8) nous examinons en détail les mots espagnols par lesquels on nommait antérieurement le jeu de dames, comme "marro", "marro de punta", "andarraya" et "alquerque". Nous démontrons, preuves bibliographiques à l'appui, que "punta" ne signifie pas case comme le prétendent Branch[47], Murray[48], Kruijswijk[49], et Van der Stoep[50], mais que "de punta" signifie diagonale, c'est-à-dire que le jeu "marro de punta" n'est autre chose qu'un jeu avec une direction diagonale. Les appelations "marro et marro de punta" sont du royaume d'Aragon, celles de "andarraya et alquerque" du royaume de Castille.

Le mot ancien "trecha" qui, des années plus tard devint "treta" est analysé au chapitre neuf. Il semble que le mot "castro" (jeu de château) ait un certain rapport avec le jeu de dames en Turquie et en Palestine, cette expression est étudiée en détail au chapitre dix. Au chapitre onze, nous analysons longuement le terme latin "domina" et le mot "dame". En conclusion de ce chapitre sont décrites les diverses modalités de jeu de dames dans différents pays. De même, dans le chapitre suivant, on évoque le livre perdu de Antonio de Torquemada. Au chapitre treize est étudié le livre de Juan de Timoneda, imprimé en 1635, dont quelques textes pourraient selon nos investigations dater de 1550. Il est très possible que quelques unes des positions du jeu de dames qui figurent dans ce livre soient semblables à celle qu'on décrit dans le livre de Torquemada.

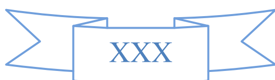
---

[47] BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911). The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between October 8, 1911 - April 14, 1912.

[48] MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford, p. 399. MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford, p. 75.

[49] KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag, p. 53.

[50] STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje, p. 81.

Les livres espagnols de dames entre 1647 et 1996, ainsi que les premiers livres européens sont traités dans le chapitre quatorze, de mêmes que les ouvrages espagnols sur les jeux entre 1283 et 1700. José Paluzie y Lucena écrivit au début du XIXème siècle une première étude espagnole d'échecs[51].

Dans notre modeste ouvrage nous faisons quelque chose de semblable pour le jeu de dames. Aux relevés bibliographiques existants dans d'autres livres d'histoire du jeu de dames, on peut ajouter un livre de 1792[52], trouvé par le professeur Dr. Juan Torres Fontes[53], ainsi qu'un manuscrit de l'année 1690, trouvé par nous dans une bibliothèque andalouse[54]. Jusqu'à présent, il n'a pas été établi une liste complète de tous les livres espagnols concernant les jeu pour la période 1283-1700, ainsi nos investigations pourront aider à combler ce vide. Au chapitre 15, sont soumises à discussion les hypothèses des autres historiens du jeu de dames, et, de plus, nous donnons notre point de vue sur le développement du jeu d'alquerque de douze jusqu'à notre jeu actuel. Il existe plusieurs évidences pour affirmer que Valence ait pu être le pays d'origine du jeu de dames, ainsi que de la dame puissante du jeu d'échecs, selon l'opinion de l'historien échiquéen Dr. Ricardo Calvo. Enfin, le bibliophile de livres de dames espagnoles Victor Cantalapiedra Martin, expose, en espagnol, ses connaissances sur les dits livres au chapitre 16.

REMERCIEMENTS

Ce livre doit sa existence à l'historien du jeu de dames Rob Jansen d'Amsterdam, et à ses efforts au cours des périodes 1991-1994 et 1996-1997, pour nous procurer un abondant matériel bibliographique. Durant mes années de recherche, j'ai eu la chance de rencontrer un historien de

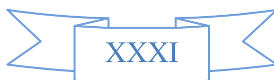
---

51 PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912). Primer ensayo de bibliografía Española de ajedrez, Barcelona 1912, pp. 8-11.

52 GARCIA, JOSEF ANTONIO (1792). Garcia juego de Damas (....), Murcia.

53 WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift: *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 87.

54 CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas, Granada.

grand prestige, mon ami Dr. Ricardo Calvo, éminent spécialiste du jeu d'échecs, qui me procura les résultats de ses recherches sur l'origine des échecs modernes et, sans son appui et ses encouragements, jamais ce livre n'aurait pu se faire. Il en est de même pour le professeur Dr. Juan Torres Fontes (histoire médiévale à l'université de Murcia), qui m'a aimablement offert plusieurs de ses livres sur Isabelle la catholique, ainsi que sur le XVème siècle, m'encourageant dans la poursuite de mon travail, pour l'historien hollandais du jeu de dames, Ir. Gérard Bakker, qui eût l'amabilité de mettre à ma disposition toutes ses publications et le matériel photographique de ses revues, pour le professeur Gunther G. Bauer de l'Institut pour la Recherche et la Pédagogie du jeu, créé par lui en 1991 comme cinquième institut scientifique de l'Ecole de Musique et des Beaux Arts, Le Mozarteum de Salzbourg en Autriche, qui m'aida par la publication de mes articles antérieurs dans ses livres[55] et, ses encouragements à persévérer, pour le bibliophile Victor Cantalapiedra Martin qui m'apprit à jouer aux dames espagnoles, m'initia peu à peu aux secrets de sa grandes bibliothèque et mit à ma disposition du matériel et des photos. D'autres personnes ont collaboré à la préparation de ce livre et il n'est pas possible de les citer toutes. Cependant, nous ne voulons pas oublier le professeur Joachim Petzold (Allemagne), Felix Berkovich (U.S.A), les historiens hollandais de jeu de dames, Karel Wendel Kruijswijk et Arie Van der Stoep, le Dr. Franco Prates (Italie), le Dr. Adriano Chicco (Italie), les historiens portuguais du jeu de dames, le Dr. Candido de Sena Carneiro et Francisco Henriques, et Flora Navarro Belmonte (licenciée en histoire médiévale à l'université de Madrid). Merci à tous!

Traduction: Dr. Diego Rodrigo (France).

---

[55] WESTERVELD, GOVERT (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
WESTERVELD, GOVERT (1996). Homo Ludens. El hombre que juega. Deel 1. Instituto para la Investigación y la Pedagogía del Juego. Salzburg.

EINLEITUNG

DER EINFLUSS DER KÖNIGIN ISABEL DIE KATHOLISCHE BEI DER HERKUNFT DER NEUEN MÄCHTIGEN DAME DES DAMESPIELES UND DES MODERNEN SCHACHSPIELES.

Bis heute haben sich die Historiker praktisch darauf beschränkt Frankreich als Herkunftsland des Damespieles zu bezeichnen; hervorragend unter diesen ist der berühmte Schachspielhistoriker Harold James Ruthven Murray[56]. In Beziehung auf die neue mächtige Dame im modernen Schachspiel, das sich zum Ende des XV. Jahrhunderts entwickelte, ist die Lage nicht viel besser, denn die Historiker glauben, dass sowohl Frankreich wie auch Italien die Geburtsländer dieser Spielmodalität sein könnten, auch wenn das erste Buch über das Schachspiel, Luis Ramirez von Lucena, mit dieser neuen Modalität aus dem Jahr 1497 stammt und spanischer Herkunft[57] ist.

Beim Damespiel sehen wir eine ähnliche Lage, denn die ersten spanischen Bücher über das Damespiel[58] haben ein sehr hohes Niveau und stammen aus dem XVI. Jahrhundert. Das erste französische Buch[59] hingegen ist aus dem XVII. Jahrhundert und das beschriebene Spiel ist sehr elementar. Trotz dieser Hinweise, hielten die Historiker es nicht für nötig, Spanien die Ehre zu geben, die Ürheber des Damespieles und der neuen Schachmodalität mit der neuen Dame zu sein. Wie ist es möglich dass die verschiedenen Historiker nie die zahlreiche spanische

[56] MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford. p. 75.

[57] LUCENA, LUIS RAMIREZ DE (1497). Repetición de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca.

[58] TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valencia.

[59] MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut observer an icelui. Et la métode d'y bien jouer"*. - Paris.

Bibliograpie über diese zwei Spiele berücksichtigt haben? War dies ein linguistisches Problem oder gab es andere Voraussetzungen, die diese Überlegung verboten? Im Falle des Damespieles könnte dies vielleicht ein wohlbegründeter Grund für die holländischen Historiker, die die spanische Sprache nicht beherrschten, sein, aber nicht für den englischen Historiker Murray, der mehrere Sprachen kannte, unter diesen auch arabisch. Andererseits ist es für das Schachspiel schwer zu verstehen, dass keiner von diesen die spanische Sprache kannte. Deshalb müssen sie andere Gründe gehabt haben, um sich zu weigern Spanien als Herkunftsland der neuen mächtigen Dame im Schachspiel anzuerkennen. Wie dem auch sei, die Gründe können verschieden sein, aber glücklicherweise haben wir in den letzen Jahren eine Neigung von Seiten zweier wichtiger Historiker, die anfingen diesen Standpunkt zu ändern, beobachtet.

Im Fall der neuen mächtigen Dame im Schachspiel, rechnen wir in Spanien mit dem hervorragenden Schachspielforscher Dr. Ricardo Calvo, der seit den achtziger Jahren Spanien als Herkunftsland der neuen mächtigen Dame im Schachspiel[60] verteidigt. Seine Forschungen und Entdeckungen von wichtigen Manuskripten über das Schachspiel des XV. Jahrhunderts ermöglichen die Bestätigung dass diese Eigenheit des Schachspieles spanischer Herkunft[61] ist.

In Beziehung auf das Damespiel dürfen wir nicht vergessen, Herrn Ir. Gerard Bakker von Utrecht (Holland) zu erwähnen, welcher mit einer Einleitung von 1983 und später mit einer ausführlichen Arbeit

---

[60] CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastián Año XV. Núm. 173. 15 de abril, pp 252-253.
CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3, p. 28.
CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit échiquéen du XV siècle. Europe Échecs. Besançon. N. 319-320. juillet - Août, pp 434-435.

[61] CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda). Núm. 7:82-89.
CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstätte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin. Núm. 3:34-46.
CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien, pp 77-89.

von 1987 die Aufmerksamkeit darauf richtete, daß das Damespiel eine spanische Herkunft[62] haben könnte und sich aus dem “alquerque” Spiel (ein Vorläufer dieses Spieles) und dem Schachspiel entwickelte. Dies waren gute Ausgangspunkte, doch gab es in Beziehung auf das Damespiel noch viele schwache Stellen, um diese Hypothese aufrechtzuerhalten.

Der Zweck dieses Buches besteht gerade darin, Nachweise zu suchen und Spanien genau auf den Platz zu stellen, den es, seiner Natur entsprechend, verdient. Um dies zu erreichen, behandeln wir in zeitlicher Folge alle Texte die zwischen 1283 und 1700 behandelt wurden und deren über 950 bibliographische Daten in dieser Weise viel leichter für zukunfliche Historiker nachzuschlagen sein werden.

Seit 1986 glauben wir, dass die Herkunft des Damespieles spanisch ist und wir haben während ungefähr 10 Jahren Nachweise gesucht, die diese Hypothese unterstützen. Wir gingen davon aus, daß das Schachspiel die königliche Lage einer Epoche zeigte. So können wir uns die Frage stellen, warum die Königin im modernen Schachspiel mächtiger als der König ist. Wenn wir beachten, wie die spanische Lebensweise im XV. Jahrhundert wirklich war, merken wir, dass diese Frage nicht so schwer zu beantworten ist. Im Jahr 1469 gab es eine Dame in Kastilien, die den künftigen König von Aragonien, Fernando, heiratete. Einige Jahre später, 1475, wurde diese Dame, Isabel die Katholische, Königin, mit mehr Macht als ihr Gatte, Fernando. Als Spanien sich 1492 von der letzten maurischen Herrschaft in Granada befreite, Amerika entdeckte und eine neue Religion in diesem Gebiet anordnete, war es gerechtfertigt plötzlich im Schachspiel eine neue Dame, die mächtiger als ihr Gatte war, zu benutzen. Hiermit haben wir den Gebrauch der neuen mächtigen Figur im Schachspiel erklärt. Schwieriger zu erklären ist, warum man zur gleichen Zeit anfing, den Namen Dame für die Königin zu gebrauchen. Uns ist bekannt, daß das Wort “domina” schon im XVI. Jahrhundert mit dem französischen Wort “dame” in Manuskripten über Schachspiele übersetzt wurde und man müsste annehmen, daß man im XV. Jahrhundert, durch den Einfluß der

---

[62] BAKKER, IR. GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 44. BAKKER, IR. GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 42-46.

gedruckten Bücher von Jakob von Cessolis, anfing, den Ausdruck Dame häufig für die Königin im Schachspiel zu gebrauchen. Aber war es nicht auch für die Idealisierung der Frau zur Dame in der Hoflyrik, daß die Herrschaft der Dame eine der Charakteristiken der frustierten Liebe war?

Die neue Modalität des Schachpieles bekam verschiedene Bezeichnungen im Ausland. Es gibt verächtliche Ausdrücke wie zum Beispiel: "alla rabbiosa" in Italien und "dame enragée" in Frankreich. In Spanien gibt es einen neutralen Ausdruck: "Axedrez de la dama", das Schachspiel der Dame. Das ist der Grund, weswegen wir glauben, dass sowohl Frankreich wie auch Italien nicht die Herkunftsländer dieser neuen Art des Schachspiels sein können. Andere Historiker fragen sich, wie es möglich war, daß man diese Eigentümlichkeit des Spieles in allen europäischen Ländern einführen und aufrechterhalten konnte. Dies ist nicht so schwer zu erklären, wenn wir beachten, dass Spanien 1492 ungefähr 250.000 Juden aus dem Land verbannte, die sich in ganz Europa mit all ihrem wirtschaftlichen und politischen Einfluß niederliessen. Zudem war der spanische König Karl V. länger außerhalb Spaniens als in Spanien, um die spanische Hegemonie in ganz Europa zu verteidigen.

Die neue mächtige Dame im Schachspiel hat viel mit der Erfindung des Damespieles und mit dem Gebrauch der neuen mächtigen Figur zu tun. Deshalb haben wir in dieser Arbeit die bibliographischen Texte, deren Erklärungen hauptsächlich auf holländisch sind, chronologisch behandelt. Die originalen Texte sind grundsätzlich auf spanisch, auch wenn wir nicht vergessen haben, die bemerkenswertesten ausländischen Bücher auf lateinisch, englisch, französisch, italienisch und holländisch, zu erwähnen.

Das erste Kapitel handelt von den antiken ägyptischen Spielen, denn diese wurden irrtümlich von einigen Historikern als Vorläufer[63] der Dame betrachtet. Im gleichen Kapitel wird über das "Ludus Latrunculorum" gesprochen, ein Spiel das von Thomas Hyde[64] als

[63] WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.
[64] HYDE, THOMAS (1694). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.

Vorgänger des Damespiels genannt wird. Als nächstes werden Spiele, die dem verschwundenen "Ludus Latrunculorum" ähnlich sind, beschrieben. Manche von diesen gibt es sogar heute noch. Das zweite Kapitel beschreibt ein Brett mit Feldern (weiße und gelbe Felder abwechselnd?) die "Jaldeta", das im XIII. Jahrhundert verboten und zum Ende des XV. Jahrhunderts nicht mehr betrieben wurde. Im dritten Kapitel dringen wir in das Spanien des XV. Jahrhunderts ein und können den generellen Einfluß der Königin "Isabel die Katholische" sehen. Wir sprechen über die Vertreibung der Juden und über die Bekehrung der Mauren zur katholischen Religion. Es war zwischen 1474 und 1492, dass sich die neue mächtige Dame entwickelte und diese Zeit kann als eine verschlafene Etape angesehen werden. Die endgültige Einführung fand ab 1492 statt, als die Erfolge der Königin den Höhepunkt erreichten: 1. Eroberung der maurischen Herrschaft "Granada"; 2. Entdeckung von Amerika; 3. Vertreibung der Juden; 4. Der Adelstand verliert seine Macht durch die Reform der Verwaltung.

Im 4. Kapitel werden die lateinischen Ausdrücke "scruporum" und "calculorum" nachgeprüft. In den nächsten Kapiteln (5,6,7,8) werden die spanischen Worte mit denen man früher das Damespiel benannte, wie zum Beispiel "marro", "marro de punta", "andarraya" und "alquerque", ausführlich durchgearbeitet. Wir haben durch bibliographische Nachweise dargelegt, dass "punta" nicht Feld bedeutet wie Branch[65], Murray[66], Kruijswijk[67] und Van der Stoep[68] behaupten, sondern das "de punta" diagonal bedeutet. Das heißt, dass das Spiel "marro de punta" nichts anderes als ein diagonales (die Richtung) Spiel ist. Die Benennungen "marro" und "marro de punta" gehören zum Königtum von Aragonien und "andarraya" und "alquerque" zum Königtum von Kastilien.

---

[65] BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911). The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between October 8, 1911 - April 14, 1912.

[66] MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford, p. 399. MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford, p. 75.

[67] KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag, p. 53.

[68] STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje, p. 81.

Das langjährige Wort “trecha”, das sich einige Jahre später in “treta” umwandelte, wird im 9. Kapitel analysiert. Das Wort “castro” (das Turmspiel) scheint eine Beziehung zum Damespiel in der Türkei und in Palästina gehabt zu haben. Im 10. Kapitel wird dieser Ausdruck ausführlich behandelt. Im 11. Kapitel überprüfen wir weitläufig den lateinischen Ausdruck “domina” und das Wort “dama”. In der Schlußfolgerung dieses Kapitels werden die verschiedenen Modalitäten des Damespieles in mehreren Ländern beschrieben. In der gleichen Weise wird im nächsten Kapitel das verschwundene Buch von Antonio de Torquemada behandelt.

Im 13. wird ein ausführlicher Bericht über das Buch von Juan de Timoneda geliefert, das 1635 gedruckt wurde; einige von diesen Texten können gemäß unseren Forschern von 1550 stammen. Es ist möglich, dass manche Stellungen des Damespieles, die in diesem Buch erscheinen, den Stellungen, die im Buch von Torquemada beschrieben werden, sehr ähnlich sind. Die spanischen Bücher über Dame zwischen 1547 und 1996 und die ersten europäischen Bücher über Dame werden im 14. Kapitel behandelt, sowie die spanischen Bücher über Spiele vom Zeitraum von 1283 bis 1700. Josef Paluzie und Lucena führte am Anfang des XIX. Jahrhunderts eine erste spanische bibliographische Studie über das Schachspiel[69] ein.

In diesem bescheidenen Text machen wir etwas ähnliches mit dem Damespiel. Zu den bibliographischen Verzeichnissen, die es in anderen Büchern über die Geschichte der Dame gibt, können wir ein Buch über die Dame von 1792[70], das von Professor Dr. Juan Torres Fontes gefunden wurde[71] und ein Manuskript aus dem Jahr 1690, das wir in einer Bibliothek in Andalusien[72] fanden, hinzufügen. Bis jetzt hatte man noch kein vervollständigtes Verzeichnis von allen spanischen Büchern in Bezug auf Spiele im Zeitraum von 1283 bis 1700, erarbeitet,

---

[69] PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912). Primer ensayo de bibliografía Española de ajedrez, Barcelona 1912, pp. 8-11.

[70] GARCIA, JOSEF ANTONIO (1792). Garcia juego de Damas (....), Murcia.

[71] WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift: *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 87.

[72] CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas, Granada.

deshalb könnte unsere Forschung diese Leere füllen. Im 15. Kapitel werden Hypothesen von anderen Damehistorikern der Diskussion unterworfen und außerdem wird auch ein Standpunkt über die Entwicklung des "alquerque" (ein historisches Spiel) Spieles von 1200 bis zu unseren heutigen Damespiel geboten. Der Meinung des Schachhistorikers Dr. Ricardo Calvo nach, gibt es einige Nachweise, um zu behaupten, dass Valencia das Herkunftskönigtum des Damespieles, sowie auch der mächtigen Dame im Schachspiel ist. Im 16. Kapitel erläutert der spanische Bibliophile Victor Cantalapiedra Martin spanishe Bücher über das Damespiel.

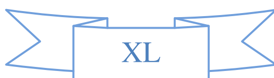
DANKSAGUNG.

Dieses Buch verdankt sein Bestehen dem Damehistoriker Rob Jansen aus Amsterdam und seinen Bemühungen in den Zeitraumen von 1991-1994 und 1996-1997 um uns reichhaltig bibliographisches Material zur Verfügung zu stellen. Während meiner Forschungsjahre hatte ich das Glück einige Historiker mit viel Prestige zu treffen: meinen Freund Dr. Ricardo Calvo, ein wichtiger Schachspielhistoriker, der mir seine Daten über seine Forschungen in Beziehung auf die Herkunft des modernen Schachspieles überliess. Ohne seine Unterstützung und seine Anregung wäre dieses Buch nie zustandegekommen. Dr. Juan Torres Fontes (Professor für Mittelaltergeschichte an der Universität von Murcia), der mir freundlicherweise einige seiner selbstgeschriebenen Bücher über die Königin Isabel die Katholische und über das XV. Jahrhundert schenkte, und mir dazu noch nützliche, gültige Vorschläge, um meine Forschung weiterzuführen, machte; der holländische Damehistoriker, Ir.Gerard Bakker, der so freundlich war und mir alle seine Veröffentlichungen und fotografiertes Material aus seinen Damefachzeitschriften zur Verfügung stellte; Professor Dr. Günther G. Bauer vom Institut für die Forschung und die Pädagogik des Spieles, welches er 1991, als fünftes Wissenschaftsinstitut der Musik- und Kunsthochschule Mozarteum in Salzburg, Österreich, gründete; für die Unterstützung, meine

vorhergehenden Artikel in Büchern[73] zu veröffentlichen und außerdem um mich zum Weiterschreiben anzuregen; der Bibliophile Viktor Cantalapiedra Martin der mir zeigte, wie man das spanische Damespiel spielt, informierte mich nach und nach über die Geheimnisse seiner reichhaltigen Bibliographie und stellte mir eine große Anzahl an bibliographischem Material und Fotos zur Verfügung. Bei der Vorbereitung dieses Buches haben noch mehr Personen mitgearbeitet, aber es ist unmöglich, alle zu nennen. Trotzdem möchten wir Prof. Dr. Joachim Petzold (Deutschland), Ir. Felix Berkovich (U.S.A.), die holländischen Damenhistoriker Karel Wendel Kruijswijk und Drs. Arie van der Stoep, Dr. Franco Pratesi (Italien), Dr. Adriano Chicco (Italien), die portugiesischen Damenhistoriker Dr. Cândido de Sena Carneiro und Francisco Henriques, und Flory Navarro Belmonte (Akademikerin für die Geschichte des Mittelalters an der Universität von Murcia), nicht vergessen. Vielen Dank Ihnen allen!

Revision: Prof. Dr. G. Bauer (Österreich).

[73] WESTERVELD, GOVERT (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
WESTERVELD, GOVERT (1996). Homo Ludens. El hombre que juega. Deel 1. Instituto para la Investigación y la Pedagogía del Juego. Salzburg.

INTRODUZIONE

L'INFLUENZA DELLA REGINA ISABELLA LA CATTOLICA SULLA NUOVA DAMA POTENTE NELL'ORIGINE DEL GIOCO DELLA DAMA E DEGLI SCACCHI MODERNI.

Finora i diversi storici si sono praticamente limitati a segnalare la Francia come il paese di origine del gioco della dama; tra di loro emerge il famoso storico degli scacchi Harold James Ruthven Murray[74]. Rispetto alla nuova potente regina del moderno gioco degli scacchi che si sviluppò alla fine del secolo XV la situazione non è molto migliore, dato che gli storici di questo gioco ritengono che sia la Francia che l'Italia poterono essere i paesi di nascita di questa maniera di giocare, nonostante il fatto che il primo libro di scacchi secondo la nuova maniera, di Luis Ramirez de Lucena, è del 1497 ed è di origine spagnola[75].

Nel gioco di dama vediamo una situazione simile, dato che i primi libri spagnoli del gioco di dama[76] sono di un livello molto elevato e sono del secolo XVI mentre che il primo libro francese[77] proviene dal secolo XVII e il gioco descritto è molto elementare. Contrariamente a questi indizi, gli storici non consideravano necessario assegnare alla Spagna l'onore di essere il paese creatore del gioco di dama e della nuova maniera di giocare a scacchi con la nuova regina. Com'è possibile che storici eminenti non abbiano mai tenuto in considerazione la ricca bibliografia spagnola su entrambi i giochi? Era un problema linguistico o

---

[74] MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford. p. 75.

[75] LUCENA, LUIS RAMIREZ DE (1497). Repetición de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca

[76] TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valencia.

[77] MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut observer an icelui. Et la métode d'y bien jouer".* - Paris.

esistevano altri condizionamenti che impedivano questo ragionamento? Nel caso del gioco di dama, questo forse potrebbe essere un motivo plausibile per gli storici olandesi che non conoscevano la lingua spagnola, ma non per lo storico inglese Murray che conosceva varie lingue tra cui l'arabo. Tuttavia, per il gioco di scacchi è difficile ammettere che nessuno di loro conoscesse la lingua spagnola. Perciò dovevano esistere altri motivi per loro nel negare che la Spagna poteva essere il paese d'origine della nuova regina potente negli scacchi. Comunque sia, i motivi possono essere vari, ma fortunatamente negli ultimi anni abbiamo osservato una tendenza di due egregi storici che hanno cominciato a modificare questo punto di vista.

Nel caso della nuova regina potente di scacchi, contiamo in Spagna sull'esimio ricercatore degli scacchi, Dr. Ricardo Calvo, che dagli anni Ottanta sostiene che la Spagna è il paese originario della nuova regina potente negli scacchi[78]. Le sue ricerche e scoperte di antichi manoscritti scacchistici del secolo XV rendono possibile affermare che questa nuova caratteristica è di origine spagnola[79].

Riguardo al gioco di dama non possiamo trascurare di ricordare l'Ing. Gerard Bakker di Utrecht (Olanda), che con un lavoro iniziale del 1983 e un altro più avanzato del 1987 ci ha fatto vedere che il gioco di dama poteva essere di provenienza spagnola[80] ed essere nato dal gioco di alquerque e dagli scacchi. Erano buoni punti di partenza, ma nel caso del gioco di dama restavano ancora molti punti oscuri per sostenere questa ipotesi.

---

[78] CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastián Año XV. Núm. 173. 15 de abril, pp 252-253.
CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3, p. 28.
CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit échiquéen du XV siècle. Europe Échecs. Besançon. N. 319-320. juillet - Août, pp 434-435.
[79] CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda). Núm. 7:82-89.
CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstätte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin. Núm. 3:34-46.
CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien, pp 77-89.
[80] BAKKER, IR. GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 44.
BAKKER, IR. GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 42-46.

E' stato precisamente lo scopo di questo libro, trovare prove e collocare la Spagna nel luogo preminente che merita per natura. A tale scopo trattiamo in ordine cronologico i testi studiati fra il 1283 e il 1700, di cui più di 950 dati bibliografici saranno così per i futuri storici più facili da consultare.

Dal 1986 crediamo che l'origine del gioco di dama sia spagnola e a tale scopo abbiamo trovato prove durante una decina di anni che appoggiano la nostra ipotesi. Siamo partiti dalla considerazione di base che il gioco degli scacchi rifletta la situazione della monarchia dell'epoca. Così possiamo domandarci perché la regina negli scacchi moderni ha più potere del re. Se studiamo la vita della corte spagnola nel secolo XV vediamo che a questa domanda non è difficile dare una risposta. C'era nel 1469 in Castiglia una dama che si sposò con un futuro re di Aragona, Fernando. Qualche anno più tardi questa dama, Isabella la Cattolica, divenne regina, con più potere di suo marito Fernando. Perciò quando la Spagna si liberò dal 1492 dell'ultimo regno moro di Granada, scoprì l'America e impose una religione nel suo territorio, era giustificato usare all'improvviso negli scacchi una nuova regina con più potere del marito. Con questo si è spiegato l'uso del nuovo pezzo più potente nel gioco degli scacchi. Più difficile è spiegare perché allo stesso tempo si cominciò a usare il nome di dama per la regina. Sappiamo che la parola "domina" era tradotta nel secolo XIV con la parola francese "dame" nei manoscritti di scacchi e si può supporre che nel secolo XV, sotto l'influenza dei libri stampati di Jacopo da Cessole si cominciasse a usare spesso in Spagna il termine dama per la regina degli scacchi. Ma ciò non avvenne anche per la idealizzazione della donna a dama nella poesia di corte per cui la supremazia della dama è una delle caratteristiche dell'amor cortese.

La nuova maniera di giocare a scacchi ricevette vari nomi all'estero. Così vediamo termini dispregiativi come "alla rabiosa" in italiano e "dame enragée" in francese. In Spagna vediamo un termine neutro: "ajedrez de la dama". Motivo per cui crediamo anche che né l'Italia né la Francia possono essere il paese di origine di questo nuovo tipo di gioco. Altri storici si domandano come fu possibile che questa peculiarità del gioco potesse introdursi e mantenersi in tutti i paesi d'Europa. Ciò non è

difficile da spiegare se teniamo in considerazione che nel 1492 la Spagna sradicò dai territori circa 250.000 ebrei, i quali si stabilirono in tutte le parti di Europa con tutta la loro influenza economica e politica. A parte ciò, il re spagnolo Carlo V stava più tempo fuori che dentro la Spagna per difendere l'egemonia spagnola in Europa.

La nuova potente regina degli scacchi ha molto a che vedere con l'invenzione del gioco di dama e con l'uso del nuovo pezzo potenziato. Perciò abbiamo trattato in questa opera cronologicamente i testi bibliografici, i cui commenti sono per lo più tradotti in olandese. I testi originali sono essenzialmente spagnoli, sebbene non abbiamo dimenticato di menzionare i più importanti libri stranieri nelle lingue latina, tedesca, inglese, francese, italiana e olandese.

Il primo capitolo tratta degli antichi giochi egizi, che furono erroneamente considerati da alcuni storici[81] come precursori della dama. Nel medesimo capitolo si fa riferimento al "ludus latrunculorum", gioco che fu considerato da Thomas Hyde[82] come predecessore del gioco di dama. Di seguito si descrivono giochi simili allo scomparso "ludus latrunculorum", alcuni dei quali esistono tuttora. Il capitolo due descrive un gioco di tavoliere con caselle (bianche e gialle alternativamente?) la "jaldeta", proibito nel secolo XIII e non più praticato già alla fine del secolo XV. Nel capitolo tre ci introduciamo nella Spagna del secolo XV, potendo osservare l'influenza generale della regina Isabella la Cattolica. Trattiamo l'espulsione degli ebrei e la conversione dei mori alla religione cattolica. Fu tra il 1474 e il 1492 che si sviluppò la nuova dama potente e questo tempo si può considerare come una fase latente. L'adozione definitiva si originò a partire dal 1492, quando i successi della regina raggiunsero l'apice: 1) conquista del regno moro di Granada; 2) scoperta dell'America; 3) espulsione degli ebrei; 4) perdita di potenza dei nobili dovuta alle riforme amministrative.

Nel capitolo 4 si esaminano i termini latini "scruporum" e "calculorum".

---

[81] WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.
[82] HYDE, THOMAS (1694). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.

Nei capitoli successivi (5, 6, 7, 8) si studiano in dettaglio le parole spagnole con le quali fu chiamato preliminarmente il gioco della dama, come "marro", "marro de punta", "andarraya" e "alquerque". Dimostriamo con prove bibliografiche che "punta" non vuol dire casella, come sostengono Branch[83], Murray[84], Kruijswijk[85] e Van der Stoep[86], ma che "de punta" significa diagonale. Cioè il gioco "marro de punta" non è altro che un gioco (con direzione) diagonale. Le denominazioni "marro" e "marro de punta" appartengono al regno di Aragona e quelle di "andarraya" e "alquerque" al regno di Castiglia.

L'antica parola "trecha", che in tempi successivi si trasformò in "treta" è analizzata nel capitolo 9. Sembra che la parola "castro" (gioco dei castelli) avesse una certa relazione con il gioco di dama in Turchia e Palestina; nel capitolo 10 si studia in dettaglio questa espressione. Nel capitolo 11 analizziamo per esteso il termine latino "domina" e la parola "dama". Nella conclusione di questo capitolo si descrivono diverse modalità di gioco di dama nei diversi paesi. Similmente, nel capitolo seguente si esamina il libro perduto di Antonio de Torquemada. Nel 13 si espone un vasto studio sul libro di Juan de Timoneda, stampato nel 1635, di cui alcuni testi potrebbero risalire secondo le nostre ricerche al 1550. E' molto probabile che alcune posizioni del gioco di dama che figurano in questo libro siano simili a quelle descritte nel libro di Torquemada.

I libri di dama spagnoli fra il 1547 e il 1996 e i primi libri europei di dama sono trattati nel capitolo 14, così come i libri spagnoli di gioco del periodo 1283-1700. José Paluzie y Lucena compose all'inizio del secolo XX un primo studio bibliografico spagnolo sugli scacchi[87].

---

[83] BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911). The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between october 8, 1911 - April 14, 1912.

[84] MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford, p. 399.
MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford, p. 75.

[85] KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag, p. 53.

[86] STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje, p. 81.

[87] PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912). Primer ensayo de bibliografía Española de ajedrez, Barcelona 1912, pp. 8-11.

In questo modesto testo facciamo qualcosa di simile con il gioco di dama. Agli elenchi bibliografici esistenti in altri libri di storia della dama possiamo aggiungere un libro di dama del 1792[88] scoperto dal Prof. Dr. Juan Torres Fontes[89] e un manoscritto dell'anno 1690 da noi trovato in una biblioteca andalusa[90]. Finora non era stata stabilita una relazione completa fra tutti i libri spagnoli riferiti a giochi nel periodo 1283-1700. Così le nostre ricerche potranno riempire questa lacuna. Nel capitolo 15 si sottopongono a discussione le ipotesi di altri storici della dama e si offre inoltre un punto di vista sullo sviluppo del gioco di alquerque di 12 fino al nostro gioco di dama attuale. Esistono diversi indizi evidenti per affermare che Valencia poté essere il regno di origine del gioco di dama, come pure della potente regina degli scacchi, secondo l'opinione dello storico degli scacchi Dr. Ricardo Calvo. Infine, il bibliofilo spagnolo di libri di dama spagnoli Victor Cantalapiedra Martin sviluppa in spagnolo le sue conoscenze su detti libri nel capitolo 16.

RINGRAZIAMENTI.

Questo libro deve la sua esistenza allo storico della dama Rob Jansen di Amsterdam, e ai suoi sforzi nei periodi 1991-94 e 1996-97 per procurarmi abbondante materiale bibliografico. Durante i miei anni di ricerca ebbi la fortuna di incontrare storici di grande prestigio: il mio amico Dr. Ricardo Calvo, grande storico degli scacchi, che mi trasmise dati sulle sue ricerche sull'origine degli scacchi moderni; senza il suo appoggio e stimolo questo libro non avrebbe mai potuto concludersi. Il prof. Dr. Juan Torres Fontes (cattedratico di Storia Medioevale della Università di Murcia) che mi ha amabilmente regalato diversi dei suoi libri scritti sulla regina Isabella la Cattolica e sopra il secolo XV, dandomi validi suggerimenti per continuare la ricerca; lo storico olandese di dama, l'Ing. Gerard Bakker, che ebbe la gentilezza di mettermi a disposizione tutte le sue pubblicazioni e materiale fotografico delle sue riviste di dama; il prof. Dr. Günther G. Bauer dell'Istituto per la ricerca e pedagogia del gioco, da lui creato nel 1991, come quinto

---

[88] GARCIA, JOSEF ANTONIO (1792). Garcia juego de Damas (....), Murcia.

[89] WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift: *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 87.

[90] CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas, Granada.

istituto scientifico della scuola di Musica e Belle Arti, Mozarteum, di Salisburgo in Austria, per il suo appoggio nel pubblicare i miei precedenti studi nei suoi libri[91] e nell'incoraggiarmi a continuare a pubblicare; il bibliofilo di libri spagnoli di dama, Victor Cantalapiedra Martín che mi insegnò a giocare alla dama spagnola, mi informò poco a poco sui segreti della sua vasta biblioteca, e mise a mia disposizione una gran quantità di materiale bibliografico e foto. Hanno collaborato più persone nella preparazione di questo libro e non è possibile ricordarle tutte. Nonostante ciò, non vogliamo dimenticare il Prof. Dr. Joachim Petzold (Germania), Ir. Felix Berkovich (U.S.A.), gli storici olandesi di dama Karel Wendel Kruijswijk e Dr. Arie van der Stoep, Dr. Franco Pratesi (Italia), Prof. Dr. Adriano Chicco (Italia), gli storici portoghesi di dama Dr. Candido de Sena Carneiro e Francisco Henriques, e Flory Navarro Belmonte (Laureata in Storia medioevale dalla Università di Murcia). Grazie a tutti!

Traduzione: Dr. Franco Pratesi (Italia).

[91] WESTERVELD, GOVERT (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
WESTERVELD, GOVERT (1996). Homo Ludens. El hombre que juega. Deel 1. Instituto para la Investigación y la Pedagogía del Juego. Salzburg.

INTRODUÇÂO

A INFLUÊNCIA DA RAINHA D. ISABEL, A CATÓLICA, SOBRE A NOVA DAMA PODEROSA, NA ORIGEM DO JOGO DE DAMAS E DO XADREZ MODERNO.

Até agora os diferentes historiadores limitaram-se, praticamente, a indicar a França como o país de origem do Jogo de Damas; entre eles se destaca o famoso historiador de Xadrez Harold James Ruthven Murray[92]. Com respeito à nova dama poderosa do Xadrez moderno que se desenvolveu nos finais do século XV a situação não é muito melhor, já que os historiadores deste Jogo acreditam que, tanto a França como a Itália, podem ter sido os países de origem desta modalidade de Jogo, apesar de que o primeiro livro de Xadrez, Luis Ramirez de Lucena, já com a dita nova modalidade, data de 1497 e é de origem Espanhola[93].

No Jogo de Damas encontramos uma situação semelhante, posto que os primeiros livros espanhóis do Jogo de Damas[94] têm um altíssimo nível e datam do século XVI, enquanto que o primeiro livro Francês[95] só aparece no século XVII e o Jogo aí descrito é muito elementar. Contrariamente a estes indícios, os historiadores não consideravam necessário outorgar a Espanha a honra de ser o país criador do Jogo de Damas e da nova modalidade no Xadrez com a nova dama. Como é possível que os diferentes historiadores nunca tenham tido em conta a rica bibliografia espanhola acerca de ambos os Jogos? Foi um problema

---

92 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford. p. 75.

93 LUCENA, LUIS RAMIREZ DE (1497). Repetición de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca.

94 TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valencia.

95 MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut observer an icelui. Et la métode d'y bien jouer".* - Paris.

linguístico, ou existiam outras condicionantes que impediram este raciocínio? No caso do Jogo de Damas, isto talvez pudesse ter sido uma causa razoável para os historiadores Holandeses, que não dominavam o idioma espanhol, mas não para o historiador Inglês Murray que conhecia vários idiomas, entre eles o árabe. Pelo contrário, para o Jogo de Xadrez, é difícil de compreender que nenhum dos historiadores conhecesse o idioma espanhol. Portanto deviam ter existido outros motivos para eles negarem que a Espanha podia ter sido o país de origem da nova dama poderosa no Xadrez. De qualquer modo, os motivos podem ter sido vários, mas, felizmente, nos últimos anos temos observado uma tendência de dois destacados historiadores que começaram a modificar este ponto de vista.

No caso da nova dama poderosa do Xadrez contamos, em Espanha, com o destacado investigador de Xadrez Dr. Ricardo Calvo, o qual, desde os anos oitenta, defende a Espanha como o país originário da nova dama poderosa do Xadrez[96]. As suas investigações e descobertas de antigosmanuscritos de Xadrez, do século XV, tornaram possível afirmar que esta nova propriedade é de origem espanhola[97].

No que respeita ao Jogo de Damas não podemos esquecermo-nos de mencionar Ir. Gerard Bakker, de Utrecht (Holanda), que com um primeiro trabalho de 1983 e outro posterior de 1987, nos fez ver que o Jogo de Damas poderia ter origem espanhola[98] e havia nascido do Jogo de Alquerque e Xadrez. Eram bons pontos de partida, mas no caso do

---

[96] CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastián Año XV. Núm. 173. 15 de abril, pp 252-253.
CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3, p. 28.
CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit échiquéen du XV siècle. Europe Échecs. Besançon. N. 319-320. juillet - Août, pp 434-435.

[97] CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda). Núm. 7:82-89.
CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstätte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin. Núm. 3:34-46.
CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien, pp 77-89.

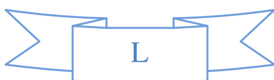
[98] BAKKER, IR. GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 44.
BAKKER, IR. GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 42-46.

Jogo de Damas, ficavam, ainda, muitos pontos obscuros para apoiar esta hipótese.

Isto foi, humildemente, o propósito deste livro: procurar provas e situar a Espanha num lugar destacado que merece naturalmente. Para tal fim tratamos cronologicamente os textos estudados (e publicados) entre 1283 e 1700, cujos mais de 950 dados bibliográficos serão, assim, mais fáceis de consultar por futuros historiadores.

Desde 1986 acreditamos que a origem do Jogo de Damas é espanhol e para tal fim, durante cerca de 10 anos, procuramos provas que apoiassem a nossa hipótese. Partimos do princípio de que o Jogo de Xadrez reflectia a situação real de uma época. Assim poderemos perguntar porque é que a rainha, no Xadrez moderno, tem mais valor do que o rei. Se estudarmos a vida real espanhola do século XV verificaremos que esta pergunta não é muito difícil de responder. Havia em 1469 uma dama em Castela que se casou com o futuro rei de Aragão, Fernando. Alguns anos mais tarde, em 1475, esta dama, Isabel, a Católica, tornou-se rainha com mais poder que seu marido Fernando. Portanto, quando a Espanha, em 1492 se libertou do último reinado mouro de Granada, descobria a América e ordenava uma religião no seu território, estava justificado usar, de repente, no Xadrez, uma nova rainha, com mais poder do que o seu marido (o rei). Assim conseguimos explicar o uso de uma nova peça poderosa no Jogo de Xadrez. Mais difícil de explicar é porque se começou a empregar, ao mesmo tempo, o nome de dama para a rainha. Sabemos que a palavra "DOMINA" era traduzida já no século XIV pela palavra francesa "DAME" nos manuscritos de Xadrez, e é de supor que no Século XV, por influência dos livros impressos de Jacobus de Cessolis, se começasse a usar, frequentemente, em Espanha, o termo dama para a rainha no Xadrez. Mas não foi também pela idealização da mulher em dama, na poesia da corte, em que a supremacia da dama é uma das características do amor frustrado?

A nova modalidade do Jogo de Xadrez recebeu, no estrangeiro, vários nomes. Assim encontramos termos depreciativos como: *alla rabiosa* na Itália, e *dame enragée* em França. Em Espanha encontramos um termo

neutral: *Axedrez de la dama.* Mais um motivo pelo qual acreditamos que tanto a França, como a Itália não podem ser o país de origem deste novo tipo de Xadrez.

Outros historiadores interrogam-se como era possível que esta peculariedade do jogo se pudesse introduzir e manter em todos os países da Europa. Isto não é muito difícil de explicar, se tivermos em conta que a Espanha, em 1492, desterrou cerca de 250.000 judeus, os quais se espalharam por todas os países da Europa, com toda a sua influência económica e política. Além disso o rei espanhol Carlos V, estava mais tempo fora que dentro de Espanha, para defender a hegemonia espanhola na Europa.

A nova dama poderosa do Xadrez tem muito a ver com o invento do Jogo de Damas e com o uso de uma nova peça poderosa. Para isso trataremos, nesta obra, cronologicamente os textos bibliográficos espanhóis, cujos comentários são, na sua maior parte, traduzidos do holandês. Os textos originais são basicamente espanhóis, embora não esqueceremos de referir os mais notáveis livros estrangeiros em latim, alemão, francês, italiano e holandês.

O primeiro capítulo trata dos antigos Jogos egípcios, já que foram considerados, erradamente por alguns historiadores[99], como os precursores do Jogo de Damas. No mesmo Capítulo faz-se referência ao "*Ludus Latrunculorum"*, jogo que foi tomado por Thomas Hyde[100] como o antecessor do Jogo de Damas. Em seguido descrever-se-ão jogos semelhantes ao desaparecido "*Ludus Latrunculorum"* alguns dos quais ainda hoje existem. No capítulo 2º descrevo um Jogo de Tabuleiro com casas (brancas e amarelas alternadamente?) a *"Jaldeta"*, proibido no século XIII e que já não se jogava nos finais do século XV. No capítulo 3º situamo-nos em Espanha do século XV e poderemos observar a grande influência da Rainha "*D. Isabel, a Católica"*. Tratamos da

---

99 WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.
100 HYDE, THOMAS (1694). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.

expulsão dos judeus e da conversão dos mouros à religião católica. Foi entre 1474 e 1492 quando de desenvolveu a nova dama poderosa e esta época se pode considerar como uma etapa estagnada. A implantação definitiva originou-se a partir de 1492 quando os êxitos da rainha chegaram ao seu topo: 1. Conquista do reino mouro de "Granada"; 2. Descoberta da América; 3. Expulsão dos judeus; 4. Perda de poder da nobreza, devido às reformas administrativas.

No capítulo 4º examinam-se os termos latinos "*scruporum*" e "*calculorum*". Nos capítulos seguintes (5º, 6º, 7º e 8º) estudam-se, detalhadamente, as palavras espanholas com que, anteriormente, se designava o Jogo de Damas, tais como *"marro", "marro de punta", "andarraya" e "alquerque"*. Demonstraremos, com provas bibliográficas, que *"punta"* não quer dizer casa, como pretendem Branch[101], Murray[102], Kruijswijk[103] e Van der Stoep[104], mas que *"de punta"* significa diagonal. Portanto o Jogo "*marro de punta"* não é mais do que um jogo (com direcção diagonal). As denominações *"marro"* e *"marro de punta"* pertencem ao reino de Aragão e as de *"andarraya"* e *"alquerque"* ao reino de Castela.

A palavra antiga *"trecha"*, que anos mais tarde se converteu em *"treta"*, analiza-se no capítulo 9º. Aparentemente a palavra *"castro"* (jogo de castelos) tinha certa relação com o Jogo de Damas na Turquia e na Palestina; no capítulo 10º estuda-se, detalhadamente, esta expressão. No capítulo 11º analisamos, extensamente o termo latino *"domina"* e a palavra *"dama"*. Para concluir este Capítulo descrevem-se diferentes modalidades do Jogo de Damas. No capítulo 12º examina-se o livro perdido de Antonio de Torquemada. No capítulo 13º expomos um extenso estudo sobre o Livro de Juan de Timoneda, impresso em 1635,

---

101 BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911). The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between October 8, 1911 - April 14, 1912.

102 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford, p. 399. MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford, p. 75.

103 KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag, p. 53.

104 STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje, p. 81.

embora alguns textos, das nossas investigações, o poderiam datar de 1550. É muito possível que algumas das posições do Jogo de Damas que figuram neste livro, sejam semelhantes às que se descreviam na obra de Torquemada.

Os livros espanhóis de Damas entre 1547 e 1996 e os primeiros livros europeus de Damas são tratados no capítulo 14º, assim como os livros espanhóis do Jogo entre o período de 1283 a 1700. José Paluzie y Lucena estabeleceu, nos princípios do século XIX, um primeiro estudo bibliográfico Espanhol do Xadrez[105].

Neste modesto texto fazemos algo semelhante com o Jogo das Damas. À lista de bibliografia existente noutros livros da história das Damas podemos acrescentar: um livro de Damas de 1792[106] encontrado pelo Professor Dr. Juan Torres Fontes[107] e um manuscrito do ano de 1690 que nós encontramos numa biblioteca Andaluza[108]. Até ao presente ainda não se estabeleceu uma relação completa de todos os livros espanhóis referentes a Jogos no período 1283 e 1700, pelo que as nossas investigações poderiam cobrir essa falta. No capítulo 15º submete-se a discussão hipóteses de outros historiadores de Damas e oferece-se, além disso, um ponto de vista sobre o desenvolvimento do jogo de alquerque de 12 até ao nosso actual Jogo de Damas. Existem diversas evidências para afirmar que Valência pode ter sido o reino de origem do Jogo de Damas, do mesmo modo que a dama poderosa do Xadrez, segundo a opinião do xadrezista Dr. Ricardo Calvo.Finalmente, no capítulo 17º, o Bibliófilo Espanhol de livros de Damas Espanholas Victor Cantalapiedra Martin, expõe, em espanhol, os seus conhecimentos sobre os livros do Jogo de Damas.

---

[105] PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912). Primer ensayo de bibliografía Española de ajedrez, Barcelona 1912, pp. 8-11.

[106] GARCIA, JOSEF ANTONIO (1792). Garcia juego de Damas (....), Murcia.

[107] WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift: *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 87.

[108] CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas, Granada.

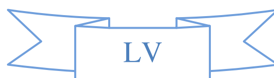
AGRADECIMENTO.

Este livro só é possível devido ao historiador de Damas, Rob Jansen (de Amesterdão) e aos seus esforços, entre 1991-1994 e 1996-1997 para nos fornecer abundante material bibliográfico. Durante os meus anos de investigação tive a fortuna de encontrar historiadores de grande prestígio: meu amigo Dr. Ricardo Calvo, grande historiador de Xadrez, que me proporcionou dados sobre as suas investigações da origem do Xadrez moderno; sem o seu apoio e estímulo este livro nunca teria chegado a concluir-se. O Professor Dr. Juan Torres Fontes (Professor Catedrático de História Medieval, na Universidade de Murcia, em Espanha) que, amavelmente, me presenteou com vários dos seus livros sobre a rainha D. Isabel, a Católica, e sobre o século XV, fazendo-me, ainda, várias sugestões valiosos para continuar a minha investigação; o historiador holandês de Damas, o Ir. Gerard Bakker, que teve a amabilidade de por à minha disposição todas as suas publicações e material fotográfico das suas Revistas de Damas; o Professor Dr. Günther G. Bauer, do Instituto para a Investigação e Pedagogia do Jogo, criado em 1991 por ele, como o quinto Instituto científico da Escola de Música e Belas Artes, Mozarteum (em Salzburg, na Áustria), pelo seu apoio em publicar os meus artigos anteriores, nos seus livros[109] e animar-me para que continuasse a publicar mais; o bibliófilo de Damas Espanholas Victor Cantalapiedra Martín que me ensinou a jogar as Damas espanholas, me informou, pouco a pouco, os segredos da sua grande biblioteca, e pôs à minha disposição uma grande quantidade de material bibliográfico e fotográfico. Colaboraram mais pessoas na elaboração deste livro e não me é possível mencioná-las a todas. Contudo, não queremos esquecer o Prof. Dr. Joachim Petzold (da Alemanha), Ir. Felix Berkovich (dos Estados Unidos), os historiadores holandeses de Damas Karel Wendel Kruijswijk e o Dr. Arie van der

[109] WESTERVELD, GOVERT (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
WESTERVELD, GOVERT (1996). Homo Ludens. El hombre que juega. Deel 1. Instituto para la Investigación y la Pedagogía del Juego. Salzburg.

Stoep, Dr. Franco Pratesi (de Itália), Prof. Dr. Adriano Chicco (de Itália), os historiadores portugueses de Damas Dr. Cândido de Sena Carneiro e Francisco Henriques, e Flory Navarro Belmonte (Licenciada em História Medieval pela Universidade de Múrcia). Os nossos agradecimentos a todos eles !

Tradução: Dr. Cândido de Sena Carneiro (Portugal).

Введение

Влияние католической королевы Изабеллы на усиление роли ферзя (королевы) и возникновение игры в шашки и шахматы на современном уровне.

До сих пор историки в своих исследованиях утверждали что игра в шашки произошла из Франции. Среди ученых кто утверждал это выделяется знаменитый шахматный историк Харолд Джейимс Развен Мурай[110] Что касается роли ферзя в современных шахматах (с конца XV века) то, заключения исследователей остаются прежними, так как они уверяют что Франция как и Италия могли быть родиной этой игры. При этом не учитывают что об этом новом варианте шахмат была написана испанским автором еще в 1497 г[111] первdя книга.

В игре в шашки обстоит схожая ситуация: есть испанские книги, свидетельствующие о высоком уровне игры в шашки в Испании с XVI[112] века, в то время, как первые элементарные французские издания начинаются из даваться в XVII[113] веке. До наших дней в противоположность накопленным сведениям, историки не предоставляют Испании честь быть родиной игры в шашки и новой роли ферзя. Как все историки могли пропустить богатую испанскую библиографию об этих играх? Существовали

---

[110] MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford. p. 75.

[111] LUCENA, LUIS RAMIREZ DE (1497). Repeticiyn de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca.

[112] TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, т juego de Marro, de punta, т Damas. Valencia.

[113] MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et rûgles, tant gûnûrales que particuliûres, qu'il faut observer an icelui. Et la mûtode d'y bien jouer"*. - Paris.

языковые проблемы или отказ важной роли Испании в этой игре отвечал другим причинам? Языковой барьер мог быть препятствием для изучения шашечной игры для голландских историков, которые не владели испанским языком , но не для английского историка Муррай, человека знающего разные языки, в том числе арабский. Трудно верить что ни один из ученых изучающих игру в шахматы не знал испанского языка. Следовательно, их отрицание испанского происхождения новой роли ферзя в шахматах должно было обосновываться на других причинах. Как бы это не было, в последние годы началось изменение точки зрения специалистов на данный вопрос.

С 80тых годов выдающийся испанский шахматный историк Рикардо Кальво защищает роль Испании как колыбели новой роли ферзя в шахматах[114]. Благодаря изучению древних рукописных шахматных текстов XV века этот автор уверяет что данная новая разновидность игры сформировалась в Испании[115].

Гипотеза о том что шашечная игра происходит от испанской игры алкерке и от испанских шахмат отстаивал профессор Герард Баккер, из Утрехта (Голландия) в его

---

[114] CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastiбn Aсo XV. Nъm. 173. 15 de abril, pp 252-253.
CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3, p. 28.
CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit йchiquйen du XV siиcle. Europe Йchecs. Besanзon. N. 319-320. juillet – Aoыt, pp 434-435.

[115] CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda). Nъm. 7:82-89.
CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstдtte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin. Nъm. 3:34-46.CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien, pp 77-89.

работах за 1983 и 1987 г[116]. Эти работы являются исходной точкой для других исследований по укреплению этой теории.

Скромная цель этой книги- поиск доказательств о настоящей роли Испании в возникновфении и развитии шашечной игры. Для этого мы работали с текстами с 1283 по 1700. Надеемся что используемые больше чем 955 ссылок будут полезными и для будущих историков.

С 1986 мы защищаем теорию испанского происхождения игры в шашки. Обосновываем такой вывод на сведениях подобранных за 10 лет работы. Наши рассуждения исходят с того, что игра в шашки отражала в XV в. быт и политческую обстановку того времени. На вопрос о том, почему королева в современных шахматах более мощная чем король можно ответить обратив внимание на политическую жизнь Испании XV века. В 1469 одна кастильская дама вышла замуж за будушего короля княжества Арагона- Фернандо. Несколько лет спустя, эта дама стала активным политическим деятелем играющим даже более решительную роль в государственных делах чем ее муж Фернандо. Завоевание последнего арабского княжества в Испании и открытие Америки- два из важнейших событий ее царствования. При такой политической обстановке было вполне оправдано ввести в шахматную игру более мощную королеву чем сам король. Но откуда происходит название "дамка"? Мы знаем что слово "domina" переводили уже в XIV в. на французский язык как "dame" в рукописных шахматных текстах. Предполагается что в XV в., из-за влияния книг Хакобуса де Сесолиса в Испании стали часто употреблять слово "дама" (ферзь) как королеве шахматной игры. Разве такая ассоциация не была связана с идеализацией женщин в придворных стихотворениях, где

[116] BAKKER, IR. GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 44.
BAKKER, IR. GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 42-46.

первенство женщины является одной из характерных черт неудачной любви?

Новая разновидность шахматной игры получила разные названия за рубежом: в Испании употребили нейтральный термин "шахматы дамы", в Италии презрительно называли ее "alla rabiosa" и во Франции "dame enragee". Такое пренебрежительное отношение к этой игре побуждает нас думать что ни Италия ни Франция не создали этот вариант игры. Некоторые историки задавали вопрос о том, как такое своеобразное правило игры могло войти и сохраниться во всех европейских странах. Этот вопрос нетрудно объяснить если иметь в виду что в 1492 были изгнаны из Испании около 250000 евреев , которые разъехались по всей Европе распространяя свое экономическое и политическое влияние. Помимо этого, король Карлос V проводил большую часть времени за границей, и защищал испанское первенство в Европе.

Качества этой новой дамы (ферзя) в шахматной игре и ее дальнейшее использование связаны с открытием игры в шашки. С целью доказать это мы используем хронологически испанские тексты (чьи комментарии переведены в основном на голландский язык) и также ссылаемся на самые выдающиеся книги на латинском, немецком, английском, французском, итальяском и голландском языках.

Первая глава говорит о древних египетских играх, ошибочно считающихся некоторыми авторами[117] как предшествующие шашечной игре. В этой главе упоминается "ludus latranculorum", игру которую Томас Хайд[118] считал предшественницей шашечной игры. Затем, описываются игры схожие с исчезнувшей "ludus latranculorum", (некоторые

---

117 WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.

118 HYDE, THOMAS (1694). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.

из них дошли до наших дней). Во второй главе описывается игра на доске с клетками (белые и желтые попеременно?) называемая "халате". Эта игра была запрещена в XIII в. и ушла с практики в конце XV в. В третьей главе говорится об Испании XV в. и о заметном влиянии Изабеллы католической на все сферы государственного управления. Именно в период между 1474 и 1492 развивалась новая дама в шахматах. Этот этап считается тихим этапом. Окончательное введение этой новой фигуры началась с 1492 г., когда в успехи королевы в управлении государством достигли своей вершины: 1. Завоевание арабского княжество Гранады. 2.Открытие Америки. 3. Изгнание евреев. 4. Подчинение дворянства благодаря ряду административных реформ.

В четвертой главе изучаются латинские термины "scruporum"и "calculorum". В последующих главах (5,6,7,8) тщательно рассматриваются испанские слова которыми до того времени люди называли шашечную игру, как "марро", "марро де пунта", " андарайа" и "алкерке". Доказываем библиографическими сведениями что "пунта" не означает "клетка", как утверждает Бранч[119], Муррай[120], Круйсхвик[121] и Ван дер Стоэп[122], а игра диагонального движения. Названия "марро" и " марро де пунта" происходят из княжества Арагона и "алкарайа" из кастильского княжества.

---

119 BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911). The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between October 8, 1911 - April 14, 1912.

120 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford, p. 399. MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford, p. 75.

121 KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag, p. 53.

122 STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje, p. 81.

Древнее слово "треча", которое со временем превратилосв слово "трета" (хитрость), рассматривается в 9ой главе. Судя по всему, слово "кастро" (игра с двор цами), изучаемая в 10ой главе, было связана с шашечной игрой которой вели в Турции и в Палестине. В 11ой главе мы исследуем латинский термин "domina" и слово "dama". К концу главы описываются разные варианты шашечной игры в разных странах. В следующей главе говорится об утерянной книге Антонио де Торкемада. В 13ой есть обстоятельная работа о книге Хуана де Тимонеды, напечатанной в 1635. По нашему мнению, некоторые из текстов Тимонеды были написаны еще в 1550. Мы считаем вполне вероятным что некоторые из положений фигур описанных в этой книге будут схожими с описанными в книге Торкемады.

Испанские и европейские трактаты о шашечной игре, напечатанные с 1283 по 1700 изучаются в 14ой главе. В ней также рассматриваются более поздние издания (с 1547 по 1996). В начале XIX в. Хосе Палуси и Лусена написал первую библиографическую работу о шахматах[123].

К уже существуюшим библиографическим перечням по истории шашечной игры прибавим книгу 1792[124] наиденную профессором Хуаном Торресом Фонтесом[125] а также рукописный текст 1690 г. наиденный нами в одной андалузской библиотеке[126]. Мы надеемся что наша книга поможет пополнить и систематизировать наши знания о различных точках зрения в произведениях начиная с 1283 до 1700 г. В 15ой главе обсуждаются теории других шашечных историков и объясняется развитие игры алкерке по 12 до современных шашек. По мнению шахматного историка

---

[123] PALUZIE Y LUCENA, JOSЙ (1912). Primer ensayo de bibliografнa Espacola de ajedrez, Barcelona 1912, pp. 8-11.

[124] GARCIA, JOSEF ANTONIO (1792). Garcia juego de Damas (....), Murcia.

[125] WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift: *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 87.

[126] CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas, Granada.

Рикардо Кальво, можно уверить что игра в шашки и новая дама (ферзь) в шахматах возникли в валенсианском княжестве. В заключение, в 16ой главе Виктор Канталапедра Мартин, испанский книголюб, излагает свои суждения об испанских шашечных книгах.

От автора.

Настоящая книга была составлена благодаря помощи шашечного историка Роб Хансена из Амстердама. Он предоставил мне много ценных библиографических материалов в периоды 1991-1994 и 1996-1997. За годы моих исследований мне приходилось обращаться к таким престижным историкам, как Рикардо Кальво который поделился со мной результатами его исследований о возникновении современных шахмат. Благодарю его за поддержку, без которой настоящая книга не существовала бы. Я весьма признателен профессору мурсийского университета Хуану Торресу Фонтесу, который подарил мне некоторые из написанных им книг об Изабелле католической и об истории XV в. Его отзывы и пожелания были учтены при составлении моей работы. Я также благодарен голландскому историку Герарду Баккеру, который предоставил в мое распоряжениие его книги и фотоматериалы из различных шашечных журналов. Благодарю доктора Гюнтера Г. Бауэр, основоположника и руководителя (с 1991) Института для Исследования Игры и Игровой Педагогики при школе Музыки и Изяшных Искусств г. Зальцбурга, (Австрия), за внесение моих статей в его книги и за его постоянную поддержку[127][18].

[127] WESTERVELD, GOVERT (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beitrдge des Institutes fьr Spielforschung und Spielpдdagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
WESTERVELD, GOVERT (1996). Homo Ludens. El hombre que juega. Deel 1. Instituto para la Investigaciyn y la Pedagogнa del Juego. Salzburg.

Также благодарю книголюба испанских шашечных книг Виктора Канталапедре Мартина, научившего меня играть в испанские шахматы, открывшего секреты его богатой библиотеки и предоставившего мне большое количество библио-фотографического материала. К сожалению невозможно перечислить всех ученых и специалистов которые помогали мне. Но все таки, я хочу выразить свою глубокую признательность профессорам Хоакиму Петсолду (Германия), Ир. Феликсу Берковичу (США), голландским историкам шашечной игры Карэл Бендел Круйсвик и докторам Ари Ван дер Стоэп, Франко Пратеси и, Адриано Чикко (Италия), португальским шашечным историкам Кандидо де Сена Карнейро и Франсиско Энрикес и Флори Наварро Велмонте (выпуснице по средновековой истории в мурсийском университете). Спасибо им всем.

Revisie: Mevr. Tatiana Mitenkova-Wiersma
(van nature Russische nationaliteit en echtgenote van Harm Wiersma).

LITERATURA SECUNDARIA

ALEMAN, MATEO. (1599). Guzman el Alfarache. Editorial Akal Ediciones, 1995. Madrid.
ALFARO FOURNIER, FÉLIX (1982-1988). Los naipes: historia general desde su creación a la época actual: museo Fournier. Victoria: Heractio Fournier.
AMADES, JOAN (1984). Auca dels jocs de la mainada (facsímil). Editie Altafulla, Barcelona.
AMADOR DE LOS RIOS, JOSÉ (1972). Vida del Marqués de Santillana, Espasa Calpe, Madrid.
AMADOR DE LOS RIOS, JOSÉ (1978). Historia de la villa y corte de Madrid. Deel 3. (vier delen). Editor Abaco.
AMADOR DE LOS RIOS, JOSÉ (1984). Desde la venida de los judios hasta Alfonso el Sabio. Ediciones Turner S.A., Madrid.
AMADOR DE LOS RIOS, JOSÉ (1984). Desde el siglo XIII hasta principios del siglo XV. Ediciones Turner, Madrid.
AMADOR DE LOS RIOS, JOSÉ (1984). Desde Juan II hasta la Dispersión. Edición Turner, Madrid.
AMADOR DE LOS RIOS, JOSÉ (1987). Historia social, política y religiosa de los judios en España, Madrid. 2 volumen.
ANDRES IVARS, O.F.M. (1989). El escritor Fr. Francis Eximènez en Valencia: (1383-1408) recopilación de los escritos publicados por el Padre Andrés Ivars en la revista "Archivo Ibero Americano" sobre Frances Eiximenis y su obra escrita en Valencia; edición coordinada por Pedro Santoja. Benissa: Ayuntament, Comisión de Cultura, 1989.
AGUILAR GASPAR, P. (1610). Expulsión de los moros de España por la S.C.R. Magestad del Rey don Phelipe Tercero, Valencia, 1610.
ANONIEM (1605). Relación de lo sucedido en la ciudad de Valladolid. (edición de N. Alonso Cortés, Valladolid, 1916).
ANONIEM (?). Manuscript. Genealógico ficticio con frases y títulos de juegos infantiles. MS 20265-47 van de Biblioteca Nacional te Madrid.
AUGUET, ROLAND (1972). Crueldad y civilización: los juegos romanos, Barcelona.
BALLESTEROS GAIBROIS, MANUEL (1953). La obra de Isabel la Católica. Segovia: Diputación Provincial.
BALLESTEROS GAIBROIS, MANUEL (1970). Isabel de Castilla, Reina Católica de España, Madrid.
BARÓN DE NERVO (1941). Isabel la Católica, Madrid: Biblioteca Nueva.
BARRIONUEVO, JERÓNIMO DE (1892). Avisos, 4 delen. Madrid.
BENNASSAR, B. (1967). Valladolid au Siecle d'Or, Paris, Mouton.
BENNASSAR, B. (1983). La España del siglo del Oro, Madrid.
BLECUA, JOSE MANUEL (1955). La Dorotea, Madrid.
BLEDA, JAIME (1618)-. Crónica de los moros de España, Valencia.
BORONAT Y BARRACHINA (1901). Los moriscos españoles y su expulsión, Valencia. 2 vols.
BRAUDEL, FERNAND (1979). El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II. 2ª de. Fondo de Cultura Económica, Madrid.
BRAGA, THEOFILO (1883). Os jogos infantis em Portugal e Andalucia en El folklore andaluz, Nº 10.
BRUNET Y BELLET, JOSEP (1886). Lo joch naibs, naips o cartas: passatemps en caldetas durant lo colera de 1885, Barcelona.
BRUNET Y BELLET, JOSEP (1896-1898). Gutenberg no descrubri la imprenta, vol. Y., Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa.
CABALLOS PIÑAS, EUSEBIO (1973). Cisneros, un gran español, Madrid: Publicaciones Españoles.

CALLOIS, ROGER (1958). Teoría de los juegos. Seix Barral, Barcelona.
CAñES, FRANCISCO (1787). Diccionario Español-Latino-Árabigo, 3 vols.
CARDENAL, MANUEL (1950). Itinerario de la Reina Isabel la Católica, Madrid.
CARRIAZO, JUAN DE MATA (1940). Crónica de Don Alvaro de Luna: Condestable de Castilla, Maestre de Santiago. Edición y estudio por Juan de Mata Carriazo, Madrid.
CASTIGLIONE, B. (1942). El Cortesano, traducción de Juan Boscán. Estudio preliminar de M. Menéndez Pelayo, Madrid CSIC.
CASTILLO SOLÓRZANO, ALONSO DE (1990). La Garduña de Sevilla, Editors S.A., Barcelona.
CASTRO, AMÉRICO (1984). España en su historia, Barcelona.
CASTRO, AMÉRICO (1984). España en su historia: cristianos, moros y judios. Editorial Crítica S.A., Barcelona.
CEJADOR Y FRAUCA, JULIO (1922-1925) Fraseología o estilística castellana, Madrid. Verschillende delen.
CHACÓN, GONZALO (1940). Crónica de Don Alvaro de Luna. (escrita por fragmentos durante la segunda mitad del siglo XV). Edición de J. de M. Carriazo, Madrid 1940.
CLARET, MARIA (1980). Juegos de ayer y de hoy. De. Juventud, Barcelona.
CORRAL, LEÓN (1915). Don Alvaro de Luna: según testimonios inéditos de la época. Valladolid: Sociedad de Estudios Históricos Castellanos.
DEFOURNEAUX, MARCELLIN (1983). La vida cotiana en la España del Siglo de Oro. Argos-Vergara, Barcelona, 1983.
DEL VAL, MARIA ISABEL (1974). Isabel la Católica, princesa (1468-1474). Valladolid: Instituto Isabel la Católica.
DIFUSORA CULTURAL (1988). Isabel, la Católica. Cristóbal Colón y el descubrimiento de América, Barcelona, 1988.
DOMINGUEZ ORTIZ, ANTONIO (1963). La sociedad española en el siglo XVII, I. Madrid.
D’ORS, EUGENIO (1981). La vida de Fernando e Isabel, Barcelona.
DUMONT, JEAN (1993). La “incomparable” Isabel la Católica, Madrid.
DURÁN Y SEMPERE (1951). Pedres y auques, Aymá, Barcelona.
EIXIMENIS, FRANCESC (1983). Lo Crestià; a cura d’Albert Hauf, Barcelona.
ELSCHENBROICH, D. (1979). El juego de los niños: estudios sobre la génesis de la infancia. Editorial Zero, Bilbao.
ELSCHENBROICH, D. (1984). En busca del juego perdido. Grupo de Adarra, Bizcaia. Bilbao. Editorial Adarra.
ENRÍQUEZ DEL CASTILLO, DIEGO (1787). Crónica de Enrique IV. Ediciçon J. de M. Flores, Madrid.
ETIENVRE, JEAN-PIERRE (1987). Figures du jeu, Casa de Velázquez, Madrid. Universidades y Academias.
ETIENVRE, JEAN-PIERRE (1990). Márgenes literarios del juego: una poética del naipe: siglos XVI-XVIII. London. Támesis Books Ltd.
EIXIMENIS, FRANCISCO (1483). Primer del Crestia, Valencia.
FARINELLI, ARTURO (1920). Viajes por España y Portugal desde la Edad Media al siglo XX, Madrid.
FERNÁNDEZ, LUIS (1958). España en tiempo de Felipe II, Madrid. Espasa Calpe.
FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M. (1970). La sociedad española del Renacimiento, 2ª de. Ediciones Cátedra, Madrid.
FERNÁNDEZ DE OVIEDO (1880). Las Quinquagenas de la nobleza de España, Madrid.
GARCÍA DE SANTA MARÍA, ALVAR (1891). Crónica de Juan II (1436? imcompleto), edición Marqués de la Fuensanta del Valle. Colección de documentos inéditos para la Historia de España, vols. 99 y 100, Madrid.
GARCÍA LOUAPRE, PILAR (1994). Proceso al trono de Isabel la Católica, Barcelona.

GARCÏA MERCADEL, JOSÉ (1924). España vista por los extranjeros, tomo III, pp. 164-165, Artes Gráficas, Madrid.
GARCÏA MERCADEL, JOSÉ (1959). Viajes de extranjeros por España y Portugal, Aquilar, Madrid.
GARCIA MERCADAL, JOSÉ (1941). Cisneros (1436-1517), Madrid.
GARCIA, RAFAEL (1961). Virtudes de la Reina Católica, Madrid: Consejo de Investigaciones Científicas. Patronato Marcelino Menéndez Pelayo.
GENOVES OLMOS, EDUARDO (1911-1914). Bibliografía Valenciana. Catalech descriptin de les obres impreses en llengua valenciana desde 1474 fins 1910, Valencia.
GONZÁLEZ DE AMEZÚA, A. (1912). El casamiento engañoso y el coloquio de los perros, Madrid.
GUADALAJARA Y XAVIER, M. (1614). Prodición y destierro de los moriscos de Castilla hasta el valle de Ricote. Con las disensiones de los hermanos Xarifes y presa en Berberia de la fuerça y puerto de Alarache, Pamplona.
HAZAÑAS Y LA RUA, JOAQUIN (1906). Los rufianes de Cervantes, Sevilla.
HEERS, J. (1971). Fêtes, jeux et joutes dans les sociétes d'occident à la fin du Moyen Age, Paris.
HEMMING, JOHN (1970). The conquest of Peru.
HERNANDEZ, J.A.A. (1976). Lexico del marginalismo del siglo de oro, Salamanca.
HERNANDEZ DE SOTO, S. (1884). Juegos infantiles de Extremadura. Biblioteca de Tradiciones Populares. Tomo III, Madrid.
HOLM, OLAF (1958). Taptana o el Ajedrez de Atahuallpa (Cuadernos de Historia y Arqueologia. (pág. 91-109).
JAEN, DIDIER T. (1978). John II of Castile and the Grand Master Alvaro de Luna: a biography compiled from the cronicles of the Reign of the King John II of Castile, (1405-1554), Madrid.
KLEIN, JULIUS (1979). La Mesta. Alianza Editorial, Madrid.
LADERO QUESADO, MIGUEL ANGEL (1969). Los mudéjares de Castilla en tiempos de Isabel Y. Valladolid: Instituto "Isabel la Católica".
LAPEYRE, HENRI (1959). Géographie de l'Espagne morisque SEVPEN, Paris.
LISKE, JAVIER (1878). Viajes de extranjeros por España y Portugal en los siglos XV, XVI y XVII, Madrid.
LOAYSA, JOFRÉ DE (1982). Crónica de los Reyes de Castilla. Edición, traducción y notas de Antonio García Martínez.
LÓPEZ DE GÓMARA, FRANCISCO DE (1965).
Historia general de las Indias: "Hispania vitrix": cuya segunda parte corresponde a la conquista de Méjico; modernización (...) por Pilar Guibelalde; notas (...) Emiliano M. Aguilera, Barcelona.
LÓPEZ MARTÍNEZ, NICOLÁS (1954).
Los judaizantes castellanos y la inquisición en tiempo de Isabel la Católica. Burgos: Seminario Metropolitano.
LÓPEZ SERRANO, MATILDE (1987).
Libro de horas de Isabel la Católica. Estudio preliminar por Matilde López Serrano, Madrid, Patrimonio Nacinal.
LÓPEZ VILLABRILLE, FAUSTO (1885). Recreo de la infancia. Colección de juegos para niños de ambos sexos, Madrid.
LOSADA, BASILIO (1983). Isabel la Católica, Barcelona.
LUNEFELD, MARVIN (1989). Los Corregidores de Isabel la Católica, Barcelona.
MACÉ, BENET (1674). Jochs d'Infanteça. Valencia. Opgenomen in het boek van: Gayano Lluch: Aucología valenciana (estudio folkórico), Valencia, 1942. De 52 etsen die voorkomen in het boek van Macé (1674) zijn afkomstig van het boek van Stella (1637), volgens Durán y Sempere (1951:14). MARCH, JAIME. (1371). Diccionari de Rims. Barcelona.
MAS, ALBERT (1967). Les Turcs dans la litérature espagnole du siècle d'or, Paris. Centre de Recherches Hispaniques.

MENENDEZ PIDAL, RAMON (1957). El lenguaje del Siglo XVI, en: "España y su historia", vol. II, Madrid. Minotauro.
MENÉNDEZ PIDAL, RAMON (1991). La lengua Castellana en el siglo XVII. Prólogo Rafael Lapesa. Colección Austral Espasa Calpe, Madrid.
MOLINER, M. (1967). Diccionario de uso del Español, Madrid.
MUNZER, JERÓNIMO (1951). Viaje por España y Portugal (1494-1495), Editorial Aldus, Madrid.
MUSEO FOURNIER DE NAIPES DE ALAVA (1994). Catálogo, tomo III.
ORESTES FERRERA (1947). Doña Isabel la Católica y Doña Juana (La Beltraneja), Madrid.
ORTEGA CANO, PAULINO (1951). El emblema heráldico de las flechas de la reina Isabel la Católica comentado por un humanista italiano. Palencia: Diputación Provincial.
OSCA LLUCH, MARÍA JULIA. Los juegos. Clasificación y descripción. Universidad de Valencia. I.C.E. Valencia.
PASTOR FUSTER, JUSTO (1827). Biblioteca Valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros dias. Con adiciones y enmiendas a la de D. Vicente Ximeno, Valencia. 2 vols.
PÉREZ, J. (1973). L'Espagne du XVI siècle. (A. Colin). Paris.
PEREZ DE GUZMÁN (1914). Crónica de Juan II. (1454-1456). Edición C. Rosell, Madrid. (Biblioteca de Autores Españoles, vol. 68).
PFANDL, LUDWIG (1942). Cultura y costumbres del pueblo español de los siglos XVI y XVII, Barcelona. Araluce.
PFANDL, LUDWIG. Spanische Kultur und Sitte des 16./17. Jahrhunderts (1924).
PONS Y BOIGUES, FRANCISCO (1898). Ensayo bio-bibliográfico sobre los historiadores y geógrafos arábisgo-espagnoles.
PORREÑO, BALTASAR (1918). Dos tratados históricos tocantes al Cardenal Ximénes de Cisneros, Madrid: Sociedad de bibliófiloes españoles.
POZZO, PARIS DE (1512). De ludo, en Enchiridion tractatuum juris utriusque subscriptos complectens tractatus cum singularum tabulis, Paris.
PULGAR, FERNANDO DE (1486). Libro de los Claros Varones de Castilla, Toledo. Edición J. Domínguez Bordona, Madrid 1942.
PULGAR, FERNANDO DE (1480-86 Y 1492). Crónica de los Reyes Católicos. Edición J. de M. Carriazo, Madrid 1943.
RADA Y DELGADO, JUAN DE DIOS DE LA (1868). Mugeres célebres de España y Portugal. Barcelona.
REYES, FRAY GASPAR DE LOS (1613). Tesoro de conceptos divinos compuestos en todo género de versos, Sevilla.
REYNIER, GUSTAVE (1902). La vie universitaire dans l'ancienne Espagne, Paris.
RIQUER, MARTIN DE (1964). Historia de la literatura catalana, Editorial Ariel, Barcelona.
RIQUER, MARTIN DE (1986). Heràldica catalana des de l'any 1150 a 1550. Barcelona.
RODRIGUEZ, M.R.P. M. FR. JOSEF (1747). Biblioteca Valentina, compuesto por el M.R.P. M.Fr. Josef Rodriguez, Ministro del Real Convento del Remedio de Valencia, Cronista General del Orden de la SS. Trinidad en la Provincia de Aragon (...), Valencia.
RODRÍGUEZ MARÍN, FRANCISCO (1882). Cuantos populares españoles recogidos, ordenados e ilustrados por (...). Seville. 5 delen.
RODRÍGUEZ MARÍN, FRANCISCO (1922). Dos mil quinientas voces. Madrid
RODRÍGUEZ MARÍN, FRANCISCO (1932). Varios juegos infantiles del siglo XVI, in de *Boletin de la Real Academia Española,* XVIII. Bladzijden 489-521 en 649-690, XIX van 1932 bladzijden 5-33.
RODRÍGUEZ MARÍN, FRANCISCO (1905). Rinconete y Cortadillo de Cervantes, Sevilla.
ROJAS ZORILLA, FRANCISCO DE (1638). Entre bobos anda el juego. Editor Ebro S.L., 1968. Zaragoza.
ROUND, NICHOLAS (1986). The greatest man uncrowned. A study of the fall of Don Alvaro de Luna, London: Tamesis books limited.

RUÍZ-CRESPO, ALFREDO (1945). Cisneros: Cardenal regene: (paradigma de una vida), Madrid.
SALOMÓN, N. (1973). La vida rural castellana en tiempo de Felipe II, Barcelona.
SÁNCHEZ DE LA BALLESTA (1587). Diccionario vocablo castellanos, Salamanca.
SÁNCHEZ, JUAN MANUEL (1908). Impresores y libros impresos en Aragón en el siglo XVI, Madrid.
SANPERE Y MIQUEL, S. /1909). De la introducción y establecimiento de la imprenta en las Coronas de Aragón y Castilla, y de los impresores de Incunables Catalanes, Barcelona.
SANTA MARINA, LUYS (1948). La vida cotidiana en nuestros clásicos, Barcelona.
SANTIAGO GARCÍA ÁLVAREZ (1979). Isabel la Católica, León.
SANTO TOMÁS (1478). Summa Theologica, Secunda Secundae ...; Tractatus de ludo lectus pro (sic) clarissimum juris utriusque doctorem dominum Stephanum Costam ...., Papie.
SANTOS, FRANCISCO DE (1668). El no importa de España. Día y noche de Madrid.
SANZ Y DÍAS, JOSÉ (1983). Biografia del Cardenal Cisneros, Barcelona.
SERRANO, LUCIANO (1942). Los conversos D. Pablo de Santa Maria y D. Alfonso de Cartagena: obispos de Burgos, gobernantes, diplomáticos y escritores, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
SILIÓ CORTÉS, CÉSAR (1973). Isabel la Cátolica: fundadora de España: su vida-su tiempo-su reinado (1451-1504), Madrid, 1973.
SOCIEDAD CASTELLANA DE EXCURSIONES, LA (1904). A la Reina Dª Isabel la Católica, Valladolid: Imprenta la Nueva Lincia, 1904.
SOTO, HERNÁNDEZ DE (1883-1886). Juegos infantiles de Extremadura. Biblioteca de Tradicionjes Populares Españolas, colección ordenada por A. Machado y Álverez, 11 tomos, 9 vols., Sevilla-Madrid.
STELLA, IACQUES (1637). Juegos y placeres de la infancia. Grabados de Claudine Bouzonnet Stella, Herdruk J. de Olañeta, Editor, Mallorca 1987.
SUAREZ FERNÁNDEZ, LUIS (1966-72). Política internacinal de Isabel la Católica: estuidos y documentos. Valladolid: universidad, Depatamento de Historia Medieval.
SUAREZ FERNÁNDEZ, LUIS (1965-1972). Política internacional de Isabel la Católica: estudio y documentos. Valladolid: Instituto “Isabel la Católica” de Historia Eclesiástica.
SUÁREZ FERNÁNDEZ, LUIS (1966). (1482-1488).Universidad, Departamento de Historia Medieval. (España-Historia-Reyes Católicos).
TAILLARDAT, J. (1967). Des termes injurieux. Des jeux grecs, extraits byzantins, Les belles Lettres. Paris. p. LXXX
TORRES FONTES, JUAN (1948). El Fajardo del “Romance del juego de ajedrez”. C.S.I.S. Revista Bibliográfica y Documental.
TORRES FONTES, JUAN (1985). El principe don Alfonso y su itinerario. La contratación de guisando 1465-1468. Departamento de Historia Medieval, Universidad de Murcia.
TORRES FONTES, JUAN (1993). Castilla-Granada. Una partida de ajedrez y PRIVILEGIO DE ASILO concedido por los Reyes Católicos a la Villa de Salobreña. Ayuntamiento de Salobreña.
URQUIJO, J. DE (1924). Tabas y peonzas en el pais vasco, Revista Internacional de Estudios Vascos, XV, p. 361-368.
VALBUENA PRAT, ANGEL (1943). La vida española en la edad de oro, según las fuentes literarias, Barcelona.
VALERA, DIEGO DE (1487-88). Crónica de los Reyes Católicos. Edición J. de M. Carriazo, Madrid 1940.
VALDES, JUAN DE (1535). MS. Diálogo de la lengua. Edición de Antonio Quilis Morales, Clásicos Plaza & Janés, Barcelona 1984.
VAREY, J.E. (1957). Historia de los títeres en España, Madrid.
VAZQUEZ DE PARGA (1970). Nota preliminar y transcripción a la de. facsímil de Tractatus de Ludo Scacorum, (Madrid, manuscript Vit. 25-6 van de Biblioteca Nacional), Madrid.

VÉLEZ DE GUEVARA, LUIS (1956). El Diablo Cojuelo en la Novelda Picaresca, 3ª de. Aquilar, Madrid.
VILLALOBOS, ENRIQUE DE (1628). Manual de confessores, Valencia.
XAVIER, ADRO (1988). Cardenal Cisneros hombre del renacimiento, Barcelona.
XIMENO, VINCENTE (1747-49). Escritores del reyno de Valencia, chronologicamente ordenados desde el año MCCXXXVIII de la Christiana Conquista de la misma Ciudad, hasta el de MDCCXLVIII, Valencia. 2 vols.
VINDEL, FRANCISCO (1935). Origen de la imprenta en España. Con caracteres xilográficos inventados en Sevilla, se imprimió el primer libro en España, Madrid.
ZABALETA, JUAN DE (1660). El dia de fiesta (por la tarde). (Editorial Castilla. Madrid 1948).

De Spaanse oorsprong van het Dam- en moderne Schaakspel

Allegorische voorstelling op een kalenderblad uit 1678 van de laatste fase uit de oorlog tussen Frankrijk en de Geallieerden Holland, Spanje en het Duitse Keizerrijk. (1672-1678). De Republiek heeft onverwachts vrede gesloten, waardoor Spanje en de Keizer nu een verloren strijd voeren tegen de Zonnekoning. Linksboven op de afbeelding het marro-embleem van Frans-Navarra en rechtsboven de dubbele adelaar van de Habsburgers en de pijlenbundel van de Verenigde Provinciën.

Prólogo.

Mi presencia aquí, en el pórtico de esta obra, es consecuencia de una casual coincidencia. El Dr. Govert Westerveld que me habla del juego de damas sobre el que estaba trabajando, mi memoria que no falla y a golpe pronto le comentó la existencia en la biblioteca del Archivo Municipal de un tratado sobre el juego de damas, publicado en Murcia en el año 1792. Por lo que me dijo, después de consultarlo, era una publicación no conocida entre los estudiosos de este juego. Y poco más, la amistad y persuasión me obligan - aunque mi experiencia sea corta y juvenil en el juego de damas - y me atrevo a asomarme al exterior de este estudio.

Pienso que el juego de damas en sus primeros pasos debió ser entretenimiento noble y sencillo, sosegado y tranquilo, poco ruidoso, de corto y suave andar y pequeños saltos, apropiado para mujeres delicadas y cultas, lo que les permitiría cubrir horas de soledad. Pero hubo alguien después, taimado, que inventó lo del soplo - y al que lo hace soplón- al aprovechar el descuido de el de enfrente, lo que rompió la equidad del juego limpio y dio paso al estudio, a fijar posiciones, vigilancia de los flancos, en otras palabras, se pasó de la táctica a la estrategia, al juego forzado. También el juego adquiriría mayor altura y riesgo cuando hubo en cambio, una hábil jugada permitía llevar una dama a la meta, con lo que lograba el doblete, pieza sobre pieza, nominada en mi tierra con el majestuoso nombre de reina, la cual, con libertad de movimientos puede recorrer en línea oblicua todas direcciones del tablero, cual soberana que extiende su dominio - con ciertas limitaciones - por todo su reino y sobre sus súbditos. Mal día en el que los confeccionadores del Diccionario Real de Academia Española incluyeron en “dama el equívoco y malsonante vocablo de “manceba” a la que “como pieza que se corona con otra”, olvidando o menospreciando el nombre propio de quien se corona, el de reina. También los sabios tienen sus fallos, aquí el de

omisión, de quedar anclados y no registrar nuevas acepciones y mas el de un vocablo tan atractivo y armonioso como el de reina.

La época de los Reyes Católicos es toda ella de cambio, moderado unas veces, decisivo en otras, pero mantenido, en la que se rejuvenece mucho de lo anterior acoplado a las circunstancias, con lo que adquieren un sentido más positivo y práctico, que poco recuerda su pasado; otras, con nuevas dimensiones, que se transforman a tenor de las necesidades y perspectivas de mayor alcance y profundidad. Y no faltan novedades que se configuran en instituciones y leyes, que llegan a todas las clases sociales con nuevas proyecciones, si bien, en principio, cada uno en su sitio; cambio también en costumbres, en actividades cotidianas, en pensar y en obrar. Cuando el ejemplo viene de arriba y lo que se aprecia en él resulta positivo y la autoridad que lo promueve es enérgica y decisoria, su aceptación e imitación entran igualmente en el camino de los genérico.

De aquí que este cambio de adaptación a los nuevos tiempos afectara a todos, hasta las manifestaciones mas insignificantes del humano vivir. Porque la reina Católica tuvo ejemplo en Alfonso X el Sabio, quien proporcionó a sus súbditos el conocimiento de variada serie de ciencias transmitidas desde el mundo árabe cuando *“seyendo Infante en uida de su padre, en el anno que gano el Regno de Murcia.... desque.... ouo entendido el bien et la gran pro que en el yazia mando se lo trasladar porque los omes lo entendiessen meior et se sopiessen del mas aprouechar...”*. Fue obra personal de doña Isabel la introducción de modificaciones en lides caballerescas, en relaciones sociales y cuanto afectaba al mejor desenvolvimiento de la vida de sus súbditos Y en su tiempo es más que posible la introducción de nuevas variantes en el juego de damas, que resultaban más atractivas en el ocio y sosiego de la paz, modo y medio de mayor entretenimiento, lejos de voces ásperas, estridentes, malsonantes y de blasfemias, de apuestas, de engaños, de trifulcas y escándalos.

Pudo ser entonces, tal como lo presenta en su erudito estudio el Dr. Govert Westerveld, cuando tuviera efectividad este cambio, la aparición de la “dama poderosa”. No es afirmación con sólo base deductiva de este periodo de esplendor: unión Castilla-Aragón, Granada, América, reordenación religiosa, sino el papel preponderante de la reina Isabel en la vida interior española, propia, iniciada, mantenida, mejorada y exigida, en tanto que Fernando cuidaba más de la política exterior, así como otra serie de hechos que cronológicamente sitúan este cambio en las dos primeras décadas de su reinado. La “dama poderosa” como nos muestra Westerveld era ya conocía en el ajedrez y la publicación en 1497 de la obra de Luis Ramírez de Lucena así lo muestra, a igual que el manuscrito anterior ESCACS D’AMOR. Pero, influencias de una y otra, mimesis, se innovó también en el juego de damas. Reina poderosa, dama poderosa.

De haber conocido tiempo antes cuanto enseña Govert Westerveld, me hubiera sido muy útil cuando estudié y publiqué “Castilla-Granada. Una partida de ajedrez”, editada en Salobreña en 1993, conferencia a la nueva valoración de la “dama poderosa”, porque en la guerra de Granada, tanto por cuanto supuso la presencia y disposiciones de doña Isabel que bien se personifica con ella. Y creo que vale la pena el análisis del romance del “Juego de ajedrez” - que protagoniza Alonso Fajardo y que tiene concreta referencia a los años centrales del s. XV- y es que la acción ofensiva en el juego no es todavía de la “dama poderosa”, ya que la versión del romance es clara: “jaque le dio con el roque, el alférez le prendía....”Entonces todavía no había llegado la hora “poderosa” de la reina Isabel.

No sólo cabe destacar el firme paso dado por el Dr. Govert Westerveld sobre la cronología en el juego de ajedrez y su paralelo, el de damas, sino con acierto y firmes bases eruditas llega a otra conclusión, en que también cuenta el factor cronológico, el de fijar en España estas nuevas variantes de ambos juegos. En la ignorancia de un tiempo pasado, tratadistas europeos expusieron

argumentos, presunciones y datos diversos por los que dedujeron ser Francia e Italia cuna de estas innovaciones. Novecientas cincuenta obras consultadas del período histórico 1283-1700 y diez años de dedicación entusiasta encaminados a esclarecer estos hechos tan decisivos en el cambio que se produce en ambos juegos, con su generoso esfuerzo, Govert Westerveld ofrece a los estudiosos una obra ponderada y metódica, análisis tras análisis de los juegos precedentes, descripción y equiparación de algunos de ellos, gráficos explicativos y cuanto puede ser necesario para la comprensión de cuanto trata. "Homo viator", aunque Beniel, a la raya de los reinos, sea su centro rotatorio, comprensivo, objetivo y suasorio, Govert Westerveld cuida de presentar una panorámica erudita que le permite afianzar una primera hipótesis de trabajo, con tres conclusiones que pueden ser definitivas: fines del siglo XV la nueva estampa y variantes de ambos juegos, su creación en España y la imagen de la reina Isabel reflejada en el protagonismo de la dama poderosa en los juegos de ajedrez y de damas.

Prof. Dr. Juan Torres Fontes

Director de la Real Academia Alfonso X el Sabio (Murcia)
Profesor de Historia Medieval de la Universidad de Murcia

Voorwoord.

Er is veel geschreven over de geschiedenis van het dammen en tot op heden weten de meesten van ons niet beter of het dammen werd in de 11e eeuw uitgevonden in de Zuid-Provençaalse provincie van Frankrijk. Wij danken deze kennis aan de boeiende **Algemene historie en bibliografie van het damspel** van *Kruijswijk* (1966).

In nummer 2 van Het Nieuwe Damspel uit het jaar 1987 kan men echter lezen dat ik zelf van mening ben dat Spanje het moederland van het damspel is en dat het damspel door de Spanjaarden in diverse landen is geïntroduceerd. Spanje is een land, waaraan de damgeschiedschrijvers nog veel te weinig aandacht hebben besteed, wat waarschijnlijk te wijten is aan de taalbarrière.

In het jaar 1987 was ik nog niet op de hoogte van het feit dat Ir. *G. Bakker* al eens eerder met een dergelijke hypothese was gekomen, en wel in 1983 in zijn fascinerend damtijdschrift **Het Nieuwe Damspel (HND).** We vinden zelfs een verbeterde hypothese van hem terug in het al eerder genoemde nummer 1987-2 van HND. Vanaf dat moment trachtten we beiden de ontstaansgeschiedenis van het eerste (Spaanse) dammen te achterhalen.

Een en ander had tot gevolg dat ik verwoede pogingen heb ondernomen mijn stelling met bewijsmateriaal te kunnen staven. En zo heb ik in een periode van vijf jaar verschillende artikelen in HND kunnen plaatsen over het Spaanse dammen. Het vele speurwerk leverde verschillende verrassende ontdekkingen op: er werden in Spanje nieuwe damboeken en manuscripten ontdekt en ik kwam erachter dat de standen uit het boek van *Timoneda* (1635)

niets anders waren dan standen die zo'n 50 tot 85 jaar eerder al eens waren gepubliceerd.

Waarschijnlijk werd er aan mijn onderzoeksresultaat toch wel hier en daar geloof gehecht, want op een zeker moment bood *Rob Jansen* aan om me te helpen met allerlei gegevens. Enkele jaren eerder had *Philip de Schaap* me al eens iets over *Rob* verteld en ik wist dat je zo'n aanbod van hem nooit moet afslaan. Het gevolg was dat *Jansen* in 1992 met één van de meest waardevolle damontdekkingen kwam aanzetten: het **Andarrayaspel**. Een spel waar-naar ikzelf al vele jaren had gezocht als Kastiliaanse tegenhanger van het Aragonese **Marro de Punta** spel.

Al heel lang ben ik van mening dat de sterke nieuwe dame zowel in het schaakspel als bij het dammen werd ingevoerd kort na 1492 en vóór het allereerste schaakboek van 1495. Het was een gewaagde stelling, immers in de wetenschap pleegt men eerst bewijsmateriaal te verzamelen voordat men een these poneert. In dat opzicht mogen we ook niet het enorme werk vergeten wat *Drs. A. van der Stoep* voor de damhistorie heeft verricht met zijn wetenschappelijk onderzoek naar de herkomst van het woord dame(s). Dat woordje dama blijkt een Franse ontlening te zijn en het is nog steeds een raadsel waarom het Spaanse spel **Marro de Punta** plotseling **Damas** ging heten.

In mijn dagelijks werk heb ik veel met research te maken en zo werk ik al vele jaren samen met professoren van de universiteit. Dikwijls heb ik als leek bepaalde ideeën geuit, waarschijnlijk door een zekere intuïtie gevoed, om nieuwe produkten te kunnen produceren. Dergelijke ideeën werden meestal aanvankelijk afgewezen, maar bleken later toch resultaat op te leveren. Deze zelfde intuïtie gebruik ik hier bij het onderzoek naar het ontstaan van het dammen. Eerst bepaal ik mijn hypothese en daarna ga ik

naar het bewijsmateriaal zoeken. Onwetenschappelijk misschien, maar niet zonder resultaten.

José Lozano Teruel (Ex-Rector Universiteit Murcia), Carlos Ferrer Salat (Voorzitter van het Spaanse Olympisch Comité), Francisco Sabater Garcia (Ex-Rector Universiteit Murcia) en Govert Westerveld. Nuttige kontakten!

Het gaat natuurlijk niet alleen om intuïtie. Om te beginnen heb ik enorm veel literatuur doorgenomen over de Spaanse koningin *Isabel la Católica* met betrekking tot de jaren tussen 1470 en 1500. Professor *Juan Torres Fonte* van de universiteit van Murcia, een erkend deskundige inzake het onderwerp "*Koningin Isabel*", was zo goed mij het één en ander bij te brengen over haar. Zij was erg bemind bij haar onderdanen en werd gevreesd door de Moren.

Daarnaast heb ik getracht veel aan de weet te komen over die Moren, die gedurende acht eeuwen Spanje bezet hielden. Al in het

jaar 711 kwamen ze Spanje binnen en pas in 1609 werden ze er definitief uit verbannen. Tenslotte heb ik ook het nodige moeten lezen over de Joden, die het in Spanje altijd moeilijk hebben gehad en tot het meer intelligente deel van het volk behoorden. De Joden waren de echte handelaars, beschikten altijd over geld en leefden afzonderlijk in hun eigen stadsgedeelten of ghetto's. In 1492 werden ze uit Spanje verbannen, tenzij ze bereid waren het katholieke geloof aan te nemen. De bedoeling van dit boek is om nauwgezet alle ontdekkingen systematisch weer te geven, zodat de deskundigen op het gebied van de geschiedenis van het dammen het één en ander in de juiste vorm kunnen gieten. Ik beschouw mezelf meer als een researchman en minder als een historicus. Ik hoop dat men door dit werk aan Spanje meer aandacht gaat schenken.

Ondertussen heb ik met de bekende schaakhistoricus, Dr. *Ricardo Calvo*, uit Madrid een hechte vriendschap opgebouwd en zodoende sta ik hier in Spanje ook niet meer alleen met de research naar de oorsprong van het allereerste (Spaanse) dammen.Zijn aansporingen en aanmoedigingen hebben er ook toe bijgedragen dat ik dit boek heb willen schrijven.
Het oude Spaans uit de vijftiende en zestiende eeuw heb ik zo goed mogelijk getracht te vertalen; ik ben mij ervan bewust dat een betere vertaling mogelijk is, maar ik acht het nog altijd beter om zelf iets te vertalen dan helemaal niets te doen. Ik vraag daarom wat begrip van meer deskundige vertalers. Ik heb vrijwel niets vermeld over het boek van *Alfonso-X el Sabio*, omdat dit boek bij de meesten van mijn lezers wel bekend is.

Ik heb dankbaar gebruik gemaakt van diverse opmerkingen en suggesties van Professor *Juan Torres Fontes* (Spanje) en Ir. *Felix Berkovich* (U.S.A.), alsmede van de damhistorici *K.W. Kruijswijk* en Drs. *A. van der Stoep*. Daarnaast was Ir. *G. Bakker* zeer behulpzaam door me teksten en fotomateriaal uit zijn diverse

damtijdschriften en publicaties ter beschikking te stellen. Hetzelfde kan gezegd worden van mijn Spaanse damvriend *Victor Cantalapiedra Martin*, die speciaal voor de uitgave van dit boek zijn teksten over de mysterieuze auteur “Valle” aanbood. Grote dank en bewondering gaat uit naar mijn damvriend *Rob Jansen* uit Amsterdam. We weten in de damwereld ondertussen allemaal wie *Rob Jansen* is, maar wat hij op het gebied van het onderzoek naar het eerste Spaanse dammen gedaan heeft, weet u pas als u dit boek heeft doorgenomen. Vele uren moet *Jansen* doorgebracht hebben in het Spaanse seminarie te Amsterdam om damgegevens te kunnen verzamelen. Zonder zijn gegevens had het onderzoek nog wel zo’n 10-20 jaren kunnen duren. Vele zaken, waarover ik een nadere studie wilde werden door hem op efficiënte wijze onderzocht; andere zaken werden door hem zelf naar voren geschoven en vele zaken hebben we gezamenlijk behandeld. Het is niet mogelijk in dit boek precies in elk thema weer te geven of *Jansen* het met mij eens is; in veel gevallen is hij dat daadwerkelijk, in andere zaken laat hij aan mij de keus over, en weer in andere gevallen haal ik zijn teksten naar voren zonder dat meestal te vermelden. Voor de damwereld is het van belang te weten dat dit boek geschreven is door twee damhistorici en dat dit boek alleen door deze nauwe internationale samenwerking tot stand kon komen. De bedoeling van dit boek is zo het één en ander los te maken, want vele gegevens die al bij de meeste damhistorici bekend waren zijn nu op een andere wijze geïnterpreteerd.

Één ding zal zo aan de geïnteresseerde lezer wel duidelijk worden: het wordt tijd dat we ook Spanje eens als een mogelijke bakermat van het damspel gaan beschouwen.

Dr. Govert Westerveld

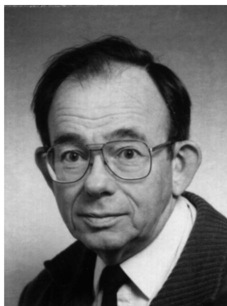
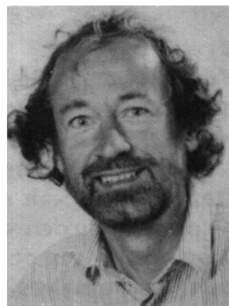

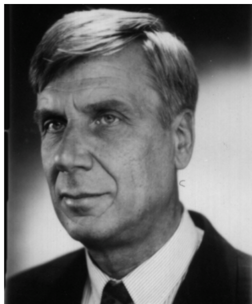
Geschiedschrijvers over het dammen

José Brunet y Bellet	**Dr. Manuel Cárceles Sabater**	**William Shelley Branch**
Edward B. Hanes	**Godefridus Laurentius Gortmans**	**Harold James Ruthven Murray**

De Spaanse oorsprong van het Dam- en moderne Schaakspel

Geschiedschrijvers over het dammen

		
Karel Wendel Kruijswijk	**Ir. Gerard Bakker**	**Dr. Arie van der Stoep**

		
Dr. Franco Pratesi	**Rob Jansen**	**Dr. Govert Westerveld**

INLEIDING.

In een voorwoord in mijn Spaanse damboek **“Las Damas: Ciencia sobre un tablero, deel I, 1990”** laat de Spaanse topdammer en dambibliofiel *Victor Cantalapiedra Martin* de lezer weten dat het Spaanse damspel vroeger de volgende benamingen had gehad: Chaquete, Alquerque, Castro, Real, Tablas, Ingenio, Marro en Marro de Punta.

Victor Cantalapiedra Martin - Govert Westerveld (1996)

We kunnen het wel of niet met de benamingen van *Cantalapiedra* eens zijn, maar het blijft een feit dat het Spaanse damspel vele naamsveranderingen onderging. En dat is nu juist de opzet van dit boek geworden: een studie over de verschillende vroegere benamingen van het damspel, teneinde zo voldoende gegevens los te krijgen die dan de ontwikkeling tot de huidige Spaanse naam “damas” voor het damspel zouden moeten verklaren. Bij de

bestudering van de diverse hoofdstukken wordt het ons duidelijk dat geen ander land zo rijk is geweest wat betreft de naamgeving van ons damspel.

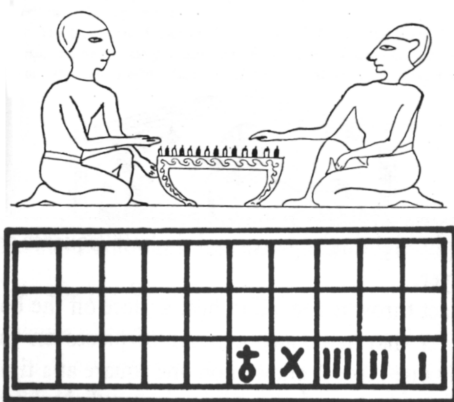
Er is verder een hoofdstuk gewijd aan het woord **trecha** (15e eeuw) dat later in **treta** veranderde (16e eeuw). Ook is er een hoofdstuk gewijd aan het damboek van *Juan de Timoneda* (1635) en wordt er getracht zoveel mogelijk te vermelden over *Antonio de Torquemada*, die volgens de beschikbare gegevens de auteur van het eerste Spaanse damboek was in 1547, een boek dat helaas door niemand gezien is en verloren schijnt te zijn geraakt.

Hoewel we pas in de kinderschoenen staan bij het onderzoek naar de oorsprong van het eerste dammen in Spanje, hopen we dat we met dit boek, waaraan 10 jaar gewerkt is, een goede basis gelegd hebben voor vervolgonderzoek door andere historici.

1. LUDUS LATRUNCULORUM

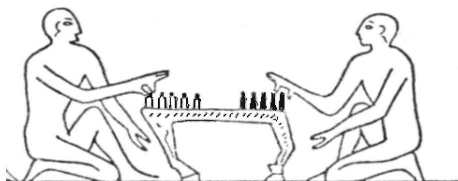
DE EGYPTISCHE SPELEN IN DE OUDHEID.

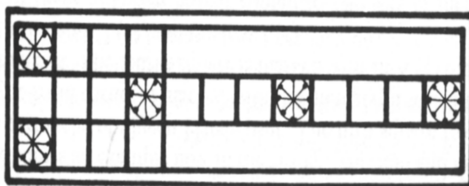
Oude Egyptische speldozen werden veelal als een damspel betiteld, omdat er sprake was van een ruitenbordspel met uniforme speelstukken (Birch 1870, deel 9:256-270; Falkener, 1892:9-111). Daardoor werden termen als jeu de dames of draughts ten onrechte gebruikt.

Het Senet bordspel

De spelen die waarschijnlijk in Egypte gespeeld werden waren Senat, Han en Tau, welk laatste spel door *Lamer* (1927:1908) als een voorloper van het Griekse en Latijnse denkspel werd beschouwd. *Limbrey* (1913), *Pieper* (1909), *Wiedemann* (1897), *Towry* (1902, vol. 24:261-263), *Nash* (1902, vol. 24:341-348) en *Wilkinson* (1878, vol.2:55-60) hebben ook over de Egyptische bordspelen geschreven, doch deze spelen hebben niets met het damspel uit te staan.

Het Tau bordspel

Weinig is er over het Han spel bekend en wellicht wordt het nog gespeeld in Nigeria (Murray, 1952:14).

Senet speelstuk

DE GRIEKSE SPELEN IN DE OUDHEID.

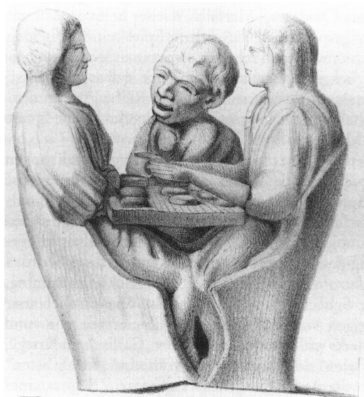
De oude Griekse spelen werden beschreven door de tijdgenoten *Pollux* (1608) en *Suetonius* (1860). Het spel diagrammismos (grammai) blijkt hetzelfde te zijn als het Romeinse bordspel duodecim scripta (Austin 1940, vol. 14:257-271) en petteia (= polis) is niets anders als het Romeinse Ludus Latrunculorum (Murray, 1952:27,34).

Hesychius heeft het over een diagrammismos spel met 60 stenen, hetgeen *Eustathius* in de 12e eeuw bevestigt, doch *Murray* (1952:27) geloofde meer in een vergissing van de zijde van *Hesychius*. Het polis spel wordt beschreven door *Pollux* (1608) en het blijkt een een spel op ‘t ruitenbord met uniforme speelstukken te zijn, die honden worden genoemd, waarbij het de bedoeling is de vijandelijke stukken vast te zetten en ze te slaan door omklemming. Ook bij het Seega-spel (Murray, 1952:54) heeft men het over speelstukken die dogs (kelb, pl. kilâb) genoemd worden.

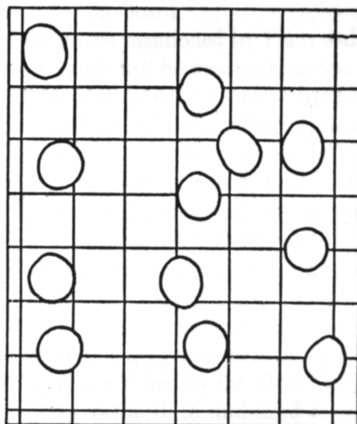

Achilles en Ajax spelen een Grieks bordspel

Deze afbeelding, die voorkomt op een Griekse vaas, dateert uit de 6e eeuw voor Christus en is afkomstig uit de Etruskische cultuur en is nog in Rome te zien in het Vaticaanse *Museo Gregoriano Etrusco.* (Arias, 1960).

Atheense Terracottagroep

Bordstelling "Terracottagroep"

Weinig spelmateriaal is er in Griekenland teruggevonden. De bovenstaande tekening van de Atheense Terracottagroep komt voor in *Richter* (1887) en was het eerst beschreven door *Bursian* (1855:55). Het is verder behandeld door *Michaelis* (1863:37-43) en *Blümner* (1885:354-355). Andere auteurs die over de Griekse spelen schreven zijn *Coleridge* (1860), *Dumont* (1870), *Becker* (1840, deel 1:481-486), *André* (1984), *Severino* (1690), *Meurs* (1619; 1622), *Wayte* (1901, deel 2:11-13), en *Lafaye* (1904, deel 3:992-995).

DE ROMEINSE SPELEN IN DE OUDHEID.

De Romeinen kenden 4 bordspelen, namelijk Alea (Cardano, 1663), Ludus duodecim scripta, Ludus Latrunculorum en een spel dat de dichter *Ovidius* beschrijft, doch welke spelnaam niet overgeleverd werd en waarmee het kleine molenbord bedoeld wordt.

Enige kennis omtrent de spelen uit de Romeinse tijd is voor ons van belang, want het is al te vaak gebeurd dat men een Romeins bordspel voor een damspel aanziet en dat is niet juist. Zo merkt *Caro* (1624, deel I:202-203) op dat *San Isidoro* (lib. 18, Etym., cap. 67) al twee soorten stukken onderscheidt; die van de dam als **vagos** (vagi) en die van de pionnen als **ordinarios** (ordinarii). Hier vergist *Caro* zich, want deze verwijzing van *San Isidoro* naar de speelstukken heeft niets met het damspel uit te staan. De bewuste tekst van *San Isidoro* heeft te maken met het Duodecim Scripta en het aanverwante Alea spel (Austin 1935, deel 4:76). Dezelfde fout maakte eeuwen later ook *Avigliano* (1927:1-39).

Voor ons is alleen het spel **Ludus Latrunculorum,** ook wel **Latrunculi** genoemd, van belang, dat door enkele auteurs als *Hyde* (1694b) voor een damspel wordt aangezien. *Caylus* (1761:IV:264) beweert dat de Romeinen gespeeld hebben op een speelbord met afwisselend witte en zwarte velden, hetgeen geaccepteerd werd door *Becq de Fouquières* (1869:432). Volgens *Murray* (1952:34) heeft **Latrunculi** niets met het damspel uit te staan. *Gortmans* (1926:119-120, 153-154,172) kwam al eerder tot deze conclusie in zijn artikelen. Verschillende pogingen om tot een duidelijke speelwijze voor het **Ludus Latrunculorum** te komen zijn ondernomen door *Becq de Fouquières* (1869), *Falkener* (1892), *Murray* (1952), *Bell* (1979), *Schmitt* (1977) en onlangs ook *Schädler* (1994:47-67). Het eerste spoor naar **Ludus**

Latrunculorum leidt naar *Marcus Terentius Varro* (116-27 v. Chr.). De spelregels worden onvolledig weergegeven door *Ovidius*, *Martialis*, *Seneca* en de auteur van het gedicht *Laus Pisonis*. In **Roma Ludens** (Väterlein, 1976) staat vermeld welke bekende Romeinen 't bordspel beoefenden.

SPELREGELS VAN LUDUS LATRUNCULORUM

Hier geven we enkele onvolledige spelregels weer aan de hand van wat *Bakker* schreef in de Vacature (1980-83:Nº 20), met behulp van de vertalingen verricht door Dr. *H.M. Mulder* te Kampen.
Publius Ovidius Naso (Ovide, Ars Amatorio III, 357/360):
Cautaque, non stulte, latronum proelia ludat, unus cum gemino calculus hoste perit, bellatorque sua prensus sine compare bellat, aemulus et coeptum saepe recurrit iter
En laat zij behoedzaam, niet onbezonnen, het spel van de gevechten der latrones spelen, wanneer één stuk door een dubbele vijand dreigt verloren te gaan en de krijger gegrepen, zonder zijn gezellin de strijd voert en (vervolgens) in wedijver met deze dikwijls de begonnen weg snel terug aflegt.

Publius Ovidius Naso (Ovide, Tristia 2, 477-480):
...discolor ut recto grassetur limite miles, cum medius gemino calculus hoste perit; ut bellare sequens sciat et revocare priorem nec tuto fugiens incomitatus eat
...*hoe een anders gekleurde soldaat oprukt langs een rechte baan, wanneer een stuk, ingesloten tussen twee vijanden, dreigt verloren te gaan, hoe hij door er op af te gaan weet aan te vallen en het naar voren geschoven stuk terug te halen en, veilig terugtrekkend, niet onvergezeld gaat.*

Men kan de stukken vooruit en achteruit zetten. Een te ver opgerukt stuk kan teruggeroepen worden met behulp van een ander eigen stuk.

Marcus Valerius Martialis: (Martialis, Epigrammata 14-17,2):
Hac mihi bis seno numeratur tessera puncto: calculus hic gemino discolor hoste perit.
Op de ene kant (van het bord) levert mij de dobbelsteen tweemaal zes punten; op de andere kant gaat het anders gekleurde stuk verloren door een dubbele tegenstander.
Elke partij heeft stukken van een verschillende kleur.

In een anoniem gedicht dat onder de naam van "Laus Pisonis" voortleeft (Junius, 1556; Scaliger, 1573), werd het partijspel van de Romeinse staatsman *Gaius Calpurnius* genoemd:
Te si forte iuvat studiorum pondere fessum, non languere tamen, lususque movere per artem: callidiore modo tabula variatur aperta calculus, et vitreo peraguntur milite bella: ut niveus nigros, nunc et niger alliget albos.
Als je er soms plezier in hebt, wanneer je vermoeid bent door de zwaarte van je studiën, toch niet te luieren, maar vaardig spelen te beoefenen, (welnu), op vrij schrandere wijze worden op een open bord stukken afwisselend gebruikt en met glazen soldaten worden oorlogen gevoerd, zodat een witte de zwarte, dan weer een zwarte de witte vastzet.
Sed tibi quis non terga dedit? quis te duce cessit calculus? aut quis non periturus perdidit hostem? Mille modis acies tua dimicat: ille petentem, dum fugit, ipse rapit: longo venit ille recessu, qui stetit in speculis: hic se committere rixae audet, et in praedam venientem decipit hostem. Ancipites subit ille moras, similisque ligato

obligat ipse duos: hic ad maiora movetur, ut citus ecfracta prorumpat in agmina mandra, clausaque deiecto populetur moenia vallo. Interea sectis quamvis acerrima surgant proelia militibus, ; plena tamen ipse phalange; aut etiam pauco spoliata milite, vincis, et tibi captiva resonat manus utraque turba.

But what player has not retreated before you? Or what piece before capture has not reduced the enemy? In a thousand ways your army fights: one piece, as it retreats, itself captures its pursuer: a reserve piece, standing on the alert, comes from its distant retreat- this one dares to join the fray and cheats the enemy coming for his spoil. Another piece submits to risky delays and, seemingly checked, itself checks two more: this one moves towards higher results, so that, quickly played and breaking the opponent's defensive line, it may burst out on his forces and, when the rampart is down, devastate the enclosed city. Meanwhile, however fierce rises the conflict among the men in their divided ranks, still you win with your phalanx intact or deprived of only a few men, and both your hands rattle with the crowd of pieces you have taken. (Wight, 1934:311)

Witte en zwarte glazen stukken;
De geslagen stukken worden van het bord verwijderd;
De stukken behoort men in rijen bij elkaar te houden.

Wat betreft de overige regels weten we dat archeologisch onderzoek bevestigd heeft dat met uniforme speelstukken gespeeld werd (Murray, 1952:33; Tilley 1892:335) en dat een ingesloten stuk niet meteen van het bord genomen kan worden (Becq de Fouquières, 1869; Seneca, 117:30). De stukken worden één voor één op het bord gebracht (Schädler, 1994:55) en dat het Ludus Latrunculorum spel veel lijkt op het Seega spel (Bell 1979, deel I:82-87). Het spel werd gespeeld door twee personen op een bord

waarop lijnen getrokken waren om een zeker aantal speelvelden te verkrijgen.

Steen met Latrunci velden

Zo heeft verder het archeologisch onderzoek aangetoond dat er niet met een precies aantal velden werd gespeeld; er zijn borden aangetroffen van 7x7, 7x8, 8x8, 9x9, 9x10 en zelfs één van 10x13 velden (Murray, 1952:33; Schädler, 1994:50).

Naar algemeen wordt aangenomen is het spel Ludus **Latrunculorum** nergens meer bekend en uitgestorven. Doch dit lijkt ons een voorbarige conclusie; een spel dat vroeger door miljoenen personen en in vele landen gespeeld werd, kan niet zomaar uitsterven zonder sporen achter te laten. Waarschijnlijk bestaat het spel nog in landen waar men nog een traditionele cultuur bezit onder een andere naam of met lichte wijzigingen. Diverse spelen, die ons heden ten dage nog bekend zijn, zijn voortgekomen uit dit Romeinse denkspel. Aan dit spel hebben zij de gang en slag ontleend. Verder hadden natuurvolken niet de

beschikking over borden en moesten dus met stokjes lijnen trekken in het zand. Dit wordt ons duidelijk als we hierna zien hoe de Batakkers hun schaakbord tekenen. Enkele spelen die met het Romeinse bordspel te maken hebben, zullen we daarom onder de loep nemen, te weten[1]:

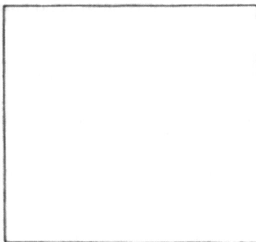
- **Papan Chator** (Jansen 1994, Nº 34:22-23
- **Apit-Sodok** (Jansen 1992, Nº 23:18-19)
- **Mak-Yeak** (Jansen 1992, Nº 23:19
- **Gâla** (Jansen 1992, Nº 25:22-23)
- **Tafl-Hnefatafl**
- **Seega**

[1] Rob Jansen zocht deze gegevens op in het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkerenkunde te Leiden en de Bibliotheek van Teylers Museum in Haarlem.

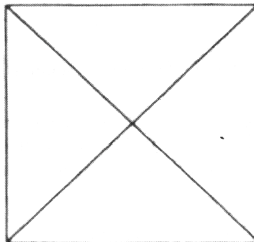
PAPAN CHATOR,
HET GEHEIM VAN DE BATAKKERS

In de tweede helft van de 19e eeuw was het binnenland van Midden- en Noord-Sumatra nog *terra incognita*. Een enkele Chinese of Maleise handelaar ging er wel eens op expeditie. De Batakkers beseften terdege de dreiging die uitging van het Nederlandse gezag in het zuiden en weigerden Europeanen vriendschappelijk te ontvangen. Pas langzaam drong er dan ook kennis door over dit volk. Het verschijnsel kannibalisme was in deze streken niet ongewoon, maar anderzijds was het schrift er ook al zeer lang bekend (historische verhalen die op de boombast werden geschreven en in kokers bewaard).

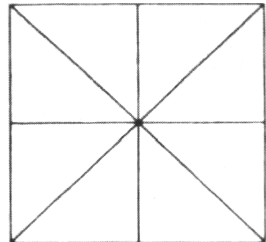
In 1904 verscheen er van de hand van *Armin van Oefele* een opzienbarend boekje over een ander aspekt van het leven daar. De Duitse ethnoloog sprak zijn verwondering uit over het feit dat een **natuurvolk** een **cultuurspel** beoefende. In 1930 ondervond *Max Euwe* tijdens zijn Indië-toernee aan den lijve hoe sterk de Batakkers schaakten. Menige remise moest hij toestaan.

1.

2. Bord voor werpspel met munten

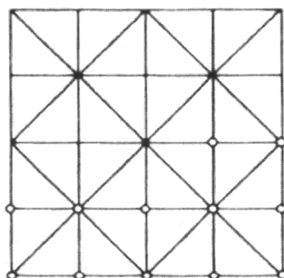

3. Kleine Molenbord

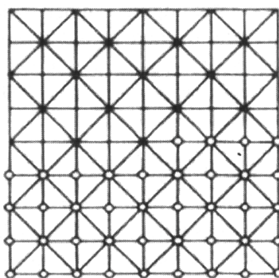
Minstens 2000 jaar geschiedenis wordt zichtbaar als men bekijkt hoe de Batakkers hun schaakbord tekenden:

(Von Oefele, 1904:17): **"**Die 64 Felder des Spielplanes sind bei den Batakern nicht der Farbe nach unterschieden sondern mit Hilfe von Linien in ein Bret eingeritzt. Durch jedes Feld ziehen zich 2 Diagonalen, deren Bedeutung unbekannt bleibt, wenn man nicht zugesehen hat, wie der Bataker sein Brett herstellt. Er macht dies nämlich auf regelrecht mathematischen Wege. Zuerst errichtet er das Quadrat, dat die Felder enthalten soll. In diesem zieht er die Diagonalen, worauf in deren Schnittpunkten die beiden Höhen gefällt werden, so dass nun das grosze Quadrat in 4 gleiche Quadrate geteilt ist. Diese 4 Quadrate teilt er hierauf einzeln auf dieselbe Weise wieder in 4 kleinere. Damit zeigt das Brett schon 16 Quadrate. Die Vierteilung findet nun noch einmal statt, womit die Zahl 64 erreicht ist. Der Symmetrie halber werden die Diagonalen durchgezogen. (Schachbrett = Papan Chator).

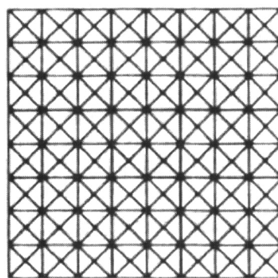
Bordfase 2: geschikt om er het Middeleeuwse spel *Franc le Carreau* op te spelen (werpspel met munten).
Bordfase 3: geschikt om er *Alquerque de tres op* te spelen. (boter-melk-kaas of tic-tac-toe op het kleine molenbord). *Schliemann* (1875) vond dit bord in de ruïnes van Troya.

4. Standaard Alquerque-bord

5. Quadruple Alquerque-bord

6. Papan Chator (Chaturanga) bord

Bordfase 4: geschikt om er *Alquerque de doze* op te spelen. (De Batakkers noemden dit spel het ersêser-spel of het si tampullen).
Bordfase 5: geschikt om er het *Alquerque met 40 stukken* op te spelen. (Bij de buren van de Batakkers, de Atjehers bekend onder de naam: tijgerspel met 40 tijgers).
Bordfase 6: geschikt om er het *Batakse schaakspel* op te spelen en zo goed als zeker ook een alquerque-spel met mogelijk 72 schijven.

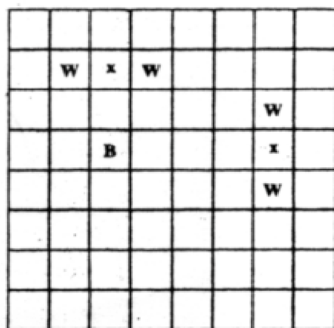
Buitengewoon opvallend is het dat dit laatste bordtype is teruggevonden onder de Romeinse vondsten van speelborden in Engeland (Bushe, 1928; Cunliffe, 1968). Daar vond men namelijk een bord van dit type met 8 velden aan één kant met aan de andere kant 5 velden (8 x 5 velden). Onnauwkeurig is volgens *Schädler* (1994:63) de vermelding van een 8x8 velden bord zoals aangegeven door *Murray* (1952:33) en *Bell* (1979, deel I:84).

In Sumatra, Malakka, Thailand en Birma leeft het Chaturanga-spel nog steeds voort. Men speelt het naast het moderne schaakspel. Zoals men oude spelvormen die op het damspel leken naast modern damspel speelt.

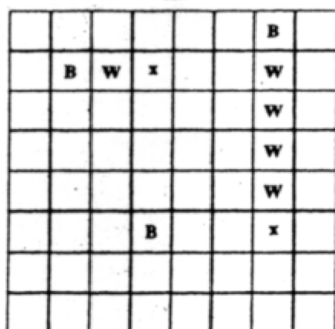
HET MALEISE APIT-SODOK SPEL, EEN ROMEINS BORDSPEL?

Volgens *Samusah* (1932:138-140) wordt dit spel als volgt gespeeld:

I

II

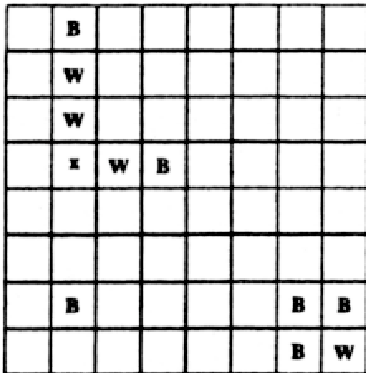
This game is played on a draughtsboard by 2 players. There are 16 pieces, all of equal value; and these are arranged in 2 rows as in chess. Pieces can be moved backwards and forwards and sideways (but not diagonally) as many squares as are required, players move the opponent's pieces **sodo.** (wegschuiven).This can be done a. by **sodo** b. by **apit.**

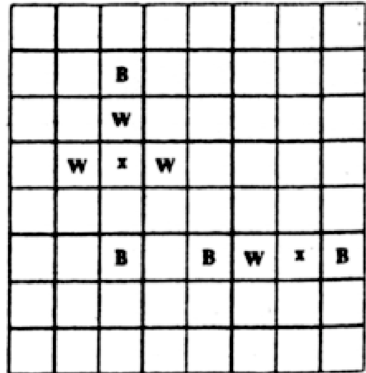
a. **SODO**. If 2 pieces, say of white, are in the same straight line with an empty place between them, black can move a piece on to the empty square and remove the white pieces on either side. In figure I if B moves to either place marked **x**, he can remove the 2 white pieces.

b. **APIT.** If one or more pieces are enclosed by an opponent's pieces, one opponent's piece on either side whether from front and back, or right and left, the piece of pieces can be removed. In

figure II and III (1): if B moves his piece to either square marked **x**, White's piece or pieces can be taken.

III (a) **IV (a)**

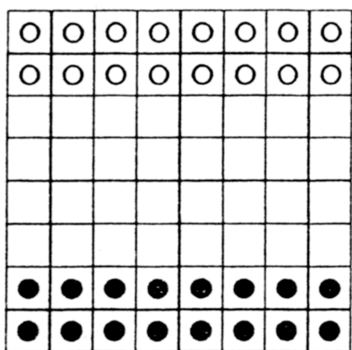
III (b) **IV (b)**

N.B. if the pieces are deliberately placed in the position of apit by one side, the other side cannot take it from them until one of the enclosing pieces has been moved. In **IV (b):** if **W**. moves to the square marked **x**, B. cannot remove the pieces until one of the B. enclosing pieces has been moved away and back.

Pieces can be removed by sodo and by apit if the arrangement of the enemy's pieces permit as in fig. **IV (a).** A piece enclosed in a corner as W. in fig. **III (b)** cannot be taken. *Wilkinson* (1915:57), *Kool* (1923:77) en *Hervey* (1933, vol. 33:295) schreven ook over dit spel.

MAK-YAEK

In de vertaling door mevr. *P. Suwannaphoom* van het damgedeelte uit de Spelencyclopedie (1950) van Thailand lezen we de volgende tekst:

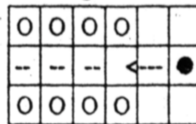
Dit is een denkspel, waarbij, door middel van schuiven van de eigen stenen, steeds gepoogd wordt een situatie te creëren, waarbij de tegenstander zodanig in de flank kan worden aangevallen, dat er per beurt zoveel mogelijk stenen van hem geslagen kunnen worden. Teken om te beginnen 64 vierkantjes (zoals in de tekening). De beide spelers gebruiken ieder 16 stenen. Om makkelijk onderscheid te kunnen maken, worden stenen van verschillende kleuren gebruikt. De stenen worden aan de kanten van de spelers op de velden gezet. Na ieder spel wordt van speelkleur gewisseld.

Het zetten: schuif rechtlijnig over de velden, naar voren, naar achteren, naar links of naar rechts. Per zet mag er over een lengte van meer dan 1 veld geschoven worden. Het exacte aantal velden is niet belangrijk (als er maar geen andere stenen op die velden staan).

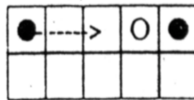
Het slaan: er zijn 3 manieren, **verzadigend slaan, niet-verzadigend slaan** en **kleurveranderend slaan.** Dit is afhankelijk van de afspraken die de spelers voor aanvang van het spel gemaakt hebben.

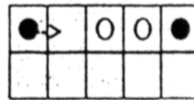
Verzadigend slaan betekent dat, in de beurt waarin geslagen wordt, alles geslagen mag worden dat te slaan is, in een pad dat de tegenstander geopend heeft. (met andere woorden, herhaaldelijk achter elkaar slaan).

De verzadigend-slaan zet

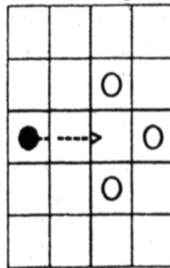

Twee flankeren één -----Twee flankeren twee

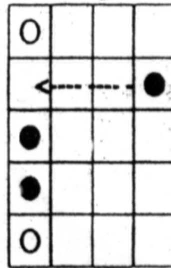

Een zet, drie geslagen

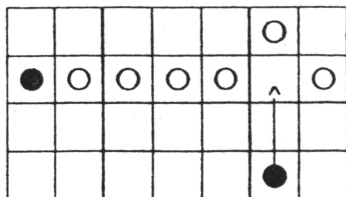

Drie verdringen twee

Niet-verzadigend slaan betekent dat er maar 1 keer geslagen kan worden, en dat er dan gewacht moet worden, totdat de tegenstander gezet heeft, voordat er weer een zet gedaan mag worden iets geslagen kan worden.
Kleur-veranderend slaan betekent dat, als er stenen van de tegenstander geslagen zijn, die stenen vervangen moeten worden door stenen van de speler die aan de beurt is (zet de vervangende stenen op dezelfde plaats als de oude stenen).

De manieren van slaan bij **Mak-Yaek.**

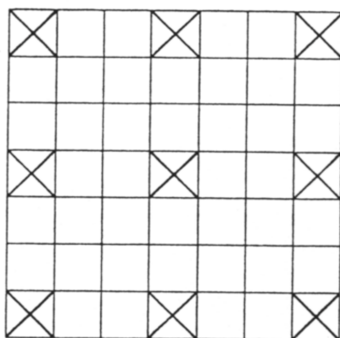
Voorbeelden: Schuif de zwarte steen van beneden naar boven naar het veld dat door de pijl aangegeven wordt. Aan alle 3 de zijden worden de witte stenen dan geslagen. Bovendien kunnen ook de 3 witte stenen, die door de zwarte stenen geflankeerd worden nog weggenomen worden. (zwart slaat dus alle 6 witte schijven). *Low* (1836:382) schreef ook over dit spel.

GÂLA

Juist in de periode waarin in Nederland het damspel onder de hernieuwde aandacht kwam, stuurde het Nederlandsch Bijbelgenootschap taalgeleerden uit naar de Buitengewesten van Nederlandsch-Indië om voor de diverse regio's woordenboeken samen te stellen ter voorbereiding van bijbelvertalingen. In deze woordenlijsten wordt aandacht besteed aan het damspel.

Een zeer uitvoerige beschrijving van een bordspelvorm op Zuid-Celebes gaf Dr. *Benjamin Frederik Matthes* in zijn prachtige dictionnaires van het **Boeginees** (1874) en **Makassaars** (1859a). Het daarin beschreven **Gâla-spel** lijkt verwantschap te hebben met het Romeinse **Ludus Latrunculorum** in de manier van slaan. Anderzijds wijst de ongelijkheid in aantal schijven van de twee partijen en de toekenning van het middenvak aan de partij met het minste aantal stenen in de richting van een Germaans bordspel van Romeinse afkomst (hnefa-tafl). Gezien het feit dat aan het Gâla-spel zelfs een Boeginees spreekwoord is ontleed, is het goed denkbaar dat dit spel nog steeds wordt gespeeld op Zuid-Celebes en valt het niet uit te sluiten dat er nog eens een ooggetuigeverslag van zal worden gedaan. Ook *Eck* (1881:1026) en opnieuw *Matthes* (1859b) behandelden het **Gâla-spel**.

Gâla, soort van spel. Dit wordt, evenals het damspel, gespeeld door 2 persoonen, op een bord met 49 vierkante vakken, waarvan 9 met een kruisje gemerkt, **soelângka,** 4 hoekvakjes **soe** en één middenvakje **pôsi** heeten. Men bedient zich daarbij van **10 zwarte en 13 witte** schijven. De schijven worden in een regte lijn en nooit in de dwarste geschoven. Ook het **slaan** heeft in dit spel plaats, doch op een geheel andere wijze als bij het damspel.

Gâla

Wanneer een schijf **(bâtoe)** tusschen twee schijven van de tegenpartij komt, of in een hoek van het bord staande, aan beide zijden een schijf van de tegenpartij heeft, en zulks aldus plaats heeft, niet ten gevolge van het primitieve opzetten, maar van het verschuiven der schijven, wordt die eene schijf genomen of geslagen (Boeg. **rigâla).** Dewijl die schijf niet genomen kan worden, wanneer zij bij het opzetten tusschen twee schijven van de tegenpartij komt, dient men één van die schijven eerst weg te schuiven, om die vervolgens weer bij te schuiven. Dit wegschuiven heeft: **lêse (=sôro=wijken).** Bij het opzetten (Boeg. **dâkoe=târo)** begint altoos hij die de zwarte schijven heeft, en deze moet dan voor de eerste keer altoos in het middelste vak zetten. Voorts zet men eerst al de schijven op aan de eene helft van het bord, dan pas schuift men ze over naar de andere helft. Dit heet **mênre.** Hij die de zwarte schijven heeft, moet trachten, om aan die andere helft van het bord **pôle galâna (bâttie-mi nâi)** te krijgen, als wanneer hij het spel gewonnen heeft. De taak van hem die met de witte steenen speelt, is om zulks te beletten, 'tgeen **bîtje** heet, als wanneer **hij** het spel gewonnen heeft. **Pôle** nu wordt genoemd, wanneer men de zwarte schijven zoo weet te plaatsen, dat men den vijand afsluit, en toch nog één van zijne schijven bewegen kan, zonder dat de tegenpartij daardoor gelegenheid krijgt om te slaan.

Vier schijven is het minste getal, waarmêde men **pôle** kan krijgen, en dat wel in een hoek. Sluit men de vijand wel af, doch zoo dat men zich zelven niet meer bewegen kan, zonder den vijand opnieuw gelegenheid te geven tot het nemen van schijven, zoo heet dit **dôetja**, hetgeen dubbels slim is, zoo men door de schijven van de tegenstander ingesloten is **(rilêwo).** Voorts heeft men bij dit spel zich te wachten voor de positie zijner schijven, genaamd **tjâppa-keroe,** dewijl zij als dan zeer gemakkelijk kunnen genomen worden. Eindelijk heb ik nog van 2 figuren te spreken, waarvan de eene eenvoudig **tângkoe,** de andere **tângkoe-lâna** heet. Bij de figuur **tângkoe** worden er successivelijk **2,** bij de figuur **tângkoe-lâna,** 3 schijven genomen.

Van dit spel is een beeldspraak ontleend in de navolgende êlong: **Marânnoe pôle-galâna/Nagîling tjâppa-kêroe/Naballêyang tângkoe.** Hij verblijdt zich reeds, dat hij bij het gâla-spel **pôle** krijgen, d.i.: het spel winnen, zal - doch hij verschuift zijn schijven zóó, dat hij de figuur **tjâppa-kéroe** doet ontstaan, waarbij hij de tegenpartij veel prise op zich geeft, en eindelijk wordt hij verschalkt door de figuur genaamd **tângkoe-lâna,** zoodat hij ineens 3 stukken achter elkaar kwijtraakt, en dientengevolge alle hoop op de overwinning verliest. (Als iemand met een slavin wil trouwen, maar niet genoeg op zijn hoede is, en te lang draalt, ziet hij zich de geliefde door haren heer ontrukt).

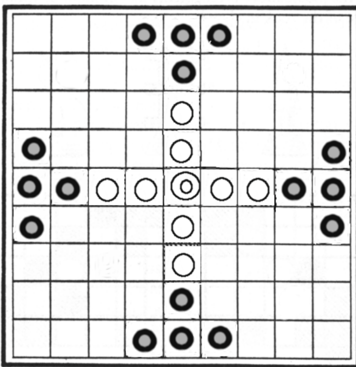
Mapasiwoêno gâla mabânni: nachtelijken **gâla**-strijd voeren, nachtelijk **gâla** spelen. **Gâla risoêsang:** een glazen sieraad, dat men hier en daar laat afhangen, een omgekeerde **gâla**-steen.
Pagâla: een **gâla**-speler. **Nisîkoki galâya:** Boegineesch **doêtja:** dit heet in het **gâla**-spel , als men wel de zwarte schijven zo geplaatst heeft, dat de witte schijven van de tegenpartij afgesloten zijn, doch tegelijkertijd buiten de mogelijkheid geraakt is, om nog

daar binnen zijn eigen schijven te bewegen, dus als het ware gebonden is.

Kaudern (1929) beschrijft dit spel als een soort backgammon, maar *Matthes* heeft het niet over dobbelstenen. Zwart begint het spel eerst en zet een stuk op het centrale middenveld. De overige stenen worden stuk voor stuk geplaatst, ieder op zijn beurt, op ieders eigen helft.

TAFL - HNEFATAFL

De ouderdom van dit spel wordt op de 1e - 4e eeuw n. Chr. geschat door *Murray* (1952:55-64). Het kwam voor in de Scandinavische landen en is vandaag de dag vrijwel verdrongen door het schaakspel. Het was een bordspel van 18x18 bordpunten of een ruitenbord met 13x11, 11x11, 9x9 of 7x7 velden. Het spel wordt door 2 personen gespeeld, waarvan één een koning heeft op het centrale veld van het bord, omringd door een lijfwacht van een even aantal symmetrisch opgestelde uniforme speelstukken. De tegenstander heeft tweemaal zoveel uniforme speelstukken, die in vier gelijkvormige formaties worden verdeeld over de middenvelden langs elk van de vier bordranden, zoals op bijgaande tekening.

Alle speelstukken hebben een orthogonale gang en alleen de koning mag het centrale bordveld bezetten. Een speelstuk dat zich niet kan bevrijden uit de inklemming van twee vijandelijke speelstukken wordt geslagen.

Aanvangsstand van Tablut (Tafl, Hnefatafl)

Hetzelfde geldt voor een speelstuk dat de inklemming tussen een vijandelijk speelstuk en het centrale bordveld niet kan annuleren, zelfs in het geval als het centrale bordveld ingenomen wordt door een eigen koning. De koning wordt gevangen genomen door insluiting van 4 vijandelijke belagers of 3 vijandelijke

speelstukken en het verlaten centrale bordveld, hetgeen verlies van de partij betekent.

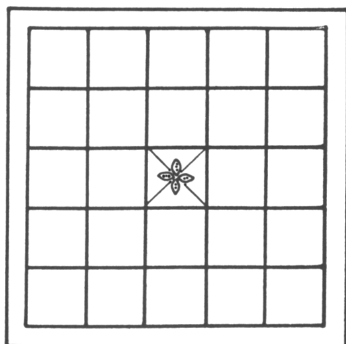
Tafl is een door *Murray* (1952:55-64) ontdekt bordspel, waarvan de beroemde *Carl Linnaeus* de spelregels optekende in een reisverslag gedurende een verblijf in Lapland, waar dit spel onder de naam van **Tablut** bekend was. **Tafl** was de oudere naam voor dit spel in Scandinavië dat later **Hnefatafl** genoemd werd. Het was een spel dat al 400 jaar voor Chr. door de Scandinaviërs gespeeld werd. Het spel was ook eeuwen terug bekend in Engeland, alwaar een Engels of Iers manuscript bekend is over **Hnefatafl** van de 10e eeuw dat vertaald is door *Robinson* (1923). Het verslag van *Linnaeus* is de laatst bekende referentie aan het levend **Tablut** spel, na 1732 schijnt het spel overal te zijn uitgestorven. Het dagboek van *Linnaeus* is in 1811 door *J. H. Smith* (1811) van het gemengd Zweeds en Latijn in het Engels vertaald.

Het nu volgende is weergegeven door *Bakker* (1980-83: Nº 17) in de Vacature onder het hoofdstuk **Het tablut der Lappen in 1732:** De witte stukken heten Zweden (Swedes, zegt Smith) en de zwarte heten Russen (Muscovites, vertaalt Smith). Het witte stuk op veld 41 is de koning der Zweden en dat veld is zijn residentie, de “konokis”, zeggen de Lappen. Vanuit de aanvangsstand moeten de Zweden en de Russen beurtelings zetten. Alle stukken verplaatsen zich daarbij als de toren in het schaakspel; óf horizontaal óf vertikaal en alleen langs de onbezette velden naar een onbezet veld. De konokis (veld 41) blijft echter alleen voor de koning toegankelijk. Bij het zetten is het de bedoeling der Zweden om hun koning te laten ontsnappen naar een randveld (veld 1,2,3 ... 29,19,10; samen 34 velden) en als dat lukt hebben de Zweden het spel gewonnen. Een dreigende ontsnapping (een open staande ontsnappingsroute dus) moet door de Zweden worden aangekondigd met **raichi**; vergelijk het schaak geven in het

schaken. Een niet te pareren ontsnappingsdreiging (een dubbele ontsnappingsroute dus) moet met **tuichi** worden aangekondigd; vergelijk het mat geven in het schaken. Bij het zetten is het de bedoeling van de Russen om de koning te vangen en als dát lukt, hebben de Russen gewonnen. Een stuk (Zweed of Rus, niet de koning) wordt ingesloten. *Linnaeus* geeft nog een paar bijzondere vangregels, maar omdat hij verder toch niet volledig genoeg is om een spel te definiëren waarin beide partijen ongeveer gelijke kansen hebben, worden die bijzonderheden hier maar weggelaten. *Linnaeus* vermeldt namelijk niet wie er moet beginnen. (Het beginrecht lijkt een voorrecht); hij vermeldt niet of het slaan (het vangen dus) verplicht is, zoals bij ons dammen; hij zegt niet of de onbezette konokis wel mag worden gepasséérd door Zweden en of Russen; is een gewone Zweed of Rus inderdaad onaantastbaar op een hoekveld?; kan een stuk zichzelf laten slaan door tussen twee tegenstanders in te gaan staan (de Zweden zouden hierbij belang kunnen hebben om zodoende ruimte te scheppen); zijn meervoudige vangsten mogelijk? - wie tablut echt wil spelen, moet zelf een antwoord op deze en dergelijke vragen verzinnen en liefst zó dat Zweden en Russen ongeveer gelijke kansen krijgen.

SEEGA

Lane (1890:320-321) beschreef het **Seega**-spel that populair was onder de fellaheen in de 19e eeuw. Een honderd jaar later vond *Marin* (1931, LXI:506) hetzelfde spel (High Jump) gespeeld door de Somali, doch het slaan van de stukken geschiedt dan door middel van springen. Het **Seega** bord wordt met behulp van stokjes op de grond getekend, totdat men een bord van 5 x 5 velden verkrijgt. Beide spelers (Murray, 1952:54) hebben hetzelfde aantal **dogs** (kelb, pl. kilâb). De hierna volgende spelregels zijn van *Bell* (1979, deel I:82-84).

Seega bord

First phase:

1. The players place two stones at a time on any vacant squares except the centre square which is left uncovered in the first phase.

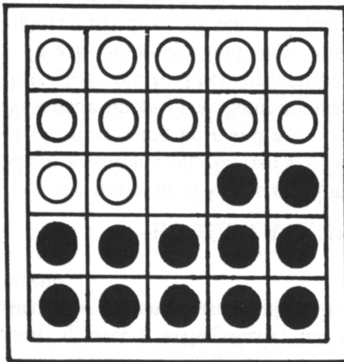
2. When the twenty-four stones have been placed, the player placing the last couple in position begins the second phase.

Second phase:

3. A stone can move orthogonally to any adjacent vacant square, including the central one.

4. If a player can trap an enemy stone between two of his own (the custodian capture), he removes it from the board and continues to move the same stone as long as he makes captures with it.

5. A stone may make more than one capture in a single move. In the figure by the side of this text the white stone captures three black ones by moving on to the centre square.
6. A player can move a stone between two enemy stones without harm.
7. A stone on the centre square cannot be captured even though it is trapped between two enemy pieces.
8. When a player cannot move, his opponent must make an opening for him by taking an extra turn.
9. The boards may be increased to 7x7 or 9x9 squares, each player then having 24 or 40 pieces.

High Jump

Mogelijkerwijs heeft dit **Seega**-spel iets uit te staan met pente grammai dat volgens *Pollux* (1608) uit een bord van 5x5 velden zou bestaan met een heilige lijn. Volgens *Murray* (1952:28) is het pente grammai niets anders dan het huidige pentalpha. *Falkener* (1892:63-67) en *Parker* (1909:603-604) schreven ook over dit spel.

Op hetzelfde Seegabord spelen de Somaliërs een ander spel dat zij **High Jump** noemen (Bell, deel I:84) en dat dezelfde aanvangspositie heeft als het alquerque-spel. In dit spel bewegen de stukken zich orthogonaal en slaat men door over de stukken heen te springen naar een daaropvolgende leeg veld.

Het spel Ludus Latrunculorum is behandeld in de werken van *Anoniem* (1647; 1678; 1663) *Mommeian* (1560), *Clerc* (1687,7:86-94), *Averani* (1743, deel 7:461-573), *Tilley* (1892, 335-336).

Voorts gebruikte *Hieronymus (Girolanus) Cardanus* (1557), ook wel *Cardan* of *Cardano* genoemd, in de titel van zijn boek: **De Ludus Latrunculorum**, maar dit werk is verloren gegaan (Calvo 1991, Nº 7). Deze beroemde Italiaanse geleerde was zo verslaafd aan de spelen dat hij op een bepaald moment in zijn leven al zijn meubels en juwelen van zijn vrouw moest verkopen. De Romeinse spelen zijn behandeld door *Boulenger* (1627: 68-80), *Gronovius* (1699), *Averani* (1769:35-146), *Bruzza* (1877:81-99), *Marquardt* (1882, II:831-838), *Lafaye* (1904:1403-1405), *Ihm* (1890:223-239; 1891, deel 4:208-220), *Mowat* (1895: 174-181; 238-245) en *Lasa* (1863:161-172, 193-199. 225-234, 257-263).

CONCLUSIE

Naar alle waarschijnlijkheid is het oude Griekse **Petteia** niets anders dan een zekere vorm van het **Ludus Latrunculorum**; een spel dat niet meer in Europa gespeeld wordt.

Marco Aurelio Severino

Het **Ludus Latrunculorum** spel heeft door zijn wijze van slaan- een eigen stuk wordt door twee andere vijandelijke stukken omklemd- niets met het damspel uit te slaan, waar de stukken door een meer moderne vorm geslagen worden; het slaan gebeurt door over een vijandelijke schijf heen te springen als dat veld daarachter leeg is.

Het Romeinse **Latrunculi** spel heeft eeuwen nodig gehad om zich in andere landen te verbreiden. Zo kan het dus zeer goed mogelijk zijn dat toen dat spel niet meer in Europa gespeeld werd het

tegelijkertijd op het punt stond zich in een ander Afrikaans of Aziatisch land te introduceren. Als daar dan ook nog eens een oercultuur aanwezig zou zijn, dan kan zoiets eeuwen duren om nieuwe gewoonten aan te nemen. Het is voor de hand liggend dat **Ludus Latrunculorum** in zekere vormen nog bij natuurvolken gespeeld wordt, alhoewel verandering in het slaan patroon plaatsgevonden heeft. Men vergelijke hier bijvoorbeeld het spel **High Jump** dat gespeeld wordt op het ruitenbord van het **Seega**-spel in Somalië; het schuiven gebeurt als in het **Seega**-spel, doch het slaan geschiedt door springen. De aanvangsstelling is gelijk aan die van het alquerque de doce.

Een ontwikkeling van **Ludus Latrunculorum** naar het alquerque-spel en vandaar naar het huidige damspel wordt zo duidelijk.

Gerolamo Cardano

2. JALDETA

Het etymologische woordenboek van *Coromines* (1986) vermeldt:

Jaldeta, antic joc prohibit (1334, 1410 AlcM), com el cast. jaldeta (Ss XIV,XV, XVII) "franja metàllica de color diferent", (?) vessant de l'armadura d'una tenlada, y separació entre les seves peces", derivat de jalde "color groc daurat" (manllevat del fr. ant. jalne "groc" Galbinus) CDCEC/DECH III, 33-6, 5255, (Galbula), potser com a nom d'un bèlit, palet o bastonet de color que s'usés en aqueix joc.

Vrije vertaling:

Jaldeta, antiek verboden spel (1334, 1410 AlcM), zoals het Kastiliaanse jaldeta (Ss XIV, XV) "metalen strook met een verschillende kleur", (?) voortgekomen uit de wapenrusting van een **tenlada** en gescheiden door zijn stukken, derivaat van geel, gele vergulde kleur (geleend van het antieke Frans geel "groc" Galbinus) CDCEC/DECH III, 33-6, 5255.Galbula, misschien als de naam van een **bèlit**, werpschijf of gekleurde stok die men gebruikt in dat spel.

Alcover (1968, deel 6) geeft weer in zijn woordenboek:
Jaldeta. ant. nom d'un joc. "Done al senyor infant a jugar a la jaldeta V solidos", doc. a. 1334 (Est. Univ. XIX, 209)
"No gos jugar dins la ciutat ..... a joch de grescha. de jaldeta, de naips. a la badalassa", doc. a. 1410 (Sanchis Vida 43)

Vrije vertaling:

Jaldeta, antieke naam voor een spel. “De Heer Infante speelt graag jaldeta......”
Binnen de stad kan niet gespeeld worden .... het dobbelspel, jaldetaspel , kaartspel **a la badalassa**......

De **Enciclopedia Universal Ilustrada** vermeldt: (1924, deel 23:123)
“Falda”. Panop. En la antigua armadura .... esta falda podia ser de malla.
Vrije vertaling:
“Onderste deel van een wapenrusting”. Panop. In de oude wapenrusting kon dit onderste deel een malie zijn.

Alonso (1986) heeft het over:
Cierto juego de tahures ... (Zeker spel van beroepsspelers)

BESCHRIJVINGEN VAN JALDETA IN DE LITERATUUR.

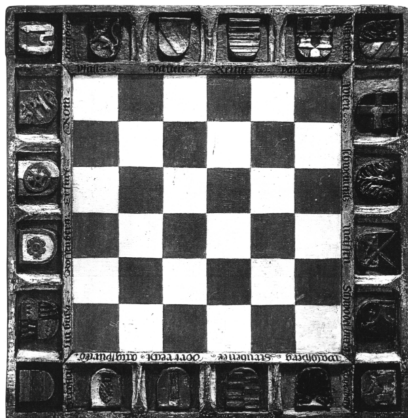
1314 TAFURERIAS DOOR KONING ALFONSO X DE WIJZE

Ley XL (Alfonso X El Sabio, 1314/1836 Ley 40:229)
Del que quisiere jugar las tablas á galdeta, a vallesta, o texuelo, ó dardo, ó á la valla de la capa, en qué manera lo han de facer é cómo.

> Todo ome que quesiere jugar las tablas, puedalo facer en esta guisa, que lo juegue al emperador, o a las fallas, e cabo que val, e al seis, e dos, e as, e non otro juego ninguno, e juegue fasta seis mrs. de la moneda blanca e non mas, e que juegue a envite fasta seis mrs., e de cinco mrs. adelante que pague el tablaje, e

si jugaren a paradas, que lo paguen de la marveto, o de la gargista, o del azar en tres dados o en dos dados; e si jugaren a la faldeta fuera de la tafureria, nin a pares non pares, nin a a la cruzetas, nin a otro juego ninguno en que pierdan dineros, que pague, salvo si fuere a la ballesta, o al texuelo, o al dardo, o a la via de la capa, sino fuere por mandado de aquellos que tubieren las tafurerias, que peche la pena que manda la carta del rey en razon de las tafurerias, salvo si jugaren a comer o a beber, ansi como dise en la ley de este libro.

Vrije vertaling:
Elk mens dat tablas zou willen spelen, kan het als volgt doen, men spele het op de manier van **al emperador, o a las fallas, e cabo que val, e al seis, e dos, e as**, en geen enkel ander spel, en men verspeelt hooguit 6 maravedís van de blanke munt en niet meer, en men spele met een verhoogde inzet van hooguit 6 maravedís van de blanke munt en niet meer, en 5 maravedís daarna en dat men het speelhuis betale, en als men **a paradas** speelt, betale men het van **la marveto,** of van **la gargista,** of van **del azar en tres dados** of **en dos dados;** en als men het faldeta spel buiten het speelhuis speelt, geen **a pares** noch **pares**, geen **a a la cruzetas**, geen enkel ander spel waarmee men geld verliest, betaalt men, uitgezonderd als het **a la ballesta, o al texuelo, o al dardo, o a la via de la capa** is, doch als het verordend wordt door zij die de speelhuizen bezitten, betale men de straf die deze volmacht van de koning verordent wat betreft de speelhuizen, uitgezonderd als men speelt om te eten en te drinken, zoals de wet in dit boek vermeldt.

Speelbord in 1500. Het Jaldeta spel?

1343 JUAN RUIZ - ARCIPRESTE DE HITA

En su manuscrito de Buen Amor el arcipreste mencionó el juego de **Jaldeta:**

(....) tienden grandes alfámares eponen luego tableros pintados de **jaldetas,** como los tablajeros

Vrije vertaling:

Zij hebben grote tapijten en zetten daarna tafels neer beschilderd met vierkante gele vierkanten (jaldeta) zoals de beroepsspelers. (Ruiz, 1343/1972)

1376 QUEKE

Was **queke** de Engelse spelnaam voor het spel jaldeta?

Murray vermeldt (1913:442):

John atte Hille and his brother William prosecuted Nicholas Prestone, tailor, and John Outlawe, for deceit and falsehood. Outlawe had invited them to win money at tables or chequers, commonly called quek, and they had accompanied him to

Preston's house, where they found a pair of tables on the outside of which was painted a chequer board that is called a quek. They first tried tables and then quek, losing regularly until their total losses amounted to 39s. 2d. They then examined dice ande board. All were false. On the board, all the black squares were depressed in three quarters, and on the remaining quarter the white squares were depressed. The board was adjudged to be burnt, and the cheats were sentenced to the pillory. (Ashton, 1898:14)

1389 REGISTRE CRIMEL DU CHÂTELET

In 1389 verscheen een misdadiger voor de rechtbank van een kasteeltje in Parijs die werd voorgesteld als de dobbel- en "dringuet" speler (Duplès-Agier 1864, deel **I**:144, 150)

1432 JUAN ALFONSO DE BAENA

Juan Alfonso de Baena (1406-1454) was een Spaanse schrijver die geboren werd in Baena. Hij behoorde tot een Joodse familie, maar later nam hij het Katholieke geloof aan en de *Koning Juan II van Kastilie* stelde hem als zijn secretaris aan. Eén van zijn belangrijkste werken was de **Cancionero de Baena** dat in 1499 uitgegeven werd. Hij had vriendschap met de toenmalige opperrijksmaarschalk *Alvaro de Luna* en andere voorname lieden aan het hof. Aan deze personen wijdde hij zijn gedichten in de vorm van smeekschriften.

436 Respuesta de Rodrigo de Arana (Baena, 1432/1993:698)

A vos, don *Folido*, que aveys la visura/ fecha por arte a guis de **jaldeta**,/entyendo syn dubda ferir de saeta/ e de açertarvos por la escotadura.

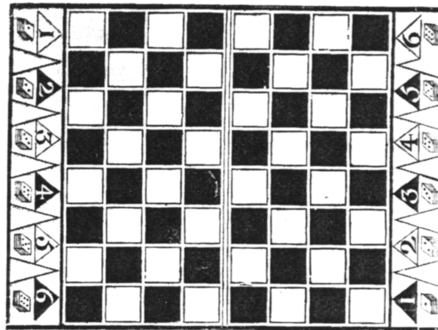
Vrije vertaling:

U, heer *Folido,* die de vizier heeft/ gemaakt met kunst van gele vierkanten, denk ik zonder twijfel te kunnen verwonden met een pijl/ en U te kunnen treffen in de ronde uitholling (zwak punt) van de wapenrusting.

1558, CRISTOBAL DE VILLALON

Cristóbal de Villalón (1505-1558) was een Spaanse schrijver geboren in Vallalón of in Valbuena de Duero in het begin van de XVI-eeuw. Hij studeerde aan de universiteit van Alcalá de Henares, waar hij Grieks leerde en afstudeerde op Theologie, zonder zich zelf tot priester te laten wijden. Van 1530 tot 1545 werkte hij waarschijnlijk gedurende enige tijd als professor aan de universiteit te Valladolid. In 1557 trok hij zich terug in een klein dorpje terug om zijn laatste boek "Gramática castellana" te schrijven; 1558 wordt vermeld als het jaar van zijn overlijden. In zijn boek **El Scholástico** vinden we terug: (Villalon, 1558/1967)

II, cap. 17: (...) De los inventores de los juegos. Pelota. Lucha. Naypes. Axedrez. Carnicoles. Los Dados. Alquerque. **Xaldeta**. Injeniosos y apazibles para se recrear: porque segun Valerio dize, Scevola fue el primero que invento el juego de la pelota: y Hercules sobrellevo sus incomparables trabajos con el juego de la lucha y punaceste que el invento: y Palamedes estando sobre Troya por pasar el largo sitio invento los naipes:
Mangrolina halle el axedrez, el qual fue tan diestro en el jugar que sin ver el tablero jugava paseandose por una sala con grandes jugadores. Los griegos inventaron el juego de los carnicoles: los mauros inventaron el juego de los dados: los hespañoles inventaron el juego del alquerque que llaman por otro nombre del castro: tambien los mesmos inventaron la **jaldeta**.

Würfel-Spiel in de 17e eeuw = Jaldeta/Quac-spel?

Vrije vertaling:

II, hoofdstuk 17: (....) Over de uitvinders van spelen. Balspel, worstelspel, kaartspel, schaakspel, Carnicoles, Dobbelspel, Alquerquespel, Xaldeta. Vernuftige en behaaglijke spelen om zich te vermaken: want zoals Valerio zei, Scevola was de eerste die het balspel uitvond: en Hercules droeg zijn ongeëvenaarde werken met het worstelspel en punaceste dat hij uitvond: en Palamedes toen deze in Troya was vond het kaartspel uit om de lange belegeringstijd door te komen. Mangrolina vond het schaakspel uit en hij was daarin zo bekwaam dat hij blindspelen kon met de beste spelers, terwijl hij door een zaal heen en weer liep. De Grieken vonden het spel van de carnicoles uit: de Moren het dobbelspel: de Spanjaarden het alquerquespel dat zij met een andere naam Castro noemen: ook vonden dezen het jaldeta spel uit.

1614 PHILIPP HAINHOFER

Brentaspiel = Duits dobbelspel. Door een dobbeltrechter werpt men de dobbelstenen op een schaakbord. Men kan b.v. afspreken op welke kleur de worpen geldig zijn. (Hainhofer, 1984:59,840/1).

HOE WERD JALDETA GESPEELD?

Eerst moet er precies vastgesteld worden wat de termen waren in het buitenland voor dit spel. Zo merkt *Geerts* (1987:30) het volgende op:

- Het triktrakspel, dat vroeger sinds de 16e eeuw met deze term werd aangeduid en bij ons bekend was in de Middeleeuwen onder de benamingen quaecspel en tafelspel (jeu de tables), was zowel aan de hoven als onder de gewone bevolking een geliefd tijdsverdrijf. (Geerts, 1987:30).
- Het spel drinquet of trinquet is een spel dat voorkomt in de 14e eeuw. Hierbij gooide men teerlingen op een schaakbord en gokte op welke kleur van het bord ze zouden terechtkomen. (Geerts, 1987:30).
- De Middelnederlandse benaming voor het triktrakspel of jeu de tables was het quaecspel. *Verwijs-Verdam*, volgens *Geerts*, haalt een tekst aan waaruit dit voldoende blijkt:

Datmen op Zinte Katrinen velt ghene crame en zel zetten noch te gheen dobbelspel daer houden nochte quecspel; ende yemant diet hierenhove dede, die zoudmen haar dobbelsciven, quecberde ende tafellen nemen ende ontweslaen. (Geerts, 1987:149).

Geerts vergeet dat in de 15e eeuw de term verkeren (tric-tracspel) al in gebruik was. Deze komt b.v. voor in inventarislijsten en rekeningen van het Bourgondische hof. Het woordenboek van *Verwijs-Verdam* is wat speltermen betreft volkomen verouderd. De term “verkeren” komt veel voor in de 17e eeuwse literatuur. Bijboorbeeld bij *J. Mommaert* (1658). In Duitsland kende men in de Middeleeuwen een **Würfelspiel** (Tauber, 1987).

Het jaldeta spel werd waarschijnlijk in Frankrijk en Nederland gespeeld onder de term van Dringuet. Dit spel lijkt een soort

dobbelspel te zijn wat in Nederland op een quecbord en in Frankrijk op het Brelan (c.), (jeu d'eschiquier, point de l'eschiquier, blanc ou noir, trinquet/drinquet) gespeeld werd. Dat wil zeggen men heeft een geschakeerd bord en kiest een kleur uit. Men werpt met 2 of 3 dobbelstenen en wint de inleg als de dobbelstenen precies op de gekozen kleur tot stilstand komen. Half erop liggen heet drinken en maakt de worp ongeldig. Er zijn soms scheidsrechters bij, net als bij biljardspel om te kijken of een dobbelsteen geen andere kleur raakt. Dit soort spelen leidt vaak tot moord en doodslag, omdat er geknoeid wordt: b.v. stoten tegen het bord. De meeste informatie geeft *Eustache Deschamps* (1346-1407) in zijn **Farce de mestre Trubert.** (Raynaud 1891, deel 7:155-174).

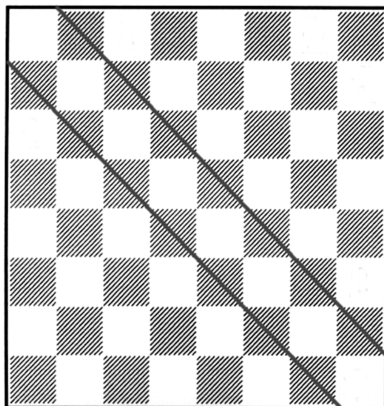
J. van Humbeeck (1978, deel 46:327-352) merkt t.a.v. het queec spel op in noot 94 van bladzijde 341: La seule chose dont on puisse être sûr est que ce jeu se jouait avec des dés et un échiquier.

Lessing beschrijft ook een spel in 1617 met een schaak/dambord waarop men dobbelsten gooit (Lessing, 1905:44). Voor wat betreft Spanje verdient het aanbeveling het standaardwerk van Dr. *E. Wohlhaupten* (1931) door te nemen.

QUAKEN

Verwarring levert de term **quaken** op, die in het algemeen vertaald wordt als backgammon (Hermesdorf, 1905/1980:423; Francq 1776, Schotel 1868:95). *Francq* en *Schotel* schreven (Stoep, 1984:113) dat de Romeinen dit spel **lineae**, lijnen, noemden. De voornaamste lijn was de **Sacra Linea** en dat deze lijn dezelfde was als de lange lijn in het dambord, waarop een speler een dam tracht te zetten en welke lijn hij tracht te behouden. Andere schrijvers

twijfelen toch aan de vertaling van quaken in backgammon (Verdam, 1885-1928, Stallaert 1890). De vraag blijft echter, hoe komt ons damspel dan aan de naamgeving van de trictrac lijn.

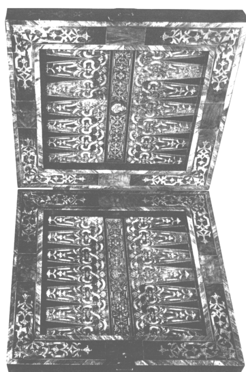

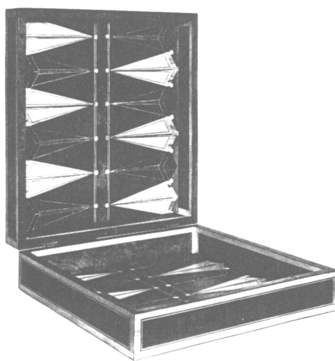
Trictrac-lijn?

Trictrac-lijn?

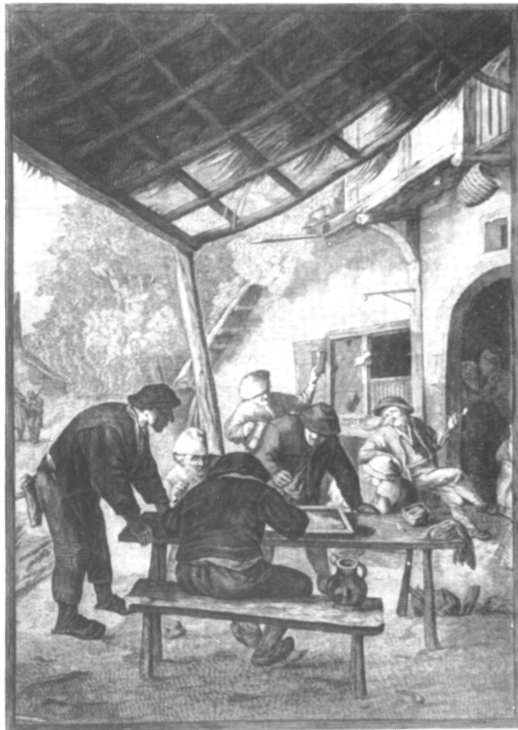

CONCLUSIE

Er werd in Spanje door de Christenen al in de 14e eeuw op een geschakeerd bord gespeeld, doch vermoedelijk zonder stukken en met dobbelstenen. Het had niets met het dam- of schaakspel uit te staan.

Dobbelspel in de 17e eeuw

De Franse term voor jaldeta is dringuet of trinquet; een spel dat gespeeld werd met een geschakeerd bord en dobbelstenen, doch zonder speelstukken. De Engelse benaming voor het jaldeta spel was waarschijnlijk queke, quec of queec, evenals in Nederland.

Het Nederlandse quaecspel werd mogelijkerwijs eerder gespeeld dan het verkeren, dat een oude benaming voor het 16e eeuwse trictrac spel was, waarbij speelstukken aan te pas kwamen.

Verkeerspel in de 17e eeuw

Meer onderzoek naar het jaldeta spel en zijn tegenhangers in de andere Europese landen is nodig om precies te weten hoe dit spel gespeeld werd. Waarschijnlijk kan men dan ook nog eens verklaren waar men in Nederland de term tric-trac lijnen vandaan heeft bij het dambord.

3. SPANJE IN DE 15E EEUW

JUAN II (1406-1454)

Toen *Juan II* de troon besteeg van Kastilië was hij nog een kind. Zijn koningschap karakteriseerde zich als een strijd tussen 3 sectoren: de Monarchie, de bloedverwanten van de koning in Aragon en de hoge adel. Uit deze 3 sectoren trad als favoriet van de koning de veldheer, *Don Alvaro de Luna*, naar voren om de autoriteit van de koning te verdedigen. *Juan de Mena*, kroniekschrijver van de koning en één van de beste dichters in die tijd had een onwankelbare trouw aan *Alvaro de Luna* en was bevriend met de dichter en militair, de Markies van Santillana, *Iñigo López de Mendoza.* Deze laatste was een tegenstander van de opperrijksmaarschalk *Alvaro de Luna* en liet dat in zijn gedichten duidelijk blijken. Een aarzelend begin van de Renaissance vond plaats aan dit hof van *Juan II,* waar de literatuur door de *Markies van Santillana* geselecteerd werd in: voortreffelijk, redelijk en slecht. Tot de eerste groep behoorden alleen de Latijnse en Griekse werken. De kennis van de klassieke literatuur betekende de ontdekking van de kracht en verhevenheid van de taal. De schrijvers trachtten zo het Kastiliaans op te voeren naar een nieuwe expressie die zoveel mogelijk van het Latijn weg had door middel van het aannemen van Latijnse grammaticale constructies, syntaxis en woorden. De *Markies van Santillana* had zelf een enorme bibliotheek van boeken uit vele landen, voornamelijk Italië en liet verschillende Latijnse werken vertalen in het Spaans, waaronder werken van **Vergilius, Ovidius** en **Séneca.** De roem van deze Markies was zo groot dat hij vele buitenlandse geleerden aantrok. Een zoon van de markies, Kardinaal *Pedro González de Mendoza* zou jaren later voor de rechten van de Katholieke koningin *Isabel* opkomen en één van haar waardevolste medewerkers worden. Voor ons is van belang het hof van *Juan II*,

want het was de kroniekschrijver van de koning, *Juan de Mena*, die het in één van zijn gedichten in 1454 over een voorloper van het damspel heeft. (Menéndez 1969; López de Santillana c. 1450/1988; Mena c. 1450/1989).

ISABEL DE KATHOLIEKE KONINGIN

Isabel de Katholieke

Koningin *Isabel*, en dat is het verschil met andere landen, had in Spanje een grotere macht dan haar man *Ferdinand*. Om haar koninkrijk Kastilië te beschermen moest *Ferdinand* bij zijn huwelijk een overeenkomst tekenen dat hij akkoord ging om alle wetten en gewoonten in Kastilië te respecteren. Daartoe moest *Ferdinand* zich in Kastilië vestigen dat hij slechts mocht verlaten na goedkeuring van zijn vrouw, de koningin. Evenmin kon hij mensen benoemen of aanstellen zonder goedkeuring van de koningin.

Isabel zou koning *Enrique* kunnen opvolgen en zo zou zij dan de onbetwiste koningin van Kastilië zijn en *Ferdinand* zou uit hoffelijkheid de titel van koning krijgen. Toen *Isabel* in 1475 de troon van Kastilië besteeg verleende de koningin een algemene volmacht aan haar echtgenoot met dezelfde bevoegdheid als de hare. Later in 1481 zou *Ferdinand* hetzelfde doen met zijn echtgenote voor zijn koninkrijk Aragon.

Koning Ferdinand

Koningin *Isabel* stelde alle kerkelijke vertegenwoordigers aan, zodat zij beschikken kon over belangrijke medewerkers op politiek en religieus gebied. Op die manier gelukte het haar via de Paus in 1478 de inquisitie in te stellen. De koningin haatte de kaarten en geluksspelen en beschouwde professionele spelers van dezelfde aard als de vloekers.

De politieke vereniging hield niet in dat de twee koninkrijken samengesmolten werden. Elk koninkrijk behield voorlopig zijn

institutionele organisatie, zijn wetten, zijn eigen belastingsysteem, eigen munt, maten en gewichten. Op deze manier hield elk koninkrijk zijn eigen bijzondere economische en sociale structuur aan binnen de feodale wettelijke voorschriften. Zelfs, wettelijk gesproken, beschouwde men de onderdanen van het ene koninkrijk buitenlanders in het andere. De douane tussen de twee koninkrijken bevestigde deze situatie van onafhankelijkheid.

In 1475, pas een jaar na de troonsbestijging, kwam *Isabel* te weten dat *Alfonso V* de Portugese grens overschreden had met 20.000 soldaten en naar richting Palencia marcheerde. Hij had zich voor de wet laten trouwen met de Spaanse *Beltraneja* van 15 jaar oud en meende zo aanspraken te kunnen maken om zich koning van het koninkrijk Kastilië en Leon te laten benoemen. *Isabel* kwam uiteraard voor haar wettelijke rechten op en verzamelde snel verschillende duizenden soldaten in Toledo en zij stelde zich aan het hoofd met een wapenrusting zoals *Jeanne d'Arcs* dat eerder deed in Frankrijk. *Isabel* had het geluk dat zij aan haar zijde voor die tijd één van de bekwaamste personen had, namelijk kardinaal *Pedro González de Mendoza*. Deze was een zoon van een beroemde dichter en militair, de Markies van *Santillana*. De kardinaal, evenals zijn vader, was goed onderricht, had charismatische persoonlijkheid, was een ervaren militair, scherpzinnig en een diepzinnig staatsman.

De hulp van de kerk bleek beslissend om *Alfonso V* te kunnen verslaan. *Isabel* nam actief deel in de recrutering van soldaten en reed lange afstanden per paard om de eindstrijd voor te bereiden. Zij was een generaal en een goed militair die op een zekere moment aanraadde de vijandelijke stellingen, die superieur in getal waren, aan te vallen. Om de activiteiten van deze koningin beter te kunnen beoordelen is het wetenswaardig dat zij in 1481 een

tijdsbestek van 10 maanden meer dan 2500 km per paard aflegde zonder haar normale regeringstaken te verwaarlozen.

Het Moorse koninkrijk Granada in 1304

Het was alweer wat jaartjes verder toen de koningin tijdens de herovering van Granada haar troepen per paard inspecteerde. Niet tevreden hiermee wilde zij ook de eerste linies van de loopgraven zien. *Cid Hiayna*, de Moorse leider, ging akkoord om de vijandelijkheden te staken toen de koningin de versterkingen wilde inspecteren. Gedurende de inspectie kwam vanuit Baza het Moorse leger in galakostuum aanzetten met de prins aan het hoofd. Deze groette vanaf zijn paard met diep respect aan de koningin en enkele van zijn ruiters gaven een demonstratie van hun acrobatische rijkunst weer. Dat waren andere tijden waarin men een groot respect had voor de eerste dame van een land (Menéndez 1964; Torres 1985; Vizcaíno 1987; Kamen 1984; Menéndez 1969).

RENAISSANCE

Het was nog niet zo lang geleden dat men dacht dat de Renaissance weinig invloed had gehad op het Spaanse leven. Spanje was toch immers verschillend van de rest van West-Europa; vanaf 711 tot 1492 behoorden bepaalde gedeelten van dit land aan de Islam toe en niet aan de Christenheid.

Alhoewel sedert 1250 de Arabische overheersing zich beperkt had tot het kleine koninkrijk van Granada, tussen Gibraltar en Lorca -dicht bij Cartagena-, liet de aanwezigheid van de Islam zich nog duidelijk voelen in de Renaissance periode. In werkelijkheid laten zich vandaag de dag nog de verschillen tussen Spanje en West-Europa verklaren uit de aanhoudende semitische elementen in haar beschaving. Hoe het ook zij, men is het er overeens dat Spanje haar bijzondere Renaissance vanuit Italië ontwikkelde , doch niet vanuit de Islam (Hay 1988).

HUMANISME

Het voornaamste centrum van het Spaanse humanisme, waarin Valencia zich enorm onderscheidde door zijn kontakten met het Italiaanse hof van *Alfonso V el Magnanimo* (1397-1458), was het hof van *Juan II* (1406-1454) en later de universiteit in Alcalá de Henares, gesticht in 1508 door Kardinaal *Cisneros.* Door het humanisme kreeg men een meer praktische kijk op het leven en kwam de Griekse en Romaanse cultuur tot herleving. Het één en ander had wel een negatieve invloed op het religieuze leven.

Dank zij de kunstbescherming van Kardinaal *Cisneros* werd in Alcalá de Henares een veeltalige bijbel gedrukt in 1517, welk titelblad hiernaast is afgedrukt. Het geschakeerd wapen is van Kardinaal *Cisneros*. In de 16e eeuw zou bij velen het geschakeerd wapen gebruikt worden (Hay 1988).

Haec tibi pentadecas tetragonon respicit illud
Hospitium petri z pauli ter quinqȝ dierum.
Namqȝ instrumētum vetus hebdoas innuit: octo
Lex noua signatur. ter quinqȝ receptat vtrunqȝ.

Vetus testamentū multiplici lingua nūc
primo impressum. Et imprimis
Pentateucbus Hebraico Gre-
co atqȝ Chaldaico idioma-
te. Adiūcta vnicuiqȝ sua
latina interpreta-
tione.

Spaanse veeltalige bijbel in 1517

We begrijpen beter de vroegere damauteurs van damboeken en hun hypothese dat het dammen van Romeinse of Griekse afkomst is, als we aan de Renaissance denken. Dankzij de Renaissance kwam de wetenschap tot een snelle en grote ontwikkeling.

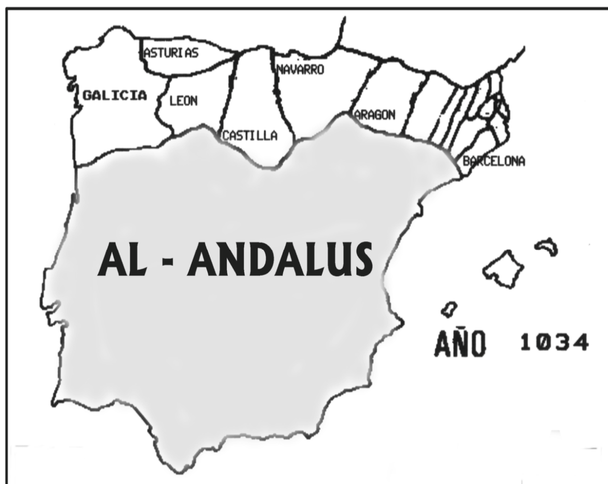
Afb. van koningin Isabel in de Spraakkunst van Nebrija, 1493

Elio Antonio de Nebrija, was de topfiguur van het Spaanse humanisme in de periode van de Katholieke Koningen, aan wie men de definitieve invoering van de taalkundige wetenschap te danken heeft. Toen *Nebrija* zijn boek over de Spaanse spraakkunst beëindigd had ging hij bij koningin *Isabel* op bezoek, vergezeld door zijn vriend, Broeder *Hernando de Talavera*, die toendertijd Bisschop van Avila was. De Nieuwe Wereld was nog niet ondekt,

maar het leek of *Nebrija* het al aanvoelde. Het idee van een spraakkunst voor de volkstaal was iets geheel nieuws en daarom vroeg *Isabel* hem wat het nut van een dergelijk werk was. Daarop antwoordde de bisschop in *Nebrija's* woorden, welke laatstgenoemde in de inleiding van zijn boek aanhaalt: (Nebrija 1492b)

Het derde voordeel van mijn werk is dat (...) nadat Uwe hoogheid vele barbaarse volkeren en landen met uitheemse taal onderworpen heeft en deze door de overwinning genoodzaakt worden de wet en taal van de overwinnaar aan te nemen, zij van de taal kennis kunnen nemen door mijn werk, zoals wij nu de kunst van de Latijnse spraakkunst leren om het Latijn te leren.

DE BEKERING VAN DE MOREN

Het Moorse koninkrijk in 1034

De Spaanse oorsprong van het Dam- en moderne Schaakspel

De invoering van een nieuwe machtige dame in het schaak- en damspel was het werk van de Christenen of Joden, want de Mohammedaanse cultuur gaf aan de vrouw geen bevoorrechte positie, zoals het geval was in de Christelijke beschaving. De Koran beschouwde haar nauwelijks als een menselijk wezen; en verdeelde het mensdom in 12 orden, waarvan de 11e bestond uit dieven, heksen, piraten en dronkaards, en de allerlaagste, de 12e behoorde aan de vrouwen toe.

Het Moorse koninkrijk in 1200

De praktijk van de polygamie, verdedigd door *Mohammed* verlaagde de positie van de vrouw tot slavin en maakte haar tot het eigendom van de man. Na de herovering van Granada stelden de overwinnaars de verslagenen voor de keus: doop of emigratie. De gedoopte Moren die tot het Christelijk geloof bekeerd waren, werden daarna naar verschillende gebieden in Spanje gedeporteerd, namelijk in Andalusië, Aragon en in Valencia, precies in die streken kwam het damspel in opkomst. In Valencia, bijvoorbeeld, bestond omstreeks 1500 30% van de inwoners uit

Moren. In 1609 werden de Moren definitief uit Spanje verbannen. Na de verovering van Granada werd de Mohammedaanse cultuur te niet gedaan. (Burckhardt 1985; Arié 1984; Sánchez 1982; Bunes 1983).

Dit komt al meteen tot uiting in het schaakspel en wat later zou het lijnenspel andarraya volgen.

DE EXODUS VAN DE SPAANSE JODEN

Velen hebben zich afgevraagd hoe het komt dat het damspel zich overal verspreid heeft, maar dat is niet zo moeilijk als men de geschiedenis van de Spaanse Joden weet in de 15e eeuw. De Joden waren in Spanje altijd al een vervolgd volk geweest. Ze woonden in speciale ghetto's en waren van nature perfecte ambachtsmannen, handelaars en wetenschapsmensen (Castro, 1984). Eén en ander had tot gevolg dat het gewone volk in armoede moest leven en dat daarentegen de Joden een welgesteld volk waren. Als er dan toevallig ergens gebeurtenissen waren waarbij Joden betrokken waren dan trokken die meestal aan het kortste eind met alle gevolgen van dien.

Niettemin wisten de Joden zich door de eeuwen heen op te werken tot in de hoogste wetenschappelijke en politieke kringen en Spanje voer daar wel bij. In 1492, na de herovering van Granada, wilden de Katholieke Koningen in Spanje één geloof hebben en moesten de Joden het katholieke geloof aannemen of emigreren. Vele Joden hadden zich al tientallen jaren terug tot het katholieke geloof bekeerd en meerderen zouden nu volgen. De overgrote meerderheid daarentegen gaf een staaltje weg van religieus geweten, want van de ongeveer 300.000 Joden die toendertijd in Spanje woonden zouden 250.000 voor een bittere ballingschap kiezen.

Hun exodus had veel weg van een massale emigratie. Het overgrote deel van hen vertrok naar Portugal en van daaruit naar Afrika toe, waar ze zich in verschillende landen zouden gaan vestigen. De Joden uit Kastilië die in Portugal bleven kregen slechts tijdelijk asiel tegen hoge sommen geld. Vijf jaar later werden ze alsnog gedwongen het katholieke geloof aan te nemen, hetgeen opnieuw een exodus opleverde en waarna een groep Joden zich naar Nederland toe begaf om daar een welvarende Joodse gemeenschap te stichten. De Joden uit Aragon en Catalonië trokken over zee weg naar Italië toe waar ze asiel vonden. Later gingen ze naar de Balkan, Turkije en Palestinië toe onder het Ottomaans gezag, dat hen met open armen ontving en hen een noemenswaardige culturele en religieuze vrijheid toestond.

Sultan *Bayeceto* verbaasde zich er enorm over dat deze koningen zo dom waren om zich van een zo ijverig volk te ontdoen en hij maakte gretig gebruik van hun culturele voorsprong. Dat begon al met de drukpers. Als bewijs daarvan hebben we vandaag de dag de krant Salom, die in het Sefardisch elke week in Istanboel uitgegeven wordt en 3500 exemplaren telt. Sefardí is de vroegere Spaanse taal die de uitgeweken Joden meenamen naar Turkije toe. In Istanboel leven vandaag de dag zeker 25000 Sefardís, erfgenamen van de uitgestoten Spaanse Joden, die de kolonies van de Spaans sprekende Sefardís versterkten. Namen als Córdova, Toledano, Calcerón, Mayorcas, Sevilla, Salinas ..... zijn een duidelijk bewijs daarvan. En dan waren er ook nog groepen Joden die in grote getale naar Engeland, Duitsland, Vlaanderen en Polen vertrokken.

In Spanje weten we weinig van de Hebreeuwse cultuur, want de Spaanse inquisitie was zo dom alle ingezamelde Hebreeuwse boeken op de brandstapel te werpen. In Salamanca bijvoorbeeld, verbrandden de ketterrechters naast het klooster San Esteban meer

dan 60.000 exemplaren. Wat betreft Valencia weten we dat in 1497 de hoge raad van de inquisitie beval tot inneming van alle boeken en geschriften over medicijnen, chirurgie en andere wetenschappen en vaardigheden. Het behoeft geen verder betoog dat alles over de Joden in Spanje door de inquisitie vernietigd werd om geen sporen van de Hebreeuwse cultuur achter te laten.

Eén van de grootste fouten die de Katholieke koningen maakten was nu net de uitstoting van de Joden; een volk dat zo rijk aan cultuur, wetenschap, handel en geldelijke middelen was. Als men dan ook nog bedenkt dat de verovering van Granada en de reis van *Columbus* tot stand kwam door middel van Joodse financiële middelen dan kan men de uitstoting van de Joden als een grote onrechtvaardige zaak beschouwen. Gelukkig bleven er nog genoeg Joden over, die diplomatiek het christelijke geloof aannamen en in het geheim hun eigen geloof bleven belijden. Velen van hen waren belangrijke figuren, onderhielden contacten met hun families in het buitenland en zorgden voor een culturele en commerciële uitwisseling. (Amador de los Rios, 1984; Blazquez 1988). We mogen dus rustig aannemen dat het damspel zich zo verbreid heeft door heel Europa heen dankzij dit ijverige en bekwame volk.

CONCLUSIE

Als we dus de geschiedenis van de Spaanse koningin *Isabel* in de 15e eeuw bestuderen vallen we van de ene verbazing in de andere:

In 1469, trad *Ferdinand,* de erfgenaam van het koninkrijk Aragon, in het huwelijk met *Isabel*, toekomstig koningin van Kastilië. Op deze manier werd de unie mogelijk van twee belangrijke kroongebieden en de creatie van een Spanje van moderne grenzen.

In 1478 na afkondiging van de Pauselijke bul **Exigit sincere devotionis effectus** werd de Spaanse inquisitie ingesteld. De Moren en Joden werden zo voor de keus gesteld of het Christelijk geloof aannemen of emigreren.

In 1492 veroverden de twee monarchen tenslotte de laatste Moorse vesting in Granada, waarna de herovering een feit was.

In 1492 werden de Joden, die zich niet tot het Christelijke geloof wilden laten bekeren, uit het land verstoten.

In 1492, met goedkeuring van *Isabel* en *Ferdinand*, bereidde *Columbus* zijn reis voor om een nieuwe route naar India te ontdekken, wat uit zou lopen op de ontdekking van een nieuw wereldrijk.

Tenslotte zorgden *Ferdinand* en *Isabel* ervoor dat de adel veel van haar macht kwijtraakte door middel van administratieve hervormingen, zodat de weg vrij kwam voor een moderne natie en staat.

De culturele en handelskontakten tussen Spanje en Italië waren heel intensief, want in die tijd behoorden Sicilië en Napels aan Spanje toe.

Kortom Spanje trad een tijdperk binnen waarbij zij het machtigste land ter wereld werd, in welks grenzen de zon niet meer onder ging. De tijd was toen aangebroken om dat aan de wereld te tonen via politieke, ecomische en culturele activiteiten. Een topfiguur in het Spaanse humanisme was *Elio Antonio Nebrija*, die een boek over de spraakkunst schreef in 1492, een woordenboek Latijn-Spaans in 1492, alsmede een woordenboek Spaans-Latijn in 1495, waarin woorden als **dama** en **andarraya** voor zullen komen. De Spaanse koningin *Isabel* stak al haar geld in de verovering van Granada, maar toen dat éénmaal veroverd was zou ze het culturele leven in Spanje enorm gaan steunen met geldelijke middelen. Er was dus wel degelijk iets gaande in het Spanje van even na 1492!

4. SCRUPORUM & CALCULORUM

BESCHRIJVINGEN VAN SCRUPORUM & CALCULORUM IN DE LITERATUUR.

65? QUINTILIANUS, MARCO FABIO (42-120?)

Beroemde Spaanse schrijver uit de Romeinse tijd, geboren te Calagrurris, vandaag de dag Calahora (Logroño), geboren rondom het jaar 42 en overleden tussen de jaren 95 en 120 van onze jaartelling. Hij schreef **De institutione Oratoria**, een zeer belangrijk werk dat genoeg was om hem onsterfelijk te maken. Het bestaat uit 12 boeken. De boeken VIII en IX handelen over de spreektrant. Boek X gaat over oefeningen van compositie, literatuur en imitatie, terwijl het een critische beschouwing geeft over de voornaamste Griekse en Romeinse auteurs voor zover zij van nut zijn voor de spreker en zij vormen zo een historische samenvatting van de literatuur. In boek XI behandelt men voornamelijk het geheugen, de uitspraak, de gebaren en de actie en bespeurt men de rake opmerkingen aangaande de schoonheidsleer van de voordracht. Het eerste complete manuscript van het werk **De institutione Oratoria** vond *Poggio* bij toeval in 1417 in het klooster van San-Gall toen deze het Concilie van Constanza bijwoonde. De eerste editie hebben we te danken aan *Philip de Lignamine* <Rome, 1470>. Daarna volgden *Jensan* <Venetië 1481>, *Aldo* <Venetië 1514>, *Lerevelio* en *Gronovius* <Leiden 1665>, (Enciclopedia Universal Ilustrada 1922, deel 48:1393).

Nebrija (1529) schreef over deze auteur en *Caro* (1624) citeert hem als volgt:

De institutione oratoria, lib. XI, 2.38

At vero Scaevola in ludo duodecim scruporum, cum prior calculum

promovisset essetque victus, dum rus tendit, repetito totius certaminis ordine, quo dato errasset recordatus, rediit ad eum, quicum luserat, isque ita factum esse confessus est.

Translation:
We are told that Scaevola, after a game of **Latrunculus** in which he had made the first move and was defeated, went over the whole game again in his mind on his way into the country, and on recalling the move which had cost him the game, returned to tell the man with whom he had been playing, and the latter acknowledged that he was right.

Carrera, (1617) vermeldt:

Quintiliano nel lib. 10 nel cap. 2: "An vero Scevola in lusu duodecim scruporum cum prior calculum promovisset".

Fabius Quintilianus schreef over de voorloper van het trictrac spel: het spel met 12 lijnen (vakken). <duodecim scriptorum>

1490 ALFONSO DE PALENCIA (1490/1967)
Calculus:
dicitur minimus lapillus quo veratur homo si calcet eum pede nudo: est quidem lapillus terre admixtus qui nonnu ‹n›q‹u›à‹m› ob brevitatem sine molestia calcatur.

Calculi:
etiam in ludo alearum dicuntur q‹uod› per vias ordinarias numerum servent quasi per calles vel q‹uod› sint leves. Calculus numerus sentia ratio vel carbo vel lapideus gladius ex silice: & calculator computator numerator a calculis id est lapillis: inde calculatorius liber qui de numero tractat.

Calculo calculas calculavi id est numerare unde veniunt supra dicta nomina verbalia: & calculatio & adverbia calculatium & calculatorie.

Vrije vertaling:

Calculus:
Zo noemt men het kleine steentje waarop de echte man met de blote voet op stapt. Het kiezelsteentje is gemengd met aarde en nooit kan men daarop trappen zonder een lichte pijn te voelen.

Calculi:
Niettemin in het kansspel noemt men ***calculi*** de steentjes die bewegen volgens de getallen die de dobbelstenen aangeven, met daarnaast de kleine inbreng van strategie en tactiek. Het rekenen brengt recht tegenover een zwaard, steenkool of grote steen. Bij een boekhouder, is de teller de berekening, wat voor de soldaat het zwaard is. Voor bedrog is gevrijwaard hij die met getallen kan omgaan. Van het woord ***calculus*** komen vele woorden en bijwoorden voort, rekenaar, rekentuig, rekenachtig.

1495 ANTONIO DE NEBRIJA
In zijn beroemd geworden woordenboek vermeldt deze: (Nebrija, 1495)

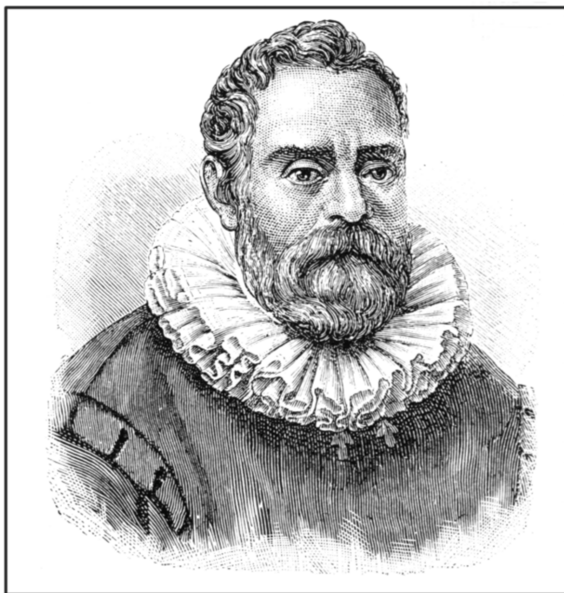
Alquerque	Calculorum ludus	
Andarraia	Calculorum ludus	**NOVUM**
Dama es casi señora	Domina-ae	**NOVUM**
Trecho o trocha	Tractus. us	
Juego de Axedrez	Calculorum ludus	
Trebejo de axedrez	Calculus calculi	

1554 JOHANNES FRISIUS
Ook wel *Hans Fries* genoemd; geboren in omgeving Zürich in 1505 en overleden tegen 1565 in eveneens Zürich. Deze Theoloog, Taalgeleerde en Pedagoog was in 1535 Professor te Basel in Latijn en Grieks. Twee jaar later was hij Rector van het gymnasium te Zürich. Hij was de schrijver van Latijns-Duitse woordenboeken (uitgave voor scholieren) in de jaren 1541, 1548, 1554 en 1556. In de woordenboeken van *Frisius* (1541; 1556) komt de term **Zwölfstein** voor.

De uitdrukking **Zwölfstein** kan zowel op het alquerque-12 spel of op het damspel slaan.

1556 ULISSES ALDROVANDI (1522-1605)
Beroemd natuurvorser, wijsgeer en dokter. Hij stamde uit een vooraanstaande rijke familie en werd opgevoed in Bologna en Padua. In 1549, na het beëindigen van zijn studies werd hij gevangen genomen op verdenking van luteranisme. Hij kreeg pas zijn vrijheid terug bij de dood van paus Paulo III. Daarna reisde hij door geheel Europa. Hij werd tot lector benoemd in de Bolognese Studeerkamer toen hij zich wijdde aan het onderwijs, welk werk hij afwisselde met vele reizen. Hij schreef een manuscript, volgens Dr. *Chicco* in 1556, over de spelen met de titel: **De ludis tum publicis tum privatis metho-dus,** welk werk zich in de universiteits-bibliotheek van Bologna bevindt.

Op 12 juni 1907 opende men het **Aldrovandino Museum** in Bologna waarmee men voldeed aan de geuite wensen van *Aldrovandi* in zijn testament, waarin hij bepaalde dat men zijn verzamelingen, herbarium en prenten in een museum zou onderbrengen. (Diccionario Bompiani 1987, deel I:55; Enciclopedia Universal Ilustrada 1909, deel 4:359).

Ulisses Aldrovandi

Professor *A. Chicco* (1978:10) schreef onder meer over deze auteur:

Quasi contemporanea è la citazione del giuoco della Dama contenuta in un manoscritto del grande naturalista Ulisse Aldrovandi, rimasto inedito, conservator nella biblioteca universitaria di Bologna (Miscellanea A 21) e intitolato De Ludis tum publicis tum privatis methodus. Inscrito, con numerazione separata e indice, dopo la carta 825, il Methodus da pag. 20 a 25 contiene una trattazione sulla Dama che è rimasta completamente ignorata dagli studiosi di questo giuoco, pur essendo il più antico testo di autore italiano contenente le regole della Dama in Italia.

L'Aldrovandi ebbe la prima idea di questo scritto fin dal 1556, come è comprovato da una serie di appunti (-De Ludo-) conservati in altra Miscellanea A 64 di quella stessa biblioteca, datati 15 dicembre 1556: la successiva e piu ampia stesura va quindi fissata dopo questa data. L'Aldrovandi intitola il capitolo sulla Dama como **Scruporum duodecim ludus fabis**, ma dà anche il nome italiano **gioco di Dama** e aggiunge il nome belga (recta, olandese?) **Damen** e il nome francese **jeu aux Dames**. Il curioso nome di **fabae** (fave) deriva del fatto che l'Aldrovandi, da buon naturalista, considerò utilizzabili come pedine questi baccelli, sostituendoli anche con pietruzze o con tavole dello sbaraglino. Egli precisa la disposizione delle pedine, che possono indifferentemente collocarsi tutte nelle case nere o tutte nelle case bianche delle prime tre traverse dei lati contrapposti; descrive il movimento e il modo di catturare, avvertendo che per la cattura occorre che la casa al di là della pedina avversaria non sia occupata da un **custos**; ricorda che se una pedina giunge all'ottava traversa diventa Dama: può essere contrassegnata da due **fave** o, se si adoperano le **tavole**, da due **tavole** sovrapposte. La Dama gode di vari privilegi, fra i quali quello di poter retrocedere e di non poter essere catturata da una pedina isolata; se, però, è attaccata contemporaneamente da due pedine e non ha nelle case retrostanti i "custodes", una delle due pedine può catturarla. Questa variazione rispetto alle regole attuali fue probabilmente originata da qualche reminiscenza delle regole vigenti nei paesi del nord Europa, che ammettevano la cattura del King da parte del Man.

Naar alle waarschijnlijkheid heeft *Aldrovandi* het woord **fabio** bedoeld en niet **fabis. Fabio** wordt gebruikt in combinatie met het begrip **Scruporum duodecim lusus** en werd vermeld door *Adrianus Junius* (1567). Het heeft betrekking op de Latijnse auteur *Marco Fabio Quintilianus*, van Spaanse afkomst. Daar het werk van deze auteur in 1567 geschreven werd lijkt het

aannemelijk te veronderstellen dat het werk van *Aldrovandi* daadwerkelijk aan het einde van de 16e eeuw geschreven werd, zoals *Dr. Pratesi* (1987b:40-41) dat aanhaalt en waren verschillende aspecten van de literatuur gebaseerd op een ouder werk (Garzoni, 1585).

Dr. Chicco was een befaamd schaak- en damhistoricus, die onlangs nog de Italiaanse schaakgeschiedenis schreef (Chicco, 1990).

1567 ADRIANUS IUNIUS (1511-1575)

Junius Adrianus

Zijn werkelijke naam was *Adriaan de Jonghe*. Geboren in 1511 in Hoorn en overleden in Arnemuiden in het jaar 1575. Hij promoveerde tot doctor in de medicijnen te Bologna en reisde veel

door verschillende landen, zoals Frankrijk, Engeland en Denemarken. Sinds 1565 was hij arts in dienst van de gemeente en Rector van de Latijnse School in Haarlem. Zijn bijnaam was die van *Erasmus de Tweede.*

Junius Adrianus
Scruporum duodecim lusus, **Fabio** (Junius, 1567)
B. Damen
G. Le ieu aux dames
I. Frisius Germanis diciait, der Zwolfstein (Frisius, 1541; Frisius 1556)

Fabio betekent hier *Fabius Quintilianus*, welke Latijnse auteur we in het begin van dit hoofdstuk besproken hebben.

1585 ADRIANUS IUNIUS (1511-1575)
Scruporum duodecim lusus, **Fabio** (Junius, 1585)
(greco) schyraphia, Polluci
le ieu aux dames
the game at draughts or dames: some take it for the play at chests.

1586 ADRIANUS IUNIUS
(Junio, 1586; Jansen 1995, Nº 44:49-50)
scruporum duodecim lusus Fabio.
Iohannes Frisius Germanis dici ait ***der zwolfstein***
hra hnewnij ka dwanacti kameny (het woedende spel met de 12 stenen)

Eveneens als in het nieuwe schaken, acht ik hier de term *dolle* gebruikt voor een nieuw spel.

1588 KILIAAN

Dam/dammeler
Lapis, scrupus, sive globus dyada valens in lusu. (Kiliaan, 1588)
Vrije vertaling: Steen of dubbele schijf vol met kracht in het spel.

Steck oft schijve daer men mede speelt int berd. **Scrupus**

APPENDIX (Palabras no adaptadas al flamengo y de origen latin, francés, italiano, español ó de otro origen extraño)

Dame/damme **Domina, hera**

Dame/dam-steck **Scrupulus, calculus**

Damen/dammen **Ludere scrupis duodecim. vulgo ludere ad dominas**

Dame-spel/dam-spel **Lusus duodecim scruporum**

1549 CARDANUS, HIERONYMUS O GIROLANUS (1501-1576).
Deze auteur schreef een schaakboek getiteld: **De Ludis latrunculorum.** dat verloren is gegaan. *Caro* (1624) vermeldt deze auteur in zijn boek. Ook *Calvo* (1991, Nº 7) is op de hoogte van zijn werk.

DICTIONARIVM
TEVTONICO-LATINVM;
PRÆCIPVAS TEVTONICÆ
LINGVÆ DICTIONES LATINE
interpretatas complectens:
STVDIO ET OPERA
CORNELII KILIANI DVFFLÆI.

Quid hic præstitum sit, Præfatio ad Lectorem docebit.

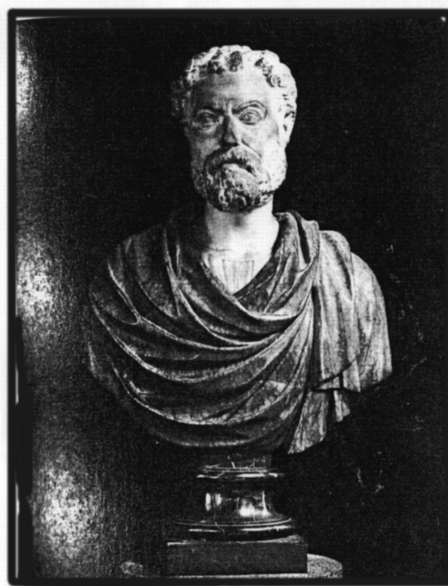
Editio altera, priore auctior & correctior.

ANTVERPIÆ,
Ex officina Christophori Plantini,
Architypographi Regij.
M. D. LXXXVIII.

CONCLUSIE

De humanisten in de renaissance tijd trachtten de toen gangbare spelen terug te brengen naar de klassieke auteurs. Zo werd in de 16e eeuw het damspel, dat schuilging onder de latijnse naam "Scruporum duodecim lusus" verward met het "ludo duodecim scruporum" dat *Marco Fabio Quintilianus* (65) beschrijft. Het door hem aangehaalde spel dat *Scaevola* speelde was echter een trictrac spel.

Marco Fabio Quintilianus

Naar alle waarschijnlijkheid hebben zowel *Aldrovandi* (1585) en *Hadrianus Junius* (1567) met het woord "fabis" (fabio?) en fabio naar *Marco Fabio Quintilianus* willen verwijzen. De literatuur van deze schrijver kwam pas beschikbaar in 1417, zodat wanneer "ludo duodecim scruporum" werkelijk een damspel zou zijn

geweest, deze latijnse term niet vóor de 14e eeuw gebruikt zou kunnen zijn.

De latijnse term voor het damspel, zoals dat werkelijk in de 15e eeuw in Spanje bestaan zou hebben, was calculorum ludus. Deze term werd gebruikt voor het alquerque-spel en ook voor het andarraya-spel, welk laatste spel volgens *Nebrija* in 1495 een nieuw gangbare term (spel) was.

Op dit moment wordt het andarraya-spel voor een lijnenspel gehouden dat nog niet op een dambord gespeeld werd. Meer onderzoek is echter nodig naar dit spel.

5. MARRO

ETYMOLOGIE VAN HET WOORD MARRO

Het etymologische woordenboek van *Coromines* (1985) vermeldt:

marrar

L'acc "Mena de Joc" <"ludus lapillis aciem effingeus"> (Belv)
és la que es documenta primer, i pot derivar també de "marrar" en el sentit de jugar exposant-se a marrar-la;

vrije vertaling:

Dit is de eerste vermelding, en deze kan afgeleid zijn van **marrar** in de betekenis spelen, de stukken opstellen voor het **marro**-spel.

Alcover geeft weer in zijn woordenboek:
Joc antiq, semblant al de dames, del qual encara es conserva a record a Menorca

Vrije vertaling:

Oud spel dat op het damspel lijkt en waaraan nog herinnering is bewaard op Menorca.

En geeft drie referenties: (Alcover,1957 deel VII)
1. que nagun no gos jugar en la plassa.... en aço no és entès... joc de carn, ne de pex, ne encara festes de Nadal, ne joc de marro, St. Celoni, any 1370;
(Boletin, 1901, XII:129; Kruijswijk, 1966:48)

Vrije vertaling:
dat niet op het plein gespeeld mag worden, ... waaronder niet zijn begrepen..., het joc de carn, het joc de pex, festiviteiten met kerstmis, of het **marro**-spel.

2. un taulell de fust de noguer ... de la una part apta a jugar escacs, e de l'altra
a marro, Barcelona 1437. (Boletin, 1901, XI:158; Kruijswijk, 1966:48)

Vrije vertaling:

Bord van notehout .... aan de ene kant geschikt om te schaken en aan de andere kant voor het **marro** spel.

3. No gos ni presumesque ... jugar a ninguna manera de joch sinó a pilota de
vent y xica, a marro y squachs. (Catalana, 1918, II:287; Kruijswijk, 1966:48)

Vrije vertaling:
men mag er niet van uitgaan enig spel te spelen behalve windbal, xica, **marro** en schaken.

Diccionari *Aguiló*: (Aquiló, 1914-1934)
- segons aquel, del joc vindria la figura heraldica descrita per *Eiximenis* (Castelló, 1957)

Volgens *Corominas* (1989) is **Marro** een naam voor verschillende spelen en *Nebrija* neemt dit woord niet in zijn woordenboek op, maar wel het woord Marrar dat *verzaken* **faltar** en *afwijken van het rechte pad* **desviar de lo derecho** betekent (Nebrija, 1516) Voor nadere informatie over de etymologie van dit woord

verwijzen wij naar het uitstekend werk van *Van der Stoep* (Stoep, 1984: 160,164-165).

De naam **Marro de punta** was het gebruikelijke woord in de volkstaal voor het damspel in de 16e en 17e eeuw. Deze term komen we in het damboek tegen in 1547 bij *Antonio de Torquemada* (1547), in 1597 bij *Lorenzo Valls* (1597) en in 1635 bij *Juan de Timoneda* (1635a).

BESCHRIJVINGEN VAN MARRO IN DE LITERATUUR.

1379 EL ESCARBUNCLO (Riquer, 1986)

Página 157

En Cataluña se comparaba el escarbunclo de Navarra con **el marro**, o tres en raya, juego infantil que se efectua sobre rayas señaladas en el suelo. Fra *Francesc Eiximenis*, en capitulos del Primer del Chrestia redactados entre 1379 y 1381, indica que el escudo del rey de Navarra es **ab forma de marro, ab speres** (= esferas, referencia al pomelado) **pel mig de les linyes del dit marro.** También Steve Tamborino, en el tratado heráldico que precede a su armorial de la Biblioteca Municipal de Tolosa del Languedoc, escribe: (Tamborino, 1516)
Mes havem uns altres senyals nomenats escarboncles, axi com es lo marro de Navarra.

Vrije vertaling:

In Catalonië vergeleek men het **escarbunclo** van Navarra met het **marro**, of het spel boter- melk-kaas, kinderspel dat men op getekende lijnen op de bodem uitoefende. Broeder *Francesc Eiximenis*, in hoofdstukken van het **Primer del Chrestia,** geschreven tussen 1379 en 1381, vermeldt dat het wapen van de koning van Navarra is **in de vorm van een marro, in kringen** (= kring, dat naar pomelado verwijst) *pel mig* van de lijnen van dit vermelde **marro**. Ook *Steve Tamborino*, in zijn heraldische verhandeling, die voorafgaat aan zijn wapenboek in de Gemeentebibliotheek van Tolosa del Languedoc, schrijft: Maar wij hebben enige andere figuren die **escarboncles** genoemd worden, zoals het **Marro van Navarra.**

Página 153

Lo que los españoles conocen como las cadenas de Navarra es un elemento que en heráldica ha recibido siempre el nombre de **escarbunclo**, y sería una discusión bizantina debatir si se trata de una pieza o de una figura estilizada. Deriva este término del latin **carbunculus**, piedra preciosa; y en la Edad Media se creía que el carbunculo tenía el poder de irradiar luz durante la noche o en la oscuridad.

Vrije vertaling:

Dat wat de Spanjaarden kennen als de ketting van Navarra is de figuur die in de wapenkunde altijd de naam van **escarbunclo** ontving, en het zou een byzantijnse discussie worden als we gaan redetwisten of we met een gestileerd stuk of figuur te doen hebben. Deze term is van het Latijnse **carbunculus** afgeleid, kostbare steen; en in de Middeleeuwen geloofde men dat de

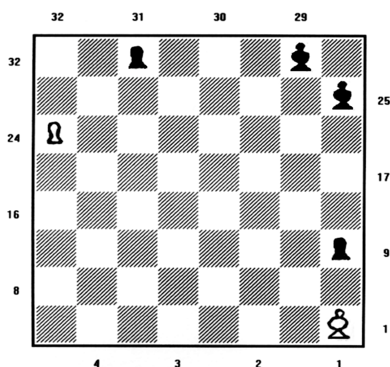
carbunclo de macht had om licht uit te stralen gedurende de nacht of in het donker.

1591 PEDRO RUIZ MONTERO

Het oudste damboek dat we nog in de bibliotheken aantreffen is dat van *Pedro Ruiz Montero* (1591). Het moet een goede dammer geweest zijn, want in het manuscript van *Alonso Guerra* (Guerra, 1595), dat heden ten dage in het bezit is van *Victor Cantalapiedra Martin* te Valladolid, zegt deze dat *Pedro Ruiz Montero* de bijnaam had van **El Marro**. Het is op zich zelf een vreemd feit dat andere auteurs zoals *Antonio de Torquemada*, *Lorenzo Valls* en *Juan de Timoneda* het over een **Marro de Punta** spel hebben, terwijl *Pedro Ruiz Montero* het kortweg **El Marro** noemt. In zijn boek op bladzijde 24 vinden we een zin:

Otra que viene a ser tabla, aunque está en el libro que se imprimió en Valencia antiguamente, y la pone ganada, y yo hallo que es tabla sin ningun remedio por lo que lo dare a entender.

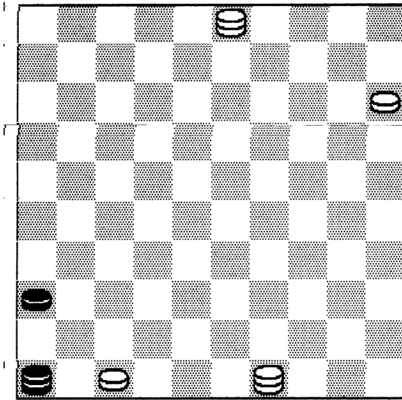
Vrije vertaling:

Weer een andere die remise is, alhoewel hij in het boek staat dat men vroeger in Valencia heeft gedrukt, en daarin staat hij als gewonnen; ik vind dat het remise is en daarom geef ik dat weer. Het betreft de volgende curieuze stand:

Oudste eindspel in de damhistorie

De Spaanse oorsprong van het Dam- en moderne Schaakspel

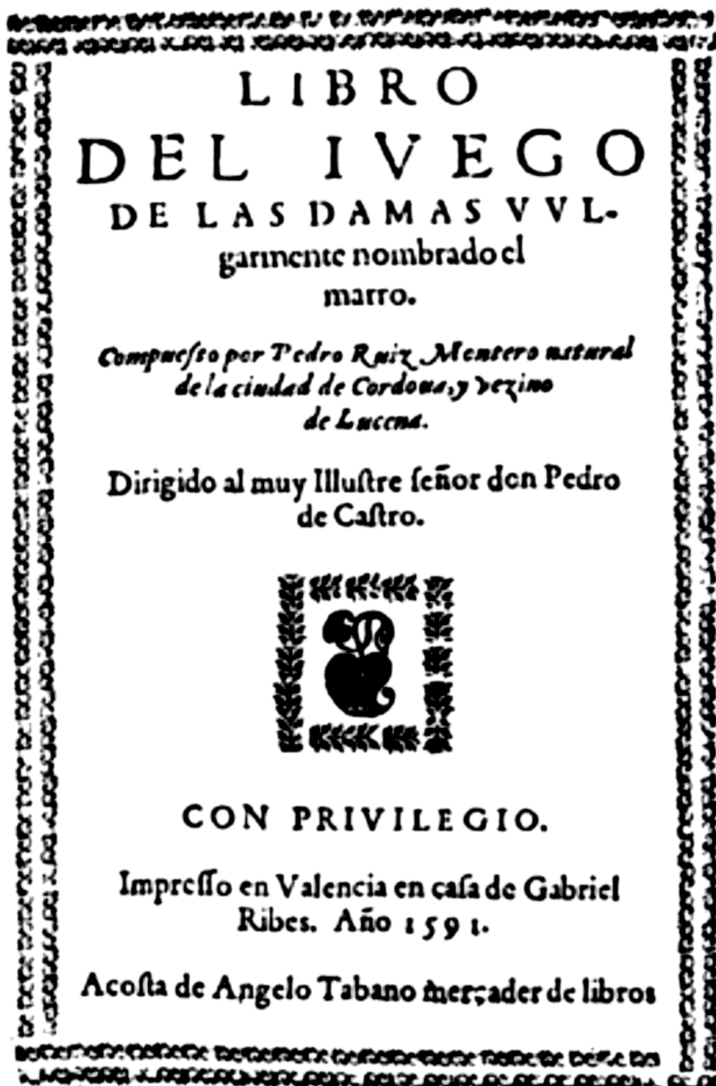

Deze stand is door *Kruijswijk* overgezet op het 100-velden bord met de hierna volgende winst: 47-42! met twee varianten:
I. 46-23; 42-38, 36-41; 15-10 en 3-14. II. 36-41, 49-32, 41-47; 32-5 en 3-14!

Eindstand overgezet op de 100-velden

Kruijswijk (1966b:97) schrijft deze stand aan *Antonio de Torquemada toe*, die de eerste schrijver van een damboek was in 1547. Het werd gepubliceerd te Valencia waar in 1474 de eerste Spaanse drukpers was geïnstalleerd. Spanje was het oorsprongsland waarin het damspel met verplicht slaan opbloeide. Het Spaanse damspel kenmerkt zich door twee moderne spelregels: de verplichte meerslag en de lange dam. Aldus onze befaamde damhistoricus en eindspelkenner *K.W. Kruijswijk*.

Pedro Ruiz Montero zegt dat de stand remise is, maar later zou blijken dat de stand inderdaad is gewonnen voor zwart.

LIBRO
DEL IVEGO
DE LAS DAMAS VVL-
garmente nombrado el
marro.

Compueſto por Pedro Ruiz Montero natural de la ciudad de Cordoua, y vezino de Lucena.

Dirigido al muy Illuſtre ſeñor don Pedro de Caſtro.

CON PRIVILEGIO.

Impreſſo en Valencia en caſa de Gabriel Ribes. Año 1591.

Acoſta de Angelo Tabano mercader de libros

Damboek van Pedro Ruiz Montero, 1591

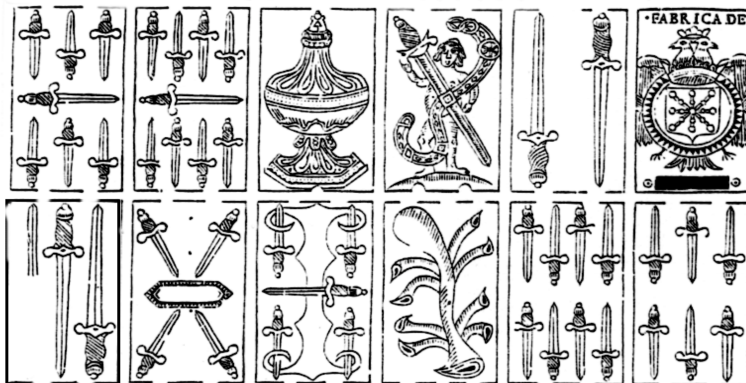
c. 1600 FERNANDEZ OVIEDO

Figura semejante a este tablero. c. 1600 Libro Cám. Real de Fdz Oviedo (ms. T88, 1870) 147 147 nota: Otro se dize Nauarra, y trae (de armas) un **marro** o **alquerque** de cadenos de oro en campo de gole vel sanguino. (Var. mas. E 110: trae en el escudo el **marro** o **alquerque** de las cadenas de oro) (Diccionario histórico, 1933-34, delen 1 en 2)

Vrije vertaling:

Gelijksoortig figuur als dit bord. c. 1600 Boek Koninklijke Cám. van Fernandez Oviedo (ms. T88, 1870) notitie: Van een ander zegt men Navarra, en heeft (als wapen) een marro of **alquerque** met gouden kettingen in een veld van een halsstuk met sluier en bloedjaspis. (Var. mas. E110: heeft in het wapen het **marro** of **alquerque** met de gouden kettingen).

Dit is een aanwijzing dat **alquerque** en **marro** (de punta) dezelfde lijnenspelen waren.

Spaans kaartspel van de 17e eeuw

In bovenstaande tekening zien we rechts bovenaan een Marro-wapen, dat in dit geval door de kaartenfabriek gebruikt werd. We krijgen zo een indruk hoe dit wapen er vroeger ongeveer uit zag.

1630 CHRISTOVAL SUAREZ DE FIGUEROA (Suarez, 1630)
Er bestaat ook een oudere editie van de **Plaza Universal** in 1615. Een boek daarmee vergelijkbaar is dat van *François Pomey* (1667), dat verschillende herdrukken had in verschillende talen, waaronder het Spaans, en het damspel behandelt (Pomey, 1705; 1724).

página 271: de los iugadores en universal, y particular. Discurso LXVI.
p. 272: (....) Nuestros juegos de aora se dividen en pueriles, y de hombres. Los primeros son, peonça, castillejo, trompico, el bote, de alfileres, pares ò nones, medio celemin, la onda, el falta tu, el pasiabarbado, la puente, la gallina ciega, y otros. Los otros son santomocarro, los ladrones, los cautivos, guadarropa, **el marro**, velotto, chueca, las preguntas, la morra, la oca, el palillo, los Reyes: los naypes con que se juega a primera, cientos y quinolas; al quinze, al treynta, a la flor, capadillo, tenderete, baças, triumfo, bueltos, polla, reynado, barciga, parar, pintillas, carteta, al rentoi, al cuco, matacan, y otros. Con la pelota se juega a la larga, a la cuerda, en la escalera, con la mano, con la pala, ò raqueta, ò con el braçal el valon. Iuegasse tambien el mallo, al castillo con la bala de ploma; al descarga el asno, la tablas reales, **a las damas, y ganapierde**, a las arenillas, y al ultimo al axedrez, obrando el Rey, la dama, los arfiles, los roques, los cavallos, y peones. Finalmente el libro del material atronado descubre galanamente los juegos de las vigilias Seneses, que si agradaran, se podaran ver en su tratado. Lease acerca de los jugadores a Celio Rodiginio lb.10 de sus antiguas lecciones cap. 9 Celio

Calcañino fol 287.292. y 294 y Alexandro de Alexandro lib. 3.c.21 de sus Dias geniales. y a Pedro Crinito lib. 17.c.3. y lib. 24.c.14 de honesta disciplina.

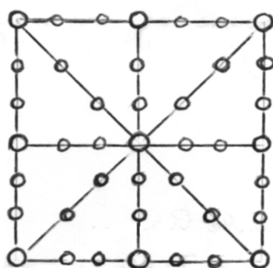
Vrije vertaling:

(...) Onze huidige spelen verdeelt men in spelen voor de kinderen en voor de volwassenen. De eerste zijn, *peonça, castillejo, trompico, el bote, de alfileres, pares ò nones, medio celemin, la onda, el falta tu, el pasiabarbado, la puente, la gallina ciega,* en andere. De andere zijn *santomocarro, los ladrones, los cautivos, guadarropa*, **el marro**, *velotto, chueca, las preguntas, la morra, la oca, el palillo, los Reyes*: de kaartspelen zijn: *a primera, cientos y quinolas; al quinze, al treynta, a la flor, capadillo, tenderete, baças, triumfo, bueltos, polla, reynado, barciga, parar, pintillas, carteta, al rentoi, al cuco, matacan,* en anderen. Met de bal speelt men: *a la larga, a la cuerda, en la escalera, con la mano, con la pala, ò raqueta, ò con el braçal el valon*. Ook speelt men: *el mallo, al castillo con la bala de ploma; al descarga el* asno, la tablas reales, **a las damas, y ganapierde** (waarschijnlijk het weggeefspel in het dammen) , *a las arenillas*, en als laatste het schaakspel, waarin voorkomen: de koning, de dame, de lopers, de torens, de paarden en de pionnen. Tenslotte staan in het boek onder uit de mode geraakte zaken op een elegante manier de spelen van Vigilias Seneses vermeld, die men graag in deze verhandeling opneemt. Lees wat betreft de spelers bij ***Celio Rodiginio*** (Rodigino, 1516) boek 10, hoofdstuk 9, bladzijden 287, 292 en 294 colleges over de oudheid ***Celio Calcañino*** (Calcagnini, 1512; Calcagnini, 1533; Calcagnini, 1538) en ***Alexandro de Alexandro*** (Alessandri, 1522) boek 3, hoofstuk 21 over zijn **Dias geniales.** en ***Pedro Crinito*** boek 17, hoofdstuk 3 en boek 24, hoofdstuk 14 over **honesta disciplina.** (Crinito, 1504).

1688 RANDLE HOLME

Een uitvoerige beschrijving van de **Marro**-wapens van Navarra komen we tegen in het boek van *Holme* (1688, book I):

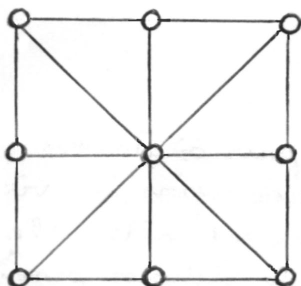
Hoofdstuk 7: afbeelding op bladzijde 66/67 en beschrijving op bladzijde 77.

No. 118

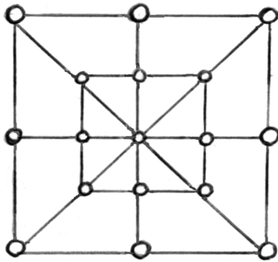
He beareth Argent, an Orle of Pellets chained, all fired to another in fesse Gyron-wise. This is born by the name of Nevaire. This is generally termed the Navarre Knot, being the Coat of that Kingdom; thus I have seen it drawn of old, but now it is otherwise, as you may see chap. 9, numb, 32.33.

Hoofdstuk 9: afbeelding op bladzijde 88/89 en beschrijving op bladzijde 91.

No. 32

He beareth Gales 9 Annuletts linked to each other in form of a Gyron (or Gyron wise) Or. This by the French Blazoned no otherwise than he beareth Navarre, as being the coat of that Kingdom: though others term it 8 Annuletts in Orle, linked to another in the Center, and each other Gyron-wise. This Chained Gyron, belongs to the Arms of the Kingdom of Navarre.

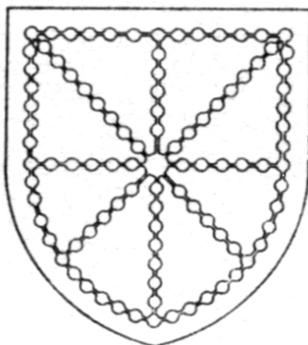
No. 33

He beareth Gules, a Gordian Knott, Or, else thus, a double Orle of Annuletts linked to each other, and all to another in the Center, Gyron-Wise; or after the French, the Navarre Knot, or the double Knott of Navarre, being so born for the coat Armour of that Kingdom.

Orle = pillow, signifying Rest, Quietness and Content.
Annulett = a ring, and is the emblem of Unity, Friendship, and love to eternity.
Giron = a lap, or the space between the thighs called the groin; and is the emblem of Unity, Peace and Concord.

1690 ANTOINE FURETIÈRE
Merelle =

Jeu qu'on jouë sur un tablier distingué par plusieurs lignes, avec des **dames** ou autres marques, dont il s'en doit trouver un certain nombre en ligne droite. Le jeu de la **merelle** n'a de lieu que parmy les escoliers. Il est fort ancien, et vient de **marcella** et **madrellum**, d'où on a fait aussi **mareau**, comme prouve fort bien Menage. En termes de Blason, on dit que les anciens Rois de Navarre depuis Sanche le Fort ont porté pour Armes des chaisnes merelées, qui representent des **merelles**, quoy que plusiers Herauts les ayent prises pour des chaisnes et des rais **d'escarboucle**. (Furetière, 1690)

Het Wapen van Navarra

Vrije vertaling:

Spel dat men op een bord speelt dat ingedeeld is door verschillende lijnen, met damschijven of andere speelpenningen, waarvan men er een zeker aantal in rechte lijn moet vinden. Dit **marel** spel wordt alleen maar door scholieren gespeeld. Het is erg oud en komt van het woord **marcella** en **madrellum**, waarvan men ook **mareau** gemaakt heeft, zoals Menage wel sterk bewijst. In de Heraldiek beweert men dat de vroegere Koningen van Navarra *na Sanche le Fort* als wapen **Merel**-achtige kettingen voerden, naar analogie van het **merel** spel, (........).

1732 DICCIONARIO DE AUTORIDADES

In het woordenboek Diccionario de Autoridades (1732) komen we een kinderspel tegen dat veel op ons bordspel **marro de punta** lijkt.

<<**Marro**. Significa tambien un juego parecido al que llaman de Moros y Christianos, en que puestos dos bandos de una parte y otra encontrados, dexando suficiente campo en

medio, salen de uno y otro à coger o tocar al contrario: y el arte consiste en huir el cuerpo el uno al otro, para que no le cojan ò toquen, retirándose a su bando, porque si le tocan queda prisionero, por lo que le dieron este nombre>>.

Vrije vertaling:

Marro. is ook een spel dat lijkt op het spel dat men Moren en Christenen noemt, waarin twee partijen tegenover elkaar opgesteld worden en genoeg ruimte in het midden overlaten. Zowel zodat men niet aangeraakt of gegrepen kon worden, en naar zijn eigen zijde terug kan keren, want eenmaal aangeraakt wordt men door de ander gevangen genomen. Om deze reden gaf men deze naam (**Marro**).

1759 M. DE SEJOURNANT

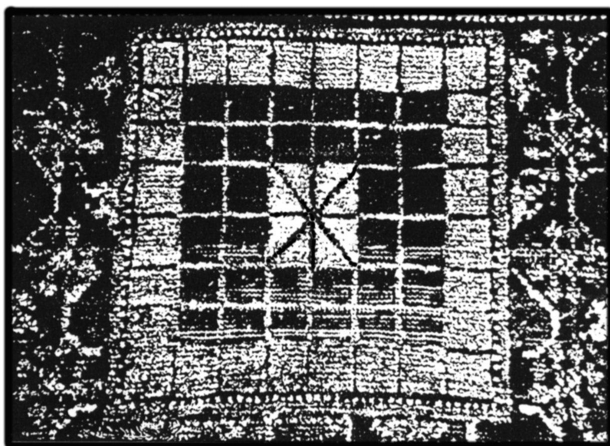
Marro = Espèce de jeu de boule, Lat. disci ludus. (Sejournant, 1759)

1786 J. BARETTI

Marro = obs. want, a coit, or a game like coits (Baretti, 1786)

OVERZETTING VAN HET MARRO SPEL OP HET SCHAAKBORD.

De overzetting van het **marro**-bord op het schaakbord voor het eerste dammen dat volgens ons het Spaans dammen is geweest is niet zo moeilijk meer de begrijpen, als we bijgaande illustratie aanschouwen van een zijden tapijt, dat door de experts gedateerd wordt op de 14e eeuw. Dit tapijt is momenteel in handen van een textielexpert in Hong-Kong.

Onbekend spelbord op zijden tapijt

Het spelbord dat op het tapijt voorkomt heeft duidelijk een marro patroon en dit onlangs ontdekte tapijt werd bekend gemaakt tijdens de ontmoeting van vooraanstaande schaakhistorici in het Max Euwe Centrum te Amsterdam (Whyld, 1993:1-9). Was het shatranj?

CONCLUSIE

Marro was de Catalaanse naam die gebruikt werd voor stukkenspel in de periode tussen 1283 en c. 1700. Andere historici gebruiken vaak het woord schijvenspel, maar dat acht ik niet juist. In Spanje speelde men met een soort pionnen.

In het Aragonese koninkrijk was **Marro** een bordspel dat betrekking had op diverse spelen die op een lijnenbord gespeeld konden worden. We kunnen hier denken aan het alquerque-3, het alquerque-9 en alquerque-12 spel, welke de Kastiliaanse benamingen zijn voor de diverse **Marro** spelen.

Een typerend feit is dat in het manuscript van *Alonso Guerra*, omstreeks 1595, deze naar *Pedro Ruiz Montero* verwijst onder de bijnaam **El Marro**. Dit manuscript (Guerra, 1595) is in handen van de dammer *Victor Cantalapiedra Martin* uit Valladolid.

In Sicilië dat tot het Aragonese koninkrijk behoorde speelde men in die tijd een spel **Marella** (Carrera, 1617:32-37) dat vermoedelijk niets anders geweest kan zijn dan het **andarraya-spel**, gespeeld op lijnen, dat waarschijnlijk daarna in Spanje gewoonweg **alquerque** ging heten.

Marro werd soms gebruikt om het **Marro de Punta** spel (damspel) aan te geven. **Marro** is slechts een soortnaam en een spel moet gedefinieerd worden. Dat doet *Pedro Ruiz Montero* niet in de titel van zijn boek, in tegenstelling tot *Lorenzo Valls*, *Antonio de Torquemada* en *Juan de Timoneda*. Zij allen hebben het over **Marro de Punta.** Het feit dat alleen het woord **Marro** door *Pedro Ruiz Montero* gebruikt werd mag inhouden dat dit nog de oude naam was van het **alquerque-12** spel, zoals weergegeven door

koning *Alfonso de Wijze*. Daarna werd **Marro de Punta** gebruikt voor een damspel op een lijnenbord (ruitenbord) en toen dat overgezet werd op het schaakbord met velden bleeft het aanvankelijk de naam **Marro de Punta** behouden tot de nieuwe naam el **juego de damas** zijn intrede deed.

6. MARRO DE PUNTA

THEORIEËN OVER HET BEGRIP MARRO DE PUNTA.

Tot dusver werd Marro de Punta weergegeven als:

1912 *Branch:* (1911)
Marro de punta = Merrils on the square, to distinguish it from merrils on the line.

1913 *Murray:* (1913:399)
I have noted the following terms for **the square of the board**:
L. 3-6 punctum, 4-5 punctus: 1-5 tabula; 4-5 domus, 4 dommus; 4 campus; casa, cassa; quadrus; locus; 4-6 sedes, 4 seddes; 5 quadra; pirga. It. 4-6 punto; 6-scacco, 6 schacco; 6-casa. Sp. 3 casa; 5-punto; 9 escaque; casella. Pg. 9 quadrado. Fr. 2-5 point, 4 poynt; 7-case; 5 querreure; 6 cellule. Eng. 4 pointe, 5-6 poynt; cheker, 9 chequer (rare); 7-8 house; 8-square. Ger. 3-feld, 4-5 veld, 5 velt. Du. veld. Ic. 7- reitur. Sw. rutor, schackruta, fält. Cz. pole. Pol. kratka. Hun. negyszögor, koczka.

1952 *Murray:* (1952:75)
I have already shown that the chequered chessboard invited the transfer of other games on lined boards to the cells of one colour on the chessboard. This view is supported by the use of marella for draughts in Sicily (Carrera, 1617:36) and of **Marro de punta** in Catalonia and Spain, which survived in vulgar use as late as 1650 (Garcia, 1650).

1966 ***Kruijswijk:*** **(1966:53)**
In middeleeuws Latijn werd de bordruit (van het schaakbord) en het bordpunt (van het lijnenbord) met diverse termen aangeduid, t.w. **punctus, punctum, tabula, domus, campus, casa, quadrus, locus en sedes**. Van al deze termen waren **punctus** (met als meervoud **puncti**) en **punctum** (met als meervoud **puncta**) het meest verbreid. De Spaanse vorm **punta** (meervoud) is afkomstig uit het Catalaanse taalgebied en niet uit het Kastiliaans-Spaans, waarin de voorkeur is uitgegaan naar de term casa. Het Spaanse damspel is tot ontwikkeling en bloei gekomen in het Catalaanse taalgebied met Valencia als centrum. Aangezien het alquerquebord, dat is samengesteld uit vier kleine molenborden, als een gecompliceerd molenbord werd beschouwd, viel het alquerque-spel onder de verzamelnaam van de molenspelen, die in het Catalaanse taalgebied **marro** werden genoemd. Dit waren louter lijnenbordspelen, zodat de toevoeging **de punta** betrekking moet hebben op de ruiten van het schaakbord en niet op de punten van het lijnenbord. Dienovereenkomstig moet de damspelbenaming marro de punta letterlijk betekenen: molenbordspel op ruiten. Als synoniem van damas kan hiermee niet anders bedoeld zijn dat het tot damspel getransformeerde alquerquespel op de velden van het Europese schaakbord.

1981 *Drs. A. van der Stoep:* (1984:81)
Punto meant square of the chess-board; so, **Marro de punta** may be interpreted literally as **alquerque** on a chequered board.

DE PUNTA BETEKENT DIAGONAAL.

In 1993 stelde ik *Rob Jansen* voor een verdere studie te maken over de betekenis van het woord Marro de Punta. In principe

was *Jansen* van mening dat men al genoeg wist over de betekenis van dit woord en dat er al het nodige over geschreven was. Toch ging hij gelukkig akkoord met mijn idee en de gegevens die hij wist los te krijgen liegen er beslist niet om.

Al direkt in 1993, na het verzamelen van enige informatie, vroeg *Jansen* zich af:
*Ligt het nu niet voor de hand het woord **punta** in **Marro de Punta** te vertalen door de woorden **overhoeks**, of **hoeks**, over **hoekpunten**, of iets dergelijks? In het alquerque-spel kan in alle richtingen bewogen worden in tegenstelling tot in het nieuwe **Marro de Punta**, waarin de schijven alleen schuin voortgaan.*

Jansen zelf zag later het woord Marro de Punta ook als een spel gespeeld op kruispunten, doch ik vind dit een te beperkte omschrijving, want ook het **alquerque-12** spel wordt gespeeld op kruispunten. Marro de Punta moest dus volgens mij een wijdere betekenis hebben. In 1993 liet ik *Jansen* al weten dat ik meer voor zijn geopperde mogelijkheid van het diagonaal spel voelde. Ik neem als uitgangspunt aan dat alle **Marro** spelen, inclusief Marro de Punta, spelen waren die op lijnen en kruispunten gespeeld werden. Doch het woord **de punta** is volgens mij gebruikt in de betekenis van *diagonaal spel*, zoals *Jansen* dat onmiddellijk heel goed aanvoelde. Deze mogelijkheid werd tenslotte definitief bewezen door *Jansen's* vondst van een Catalaanse vertaling in de 15e eeuw van het beroemde schaakboek van Jacobus de Cessolis! **De punta** betekent niets anders als diagonaal. Hier weer een bewijs dat het Spaanse damspel **Marro de punta** woorden gebruikte die ook gangbaar waren in de schaakwereld.

ETYMOLOGIE VAN HET WOORD MARRO

Voor een verdere informatie over de etymologie van dit woord verwijzen wij naar het hoofdstuk over Marro, alsmede naar het uitstekende damgeschiedenisboek van Drs. *A. Van der Stoep* (1984:160, 164-165).

ETYMOLOGIE VAN DE WOORDEN PUNTA EN PUNTO.

In het huidige Spaans kennen we twee bijna gelijkluidende woorden: punto en punta.

We zijn allemaal geneigd om in de woordgroep **marro de punta** het woord punta als het Latijnse woord **punctum** te vertalen en het verder weer te geven als het damspel op vakken of velden. Maar we hebben in het Spaans twee bijna identieke termen en daarom verdient allereerst het spel **marro de punta** een nadere uitleg.

- Punto;
Punto stamt af van het latijnse woord **punctum** en betekent punt. Het eerste document met dit woord stamt uit de tijd van *De Cid,* in de 11e eeuw. (Corominas, 1989) Maar het woordenboek van de grote *Antonio de Nebrija* (1495) zegt weinig over het woord **punto**, en meer over het het woord punta.

- Punta;
Punta is een Spaans woord, eveneens opgekomen eveneens in de 11-eeuw en betekent onder andere het uiteinde van iets, speciaal wanneer het scherp is. Verder scherpe punt, spits, een steek met een punt (lans), enz. (Corominas, 1989) In het woordenboek van *Antonio de Nebrija* (1495) vinden we: punta de cosa aguda (spits van iets scherps). Ook mogen we niet vergeten dat punta

gebruikt wordt als uiteinde, gevormd door een hoek (Diccionario de Autoridades, 1732). Het Spaanse de punta a punta betekent vrij vertaald: *van uiteinde tot uiteinde*. Voorts verdient het aanbeveling te weten dat punta in de figuurlijke betekenis hetzelfde als **agudeza** (scherpzinnigheid) is (Gran Diccionario de Sinónimos y Antónimos, 1989). En dan begrijpen we ook de term **agudeza de ingenio**, namelijk: scherpzinnigheid van het vernuft. De beste vertaling van punta is wel:

Por extensio vale el extremo de alguna cosa que remata formando angulo: como la punta del pie, la punta del banco. Lat. Cuspis, Angulus. (Diccionario de Autoridades, 1732)

Vrije vertaling:

In de ruimste zin van het woord wel het uiteinde van iets dat voltooid wordt met een hoek: zoals het uiteinde van een voet, de hoek van een bank. **Latijn**: punt, hoek.

DE SPAANSE SCHAAKLITERATUUR VÓÓR DE XVe-EEUW.

Als de damboeken niet duidelijk maken, wat de term Marro de Punta betekent, dan moeten de schaakboeken vóór de 15e eeuw maar helderheid verschaffen en we doen dat door het Valenciaanse woord **punt** en de Kastiliaanse woorden **punto, postpunta** en **punta** onder de loep te nemen.

- **Punt;**
Dit Valenciaanse woord vinden we terug in het manuskript van de **Scachs d'amor** (Vinyoles,1497), geschreven door *Narcís Vinyoles* zo rond de jaren 1497 en we zien daarin:

Lo Rey juga hun punt lo seu Peó.
(**Spaans:** *El Rey juega un punto su peón*)
- De Koning verplaatst zijn pion een veld

Narcís Vinyoles volgens een Xylografie van 1497

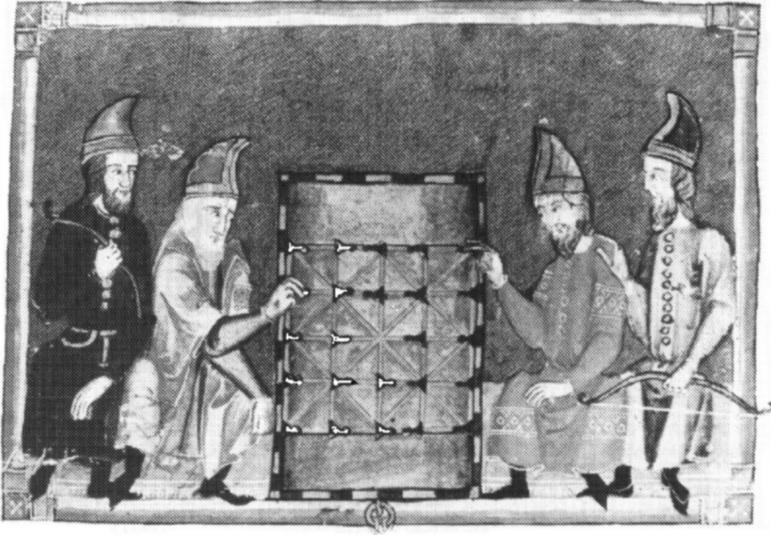
Juga lo Cavall de Dama a dos puts de Dama (léese puts = punts)
(**Spaans:** *Juega el caballo de dama a dos puntos de dama*)
- Het paard van de dame verplaatst zich op twee velden (afstand) van de dame

Lo Rey se cobre del Cavall, a dos punts de Dama
(**Spaans:** *El Rey se cubre del Cavallo, a dos puntos de Dama*)
- De Koning dekt zich met het paard op twee velden afstand van de dame

Paluzie y Lucena (1912a; 1912b; 1912c; 1912d; 1921) schreef uitvoerig over dit manuscript. Het werd tevens behandeld door *Miquel y Planas* (1911-1914, deel I: 413-440) en *Ribelles* (1915:275-297).

Het Valenciaanse (Aragonese) woord **punt** had dus in de 15e eeuw ook de betekenis van veld. Maar zou dat vroeger ook het

geval geweest zijn? Het lijkt me veel waarschijnlijker dat in vroegere eeuwen het woordje **punt** echt gebruikt werd voor **punten** die gevormd werden om het spel op een lijnenbord te kunnen spelen.

Het Alquerque-12 spel in 1283

Zie de bijgaande afbeelding van het alquerque-12 spel, waarin vierkant-jes (lees punten) afgebeeld zijn, waarop men de pionnen zette en verplaatste. Maar hoe dan ook de vertaling van het Catalaanse en Valenciaanse woord **punt** blijft **punto** in het Kastiliaans en niet punta.

- Punto;
Dit woord werd gebruikt in het schaakboek van *Lucena* (1497) en in dit geval, niet in de betekenis van veld of vakje, want daar werd het woord **casa** voor gebruikt, maar meer in de betekenis van punt (latijn: **punctum**).

We zien dus dat in de oude Valenciaanse tekst van **Scac d'amor** het Catalaanse woord **punt** gebruikt wordt in de betekenis van veld of vakje. Het verdient aanbeveling te weten dat in de 15e eeuw het Catalaans gesproken werd door de inwoners van de provincies Catalonië, Valencia en de Balearen. Heden ten dage is de Valenciaanse taal anders, doch onderscheidt zich toch niettemin maar heel weinig van de Catalaanse taal. Om terug te komen op het Catalaanse woord **punt**, dit wordt door het Kastiliaanse woord **punto** vertaald, doch niet door **punta**.

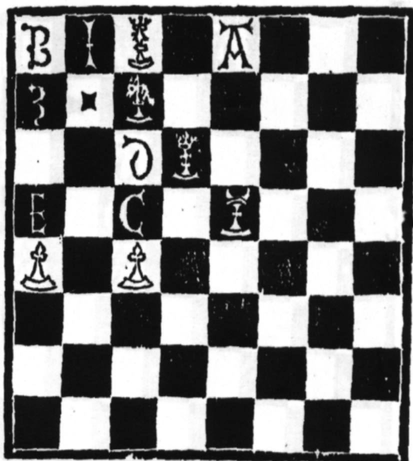

Diagram met een *punto* op een wit veld - uit het schaakboek van Lucena, 1497

Daarom verwacht men in het geval van gebruik van de velden een bordterm van **Marro de punto** en niet de ons bekend staande term van **Marro de punta**. Vele historici geven aan dat **Marro de punta** niets anders betekent dan een damspel op velden, zoals op het schaakbord. Maar op etymologische gronden ligt dat

klaarblijkelijk anders, want in zo'n geval had dat **Marro de punto** moeten heten.

Postpunta;
In het boek van *Alfonso X El Sabio* (1283/1987) wordt in een apart hoofdstuk de actieradius en gang van de diverse schaakstukken behandeld en bij de bespreking van de loper valt het woord **postpunta:**

Los alfiles saltan a tres casas en pospunta a semejança de los elefantes que traién entonce los reyes,...
- De lopers springen over drie velden heen in schuine richting, want vroeger, toen die Koningen nog op olifanten reden,...

Koning Alfonso X De Wijze

Ook bijvoorbeeld: (Alfonso, 1283/1987:245)

E si tomando las casas firiere el uno al otro una tabla o más, dévelas tornar, no a la quadra quel está en derecho ni

a la casa quel está de lado, más a la quel está en pospunta e desque las metiere en esta quadra,..
- En wanneer bij het nemen van de velden de een bij de ander één stuk of meerdere slaat, moet hij over de geslagen stukken slaan, niet naar het veld, dat juist daar tegenover ligt, en ook niet naar de zijwaartse velden, doch naar de tegenoverliggende schuine velden.

Men ziet hier dat er wel degelijk verschil is tussen de woorden **casas** of **quadras**, (welke beide velden betekenen) en het woord **pospunta**, dat vrij vertaald kan worden als**:** ***hoek schuin naarboven*** of ***in schuine richting naarboven toe.***

BUITENLANDSE UITDRUKKINGEN MET BETREKKING TOT *PUNTA.*

De Spaanse uitdrukking **pospunta** of **postpunta** komt wel het dichtste in de buurt van het woord **punta**. **Postpunta** is al van het jaar 1283. Daarom verdient het ook aanbeveling terug te vallen op andere middeleeuwse vertalingen van schaakliteratuur, verricht in het buitenland, teneinde een beter begrip te kunnen krijgen van **postpunta** alswel van **punta**.

Twee Duitse vertalingen uit de middeleeuwen leveren ons de volgende teksten op:

Vom Gange der Alten (Schmidt, 1961:122)
“Es ist auch tzw wissen, dat die alden alltzeit vom dem dritten veld auf das dritt gen schüllen auf dem schachtzabel, vber ekk; der weisz ald auf weizzen veldern vnd der swartz ald auf swartzen veldern. Und ir gankch vber ekch pedäwtt, da sy sicherhait in iren gengen haben schüllen”.

Meister Ingold (Massmann, 1983:140) **- "des alten gang ist an dat dritt feld und nit ferrer, und das selb soll seyn uber die spicz". (spitz)**

Uit een proefschrift van *G.H. v. Schaick Avelingh* uit 1912 nemen we 3 referenties op die met de overhoekse richting van de schaakstukken te maken hebben. Dit proefschrift is een Nederlandse vertaling van *Jacobus de Cessolis* van een manuscript dat in 1473 in Utrecht gedrukt werd en welke titel was: **Liber de moribus hominum et officiis nobilium ac Popularium super ludo scacchorum.**

Dat Scaecspel (Schaick, 1912)

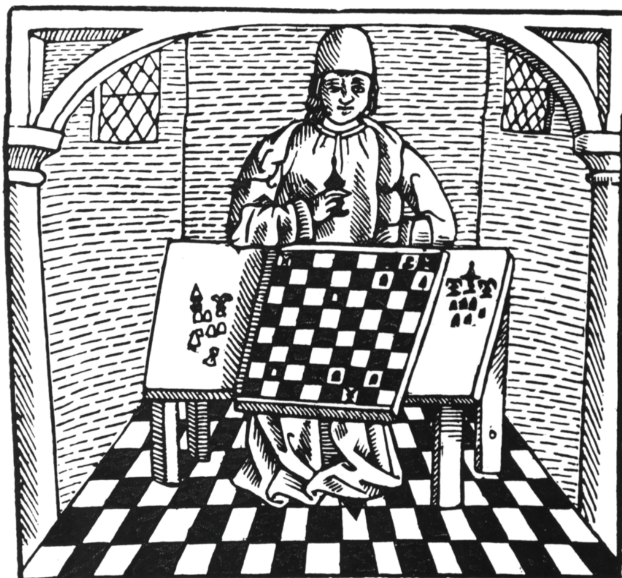
- Over de Loper: (p. 41)
"Hier omme is dattie rechter oude, als hi eerst wtgaet, soe mach hi van zinen eygenen velde overhoec, aen die rechter zyde, op dat derde velt, voor den ackerman gaen staen".

- Over de toren: (p. 93)
So moghen si over alle, recht als een coninc dat rijc door riden ende also wel op een wit velt, als op een zwert velt gaen staen. Ende is datsi midden int velt staen, so moghen si recht wt voorwaerder of after werder aen die lüfter zijde of aen die rechter zijde gaen, mer nemmermeer over hoec.

- Over de pionnen: (p. 159/160)
Altoos zullen si recht wt gaen zonder wederkeren, het en si, dat van horen vianden hem enich moetede, die horen heer of hem scaden wilden. Die zullen si over hoecke vangen of dootslaen.

Een Engelse vertaling van 1474 geeft ons de volgende informatie:

The yssuynge of the Alphyn (Caxton, 1474)
“And ye shall understande that the alphyn goth alleway cornerwyse frõ the thirde poynt to the thirde poynt kepynge all way his owne siege/ For yf he be black/ he goth all way black/ and yf he be whyte he goth alleway whyte. The yssue or goynge cornerly or angularly signefieth cautele or subtylyte/ which iuges ought to haue”.

Jacobus de Cessolis volgens een Italiaans boek, 1497

Het ligt nu voor de hand om het spel **Marro de Punta** te vertalen door de woorden overhoeks, of hoeks, over **hoekpunten**. In het alquerque-12 spel kan in alle richtingen bewogen worden in tegenstelling tot het nieuwe **Marro de Punta**, waarin de schijven alleen schuin voortgaan.

Voor de Friese damnatie is het ook interessant te weten dat de woorden overhoeks en over alle(n) al uit de middeleeuwen stammen.

Het mooiste bewijs is wel de bron, die *Rob Jansen* in 1995 vond en waarin volledig het woord **de punta** in voorkomt. Dat is het geval in een Catalaanse vertaling (Bofarull, 1902) in de 15e eeuw van het Latijnse schaakmanuscript van *Jacobus de Cessolis*:

p. 111 **Del moviment dels pehons:** (De beweging van de pion:)

(.....), aquel poden prendre de punta, per ço com aquells adversaris los contrasten

(...) die zullen ze over hoecke vangen of doot slaen

(....) (Schaick, 1912)

p. 111 **Del moviment dels Rochs:** (De beweging van de toren:)

(.....) E sabedora cosa es que los Rochs null temps no van de punta, mas de

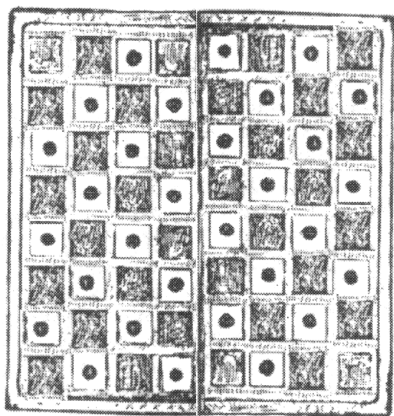
plà, (sia que davant vagen o que se-n tornen)

So moghen si recht wt voorwaerder of afterwerder aen die lufter zijde of aen die rechter zijde gaen, mer nemmer meer over hoeck. (Schaick,1912)

PUNTEN, KRUISPUNTEN EN KRUISEN OP DE SPEELBORDEN.

Er zijn namelijk nog andere gegevens over **punten,** die hier behandeld moeten worden. Onder andere deze die we terugvinden op de afbeelding van het **backgammon-schaakbord** (Stoep, 1984:40). Dit bord uit de 16e eeuw is tentoongesteld in het Industriële Kunstmuseum te Wenen. Hier vinden we namelijk op

de witte velden **punten** terug. In deze tijd werd kennelijk niet alleen in Spanje, doch ook in andere landen voornamelijk op de witte velden gespeeld, vanwege het gebrek aan licht. Pas in de 19e eeuw werd van deze regel afgestapt en ging men over tot het spelen op de zwarte velden, waardoor het feit is verklaard dat in sommige landen men de rechtervleugel rechts heeft en in andere landen links.

Backgammon / Schaakbord, 16e eeuw

Ook heden ten dage treffen we nog in Spanje fraaie schaakborden aan, waarin op de witte velden mooie grote versierde **punten** voorkomen, die zeker een 30% ruimte per wit veld voor zich opeisen.

Diverse speelborden worden beschreven in de werken van *Burckhardt* (1893), *Wichmann* (1960), *Himmelheber* (1972, 1988), *Schürmann* (1980) en *Wilckens* (1985, 1986). Verder, terugkomende op het **Weense bord**, lijkt het erop dat de middellijn links ligt voor de witte velden en rechts ligt voor de zwarte velden.

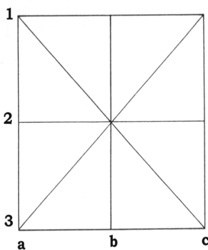
Het heeft er dus alles weg van dat hierop gedamd werd met de middellijn aan de linkerkant. Maar zoals al eerder opgemerkt, de **punten** hebben hier alleen betrekking op de overhoekse richting

van het **Marro de punta**. Als de punten werkelijk te maken hadden met de velden dan had zo'n spel wel **Marro de punto** moeten heten.

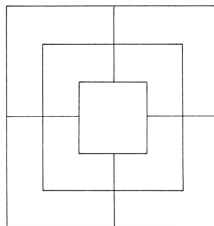
Welke mogelijkheden in het spel hebben we dan voor **punta**?

1. Met het spel **Marro de punta** bedoelde men een spel, waarin *scherpe* **punten** gebruikt werden in de betekenis van kruispunten of snijpunten.
2. Met het spel **Marro de punta** bedoelde men een spel, waarin de richting overhoeks of diagonaal was (naar een uiteinde toe).
3. Met **Marro de punta** bedoelde men een bepaald spel in de verzamelnaam van **Marro-** spelen in de betekenis van *scherpzinnigheid van het vernuft*. (**agudeza de ingenio**).

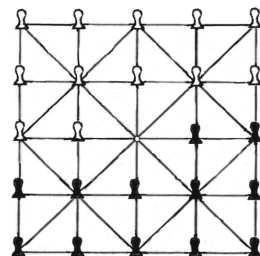
Aangezien in de eerste titel van het allereerste damboek al de term **ingenio** voorkomt, ligt het voor de hand dat men met **punta** niet *scherpzinnigheid* bedoeld heeft. We vallen dan terug op de eerste twee mogelijkheden.

Alquerque-3

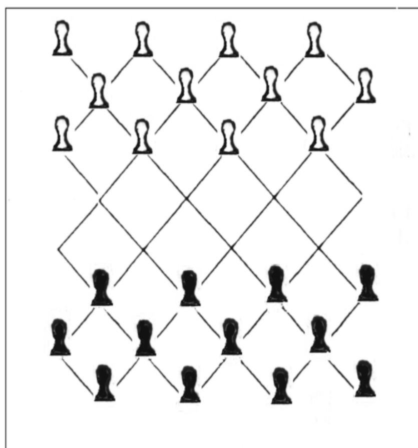

Alquerque-9

Alquerque-12

Maar waren er aan het eind van de 15e eeuw wel spelen, die met *scherpe* **punten** te maken hadden? Die waren er inderdaad! Er werden verschillende alquerque-spelen beoefend, die al in het boek van *Alfonso X El Sabio* beschreven waren: alquerque de tres, alquerque de nueve y alquerque de doce.

Andarraya-spel

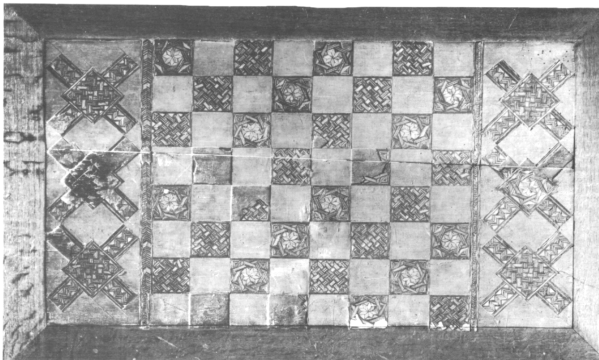
En dan was er ook nog een ander spel gespeeld op lijnen en *scherpe* **punten**, namelijk het **andarraya** spel. Ook in dit spel werd een pion geplaatst op de vier uiteinden van een bepaalde lijn binnen het bord zelf en en op de twee uiteinden wanneer de pionnen aan de rand staan. Maar met de term **Marro de punta** wilde men een spel weergeven dat anders gespeeld werd dan de overige alquerque spelen. Dus het spelen op *scherpe* punten of kruispunten kan nooit een volledige weergeving van het **Marro de Punta** spel geweest zijn. We moeten dan wel denken aan een spel met een overhoekse of diagonale richting.

Jan van Leiden

Interessanter en veel meer voor de hand liggend lijkt toch het bord van *Jan van Leiden* (Bakker, 1984:17) dat blijkbaar uit omstreeks 1500 stamt (Geisberg 1937, deel 5:189; Kreisel, 1968:36). Hier komt de term van het bordspel **Marro de punta** veel beter tot zijn recht.

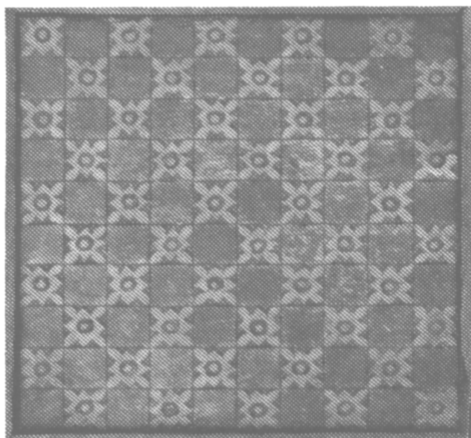
We zien op dit bord namelijk aan de linker- en rechterzijde de ware betekenis van het eerder verklaarde feit dat vier lijnen bij het andarraya spel het uiteinde vormden waarop dan een pion geplaatst werd. Met deze kruisen wilde men op het schaakbord de diagonale richting aangeven, zoals dat ook in het andarraya-spel het geval was.

Dambord van Jan van Leiden

Het is net of dit bord hier aangeven wil dat dit het nieuwe andarraya spel is dat nu gespeeld kan worden op een schaakbord, inplaats van het oude bekende lijnenbord. Merkwaardig is het feit dat hier niet alle velden **punten** hebben en dat de donkere velden al de lange vleugel rechts hadden liggen, zoals in het Spaanse damspel.

We krijgen een veel beter begrip van het oude andarraya spel, overgezet op een schaakbord, als we het dambord van 1724 (Bakker, 1985:71) aanschouwen.

Fries dambord van 1724

Als we hier even vergeten dat dit een 100-veld bord is, begrijpen we onmiddellijk hoe vroeger het andarraya spel eruit gezien kan hebben. Ook op dit bord zien we de gang van de stukken en hebben we een lijnenspel.

Verder zijn hier de velden waarop gespeeld werd wit van kleur, met **punten**, en ligt de lange vleugel aan de rechterkant, zoals in het Spaanse spel. Typerend is dat als we verder alle lijnen wegdenken we weer de **punten** op de velden overhouden, zoals we op het eerder genoemde **Weense backgammon- schaakbord** (Stoep, 1984:40) tegenkwamen.

De term **andarraya** was al in de 15e eeuw in Kastilië bekend, doch in dezelfde eeuw vindt men niets in het koninkrijk Aragon over het spel Marro de punta terug. Dat is pas het geval in de 16e eeuw. Het is dus nog gissen of men inderdaad het **andarraya-**spel, in de betekenis van nieuw (Nebrija, 1495; Westerveld, 1992:38) in 1495 op hetzelfde lijnenbord placht te spelen en het de naam **Marro de punta** kreeg, of dat voor het **andarraya-**spel het schaakbord in de plaats kwam met de benaming **Marro de punta**. Voorlopig houd ik het er maar op dat **Marro de Punta** aanvankelijk hetzelfde diagonaal lijnenbord had als het **andarraya-**spel.

Er bestaat een afb. uit de 16e eeuw van de beroemde *Elio Antonio de Nebrija*, die in zijn woordenboek van 1495 de spelterm **andarraya** met *NOVUM* (nieuw) aanhaalt. (Nebrija, 1495)

Het zal hier wel op een toevalligheid berusten dat we hiernaast op de afbeeldig een geschakeerde vloer aantreffen met daarop getekend kruisen in diagonale richting. Misschien was dit wel iets gangbaars voor die tijd.

Antonio de Nebrija (1444-1522) was een vooraanstaand Spaanse humanist, die aangesteld was als professor in de Latijnse taal te Salamanca en later in Alcalá de Henares. Hij schreef verschillende woordenboeken, die door niemand in zijn tijd geëvenaard werden.

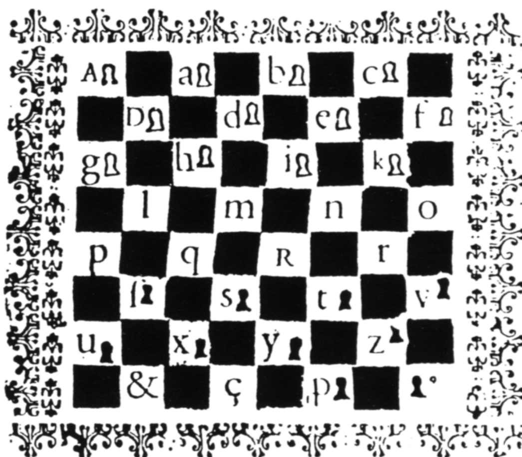

Elio Antonio de Nebrija

SPAANSE DAMBOEKEN MET DE TERM MARRO DE PUNTA.

De Spaanse damboeken die de term van **Marro de Punta** dragen zijn die van *Antonio de Torquemada* (1547), *Juan de Timoneda* (1635) en *Lorenzo Valls* (1597). Het is merkwaardig dat het damboek van *Pedro Ruiz Montero* (1591) alleen de term **Marro** draagt, hetgeen overigens een bewijs is dat het damspel afkomstig is van het **Marro-spel. Marro-spel** was de Aragonese naam voor het Kastiliaanse **alquerque**-spel. Het damspel beschreven in deze boeken wordt op een schaakbord gespeeld.

DE STUKKEN IN MARRO DE PUNTA.

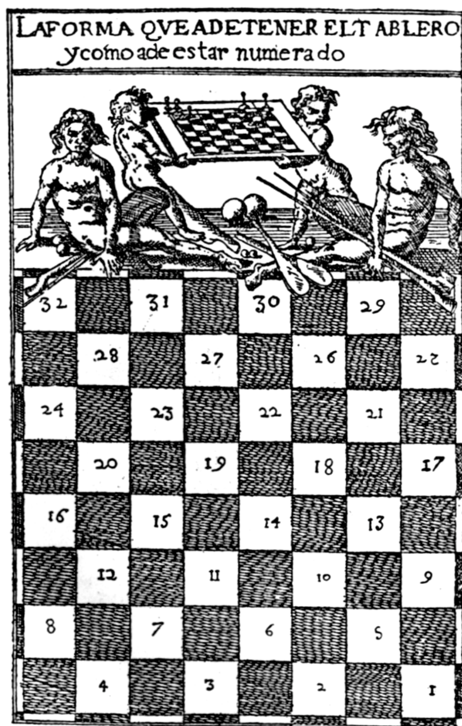

Aanvangsstelling in het damboek van Juan de Timoneda, 1635

In **Marro de Punta** werden met dezelfde stukken gespeeld als in het **alquerque-12** spel, die in de tijd van koning *Alfonso de Wijze* **trebejo** genoemd werden. Zoals deze koning toendertijd al opmerkte de stukken leken veel op de schaakpionnen. Deze zelfde stukken werden ook gebruikt in het **Marro de Punta** spel, maar inplaats van de benaming **trebejo** werd nu de naam van **peón**

(pion) gebruikt. In Spanje werd zo in het **Marro de Punta** spel de naam van het stuk aan het schaakspel ontleend.

In het damboek van *Juan de Timoneda*, dat ikzelf op c. 1550 houd of nog vroeger komen vele damdiagrammen voor. In één daarvan zien we de aanvangsstelling van de stukken of pionnen.

Pionnen gebruikt in het damboek van Joseph Carlos Garcez, 1684

In tegenstelling tot andere landen werd in Spanje nog lang met de stukken gespeeld. Het bewijs daarvoor zijn de verschillende woordenboeken en voorts een afb. die voorkomt in het damboek van *Joseph Carlos Garcez* (1684) uit 1684. Hoe lang in Spanje

met dit soort schaakstukken gespeeld werd is nog de vraag. Naar alle waarschijnlijkheid werd dat tot zeker 1700 toegepast op zowel het alquerque-bord als op het schaakbord om daar zo het damspel mee te spelen. De Franse invloed om schijven te gebruiken zal mettertijd zijn ingang vinden in het Spaanse damspel en ik vermoed dat dat na 1700 het geval is geweest. Hoe dan ook de schijf blijft toch in de Spaanse damliteratuur **peón** (pion) heten.

De stukken gebruikt in de Spaanse damspelen: **andarraia**, **alquerque** en **juego de damas** zorgen in het buitenland voor de nodige verwarring, waar men deze spelen als een schaakspel gaat betitelen bij het vertalen.

LIBRO
DEL IVEGO DELAS
DAMAS, POR OTRO NOM-
BRE EL MARRO DE PVNTA,
diuidido en tres tratados.

El primero contiene en ſi 17. tretas con ſus lances no viſtas haſta hoy.

El ſegundo, contiene en ſi onze tretas con ſus lances, para contra quien ſabe el libro que compuſo Pedro Ruiz Montero, porque en qualquier parte lo juegan, y ſe puede ganar con mucha facilidad.

El tercero, trata como ſe ha de jugar dama contra dama, cõtiene en ſi 22. tretas con ſus lances.

Con un lance a la poſtre que Pedro Ruiz Montero lo da por ganado en ſu libro y es tabla forçoſo.

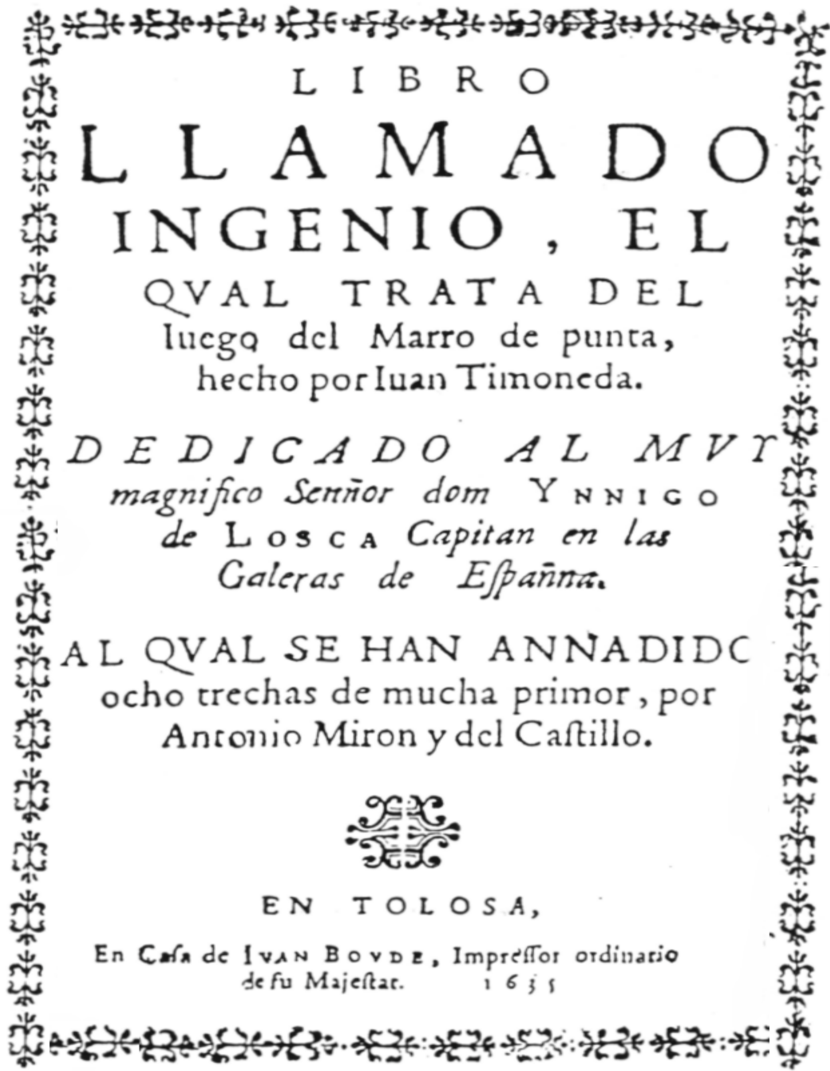
Compueſto por Lorenço Valls vezino de la ciudad
de Alicante en el reyno de Valencia.

32		31		30		29	
	28		27		26		25
24		23		22		21	
	20		19		18		17
16		15		14		13	
	12		11		10		9
8		7		6		5	
	4		3		2		1

CON LICENCIA.

Impreſſo en Valencia en caſa de Pedro Patricio. Año 1597.
Aceſta de Angelo Tabano.

Damboek van Lorenço Valls, 1597

LIBRO
LLAMADO
INGENIO, EL
QVAL TRATA DEL
Iuego del Marro de punta,
hecho por Iuan Timoneda.
DEDICADO AL MVY
magnifico Sennor dom YNNIGO
de LOSCA Capitan en las
Galeras de Espanna.
AL QVAL SE HAN ANNADIDO
ocho trechas de mucha primor, por
Antonio Miron y del Castillo.
EN TOLOSA,
En Casa de IVAN BOVDE, Impressor ordinario
de su Majestat. 1635

Damboek van Juan de Timoneda, 1635

Zo zien we bijvoorbeeld in het woordenboek van *Arnaldo de la Porte* (1659):

Spaans:	Vlaams:
axedrez	**schaek-spel**
alquerque	**schaek-spel**
andaraia	**seker schaek-spel**

Vlaams:	Spaans:
schaek-schijve	**pieça de alquerque**
damespel	**juego de axedres o de damas**
schaek-spel	**juego de damas, tablas**

Hieruit volgt dat liefst vier spelen met het gebruik van schaakpionnen als een schaakspel betiteld werden, namelijk het damspel, **andarraia**-spel, **alquerque**-spel en het schaakspel. Van deze vier spelen, waren er 3 als damspelen bekend. En dan is hier nog geen eens het **Marro de Punta** spel genoemd dat ook met schaakpionnen gespeeld werd.

CONCLUSIE:

Zo kunnen we twijfels hebben over de stelling dat met **Marro de punta** in feite alleen maar het dammen op velden werd bedoeld. Marro, een Catalaans woord dat praktisch heden ten dage niet meer gebruikt wordt, werd tussen de XIV- en XIXe eeuw vaak omschreven als verzamelwoord voor gelijksoortige spelen op een bord. Naar alle waarschijnlijkheid wilde men met de naam **Marro de punta** niet aangeven, dat dit een spel was van het vernuft, want met de titel **El ingenio** in het boek van *Antonio de Torquemada* is zoiets al aangegeven. Evenmin had dit spel met een puntig spel (Jansen 1993a, Nº 30:15-16) te maken met gebruik van kruispunten, want daar waren te veel spelen voor mogelijk. Juist met de term **Marro de punta** wilde men hier van afwijken en in de 16e eeuw duidelijk aangeven dat dit een bepaald *nieuw* **marro** spel was met een bepaalde richting. De naam **Marro de punta** kan bijvoorbeeld geleidelijk aan zijn ontstaan na 1495 als Valenciaanse naam voor het nieuwe andarraya spel (Westerveld, 1992:38), dus pionnen geplaatst op de uiteinden van 4 lijnen met promotie van de nieuwe dame (Bakker, 1983:44; Bakker, 1987:42-43) en gespeeld in schuine richting op het oude andarraya bord met diagonale lijnen.

Gaan we echter alle gegevens tegenover elkaar afwegen dan is toch de meest logische gedachtengang dat met **Marro de punta** niets anders bedoeld werd dan het nieuwe **andarraya-**spel, gespeeld op een lijnenbord, in alleen maar schuine richting met de nieuwe sterke lange dam. In dit geval had de term **Marro** de betekenis van een spel gespeeld op lijnen en kruispunten, terwijl de term **de punta** de betekenis had van diagonale richting**.** Dus Marro **de punta** was een overhoeks of diagonaal lijnenspel dat later overgezet werd op het schaakbord en de eerste jaren nog **Marro de punta** bleef heten. Naar alle waarschijnlijkheid kreeg

dit spel pas in de tweede helft van de 16e eeuw in Spanje (onder Franse invloed?) de term **damas** of **el juego de damas**.

De stukken gebruikt in de diverse Spaanse damspelen: **andarraia**, **alquerque** en **juego de damas** waren er de oorzaak van dat genoemde damspelen als schaakspel vertaald werden in het buitenland, waar men het damspel met schijven placht te spelen.

Zo is in het **Marro de Punta** spel uit het schaakspel ontleend:
1. het schaakbord
2. de naam van het Spaanse schaakstuk **peón** (pion).
   (de figuur van dit stuk komt uit het **alquerque-spel**)
3. de figuur van de lange sterke **dama** (dam)
4. de naam van de lange sterke **dama** (dam)
5. de term **de punta**, die uit de Catalaanse vertaling van het Latijnse schaakboek van *Jacobus de Cessolis* komt.

7. ANDARRAYA

DE VOORLOPER VAN HET DAMSPEL, HET ANDARRAYA-SPEL

Een van de meest opzienbarende ontdekkingen met betrekking tot een mogelijke voorloper van het damspel is wel de ontdekking van *Rob Jansen* (Westerveld, 1992:83) geweest over het **andarraya-**spel (Sesé, 1966). *Jansen* vroeg zich verder af of dit spel misschien hetzelfde zou kunnen zijn zoals dat op de Filippìjnen (Culin, 1900:649; Murray, 1952:79) gespeeld wordt. *Jansen* kwam aanzetten met verschillende referenties en de belangrijkste was wel die van de *Europese-Amerikaanse Universele Geïllustreerde Encyclopedie*, welke we hier onder de etymologie van het woord **andarraya** vermelden. Doch *Corominas* neemt in zijn Etymologisch woordenboek geen **andarraya** op en ergens moet toch wel de beschrijving van **mazenpatroon** vandaan komen. Om er zeker van te kunnen zijn dat **andarraya** werkelijk hetzelfde zou kunnen zijn als het ons bekende Filippijnse dambord heb ik getracht een nadere analyse van het Marokkaanse woord **attaracha** te maken, hetgeen mogelijk bleek dankzij de etymologie van de Spaanse woorden **atarraya** en **esparavel**. Alles wijst er nu inderdaad op dat het Filippijnse damspel niets anders is dan het oude andarraya spel.

ETYMOLOGIE VAN HET WOORD ANDARRAYA

Enciclopedia Universal Ilustrada (1987, deel 5:412):
Andarraya (etim - del ar. marroqui **attarracha**, red., por la semejanza entre la figura de sus mallas y los cuadros del tablero) ant. juego que se hacia con piezas o piedras sobre un tablero semejante al de las damas.

Vrije vertaling:
Andarraya (etymologie - van het Marokkaanse **attarracha**, net, door de overeenkomst tussen het mazenfiguur en de ruiten van het dambord. Oud spel dat men beoefende met stukken of steentjes op een gelijkvormig bord aan dat van het damspel.

ETYMOLOGIE VAN HET WOORD ATARRAYA

Daar **andarraya** afgeleid is van het woord **attaracha**, hetgeen een netwerk van mazen betekent, verrichtten we ook een onderzoek naar de betekenis van het woord **attaraya** dat eveneens **net** betekent. Doch het eerste dokument, waarin deze naam voorkomt is niet ouder dan 1570.

Enciclopedia Universal Ilustrada (1987, deel 6:864):

ATTARAYA
Especie de red de pescar, semejante al **esparavel,** *que se arroja en el río a fuerza de brazo.(etim.- Del árabe hispánico y magrebí tarrâha íd. atarrâha). íd. (derivado de t-r-h "arrojar") 1ª doc. 1570.*

Vrije vertaling:

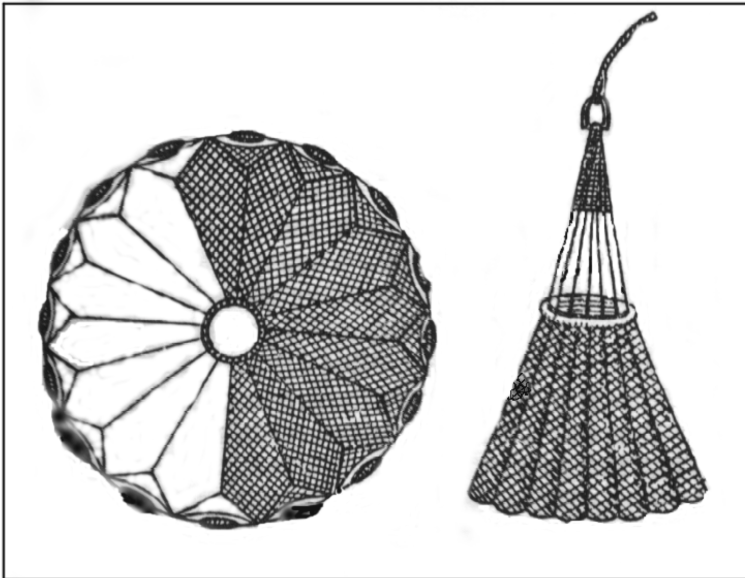
Soort vissersnet, gelijkvormig aan de **esparavel,** dat men met handkracht in de rivier uitgooit. (etymologie - uit het Spaans-Arabisch en Magrebí (Arabisch dialect) tarrâha ofwel atarrâha). íd. (afgeleid van t-r-h "uitgooien") 1e document 1570.

In *Corominas* (1987) vinden we:

Etim. - Del ár. **atarraha,** *red arrojadiza.) f. ant. Red para pescar. V.* **Esparavel.**

Vrije vertaling:

Etymologie - van het Arabische **atarraha**, uitgegooid net) f. vroeger: net voor het vissen. Zie **Esparavel.**

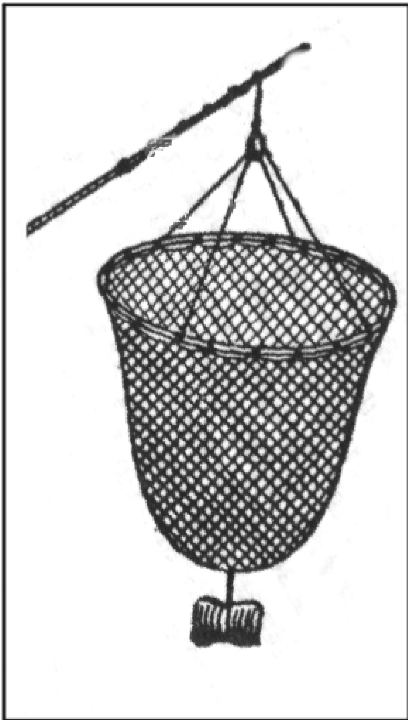
Twee voorbeelden van Atarraya netten

Wij zien dus weinig verschil tussen de Marokkaanse woorden **attaracha** (=**andarraya**) en **atarraha** (=**atarraya**) en het is dus mogelijk dat we hier spreken over hetzelfde vissersnet; dus een soort vissersnet met een netwerk van mazen. We nemen nu het woord **Esparavel** onder de loep.

ETYMOLOGIE VAN HET WOORD ESPARAVEL

Enciclopedia Universal Ilustrada (1987, deel 22:9):

Esparavel. *Pesca. Arte de pesca de tamaño pequeño, de hilo fino y de forma de paracaídas que se emplea mucho en nuestras costas desde los muelles, desde la costa ó desde alguna embaracación, aunque siempre se usa más desde tierra. Este arte se dedica principalmente á la pesca del meruje, llamado también mujol y lisa, y se le denomina en unos sitios* **esparavel**, *en otros* **tarraya** *y en otros rallo y rall.*

Atarraya-net met mazenpatroon

Vrije vertaling:

Visvangst. Vistechniek voor een klein formaat vis, met een fijne draad en in de vorm van een valscherm dat ze veel bij onze kusten gebruiken vanaf de kaden, vanaf de kust of vanaf een vaartuig, alhoewel men het meer vanaf de kust toepast. Deze techniek oefent men voornamelijk uit bij het vissen van de *meruje* die men ook hardervis en Spaanse hardervis noemt. Dit net noemt men in sommige plaatsen **esparavel** en in andere **tarraya** en in weer andere **rallo** en **rall.**

Corominas (1987) merkt het volgende op:
Red redonda para pescar, que se arroja a fuerza de brazo en los ríos y parajes de poco fondo.....

Vrije vertaling:

Rond vissersnet dat men in de rivieren met armkracht uitgooit in streken waar weinig diepte is......

VERWANTSCHAP VAN DE WOORDEN ANDARRAYA, ATARRAYA EN ESPARAVEL

Men ziet dus dat **andarraya** een afgeleid woord is van het Marokkaanse woord **attaracha**. We weten echter niet waar de Enciclopedia Universal Ilustrada deze referentie vandaan heeft, want in *Corominas* komen we niets tegen. Wellicht is **attaracha** niets anders dan het Marokkaanse woord **atarrâha.** Het woord **attaracha** is wellicht niet goed geschreven; er komen in het woord **attaracha** twee **"t"** voor en dat berust waarschijnlijk op een schrijffout. Blijft over de verklaring waarom men de **"c"** gebruikt in **attaracha**, terwijl dat niet in het woord **atarrâh**a (met twee **"r")** voorkomt. Vanwege het feit dat beide Marokkaanse woorden net beduiden mag worden aangenomen dat beide woorden hetzelfde betekenen en op twee manieren geschreven werden door de Enciclopedia Universal Ilustrada. Waarschijnlijk is deze omschrijving van **Andarraya** afkomstig uit het woordenboek van *Leopoldo de Eguílaz y Yanguas* (1886).

In de Léxico de la Pesca en Colombia (Montes, 1973) komen we over atarraya het volgende te weten:

1 Pesca en el mar caribe:

Es una red redondo cuyo diametro varia entre 2 y 8 metros y cuyas mallas u ojos tienen de 1 a 3 puntos (punto "ancho de dedo").....

Vrije vertaling:

1 Visvangst in de Caraïbische Zee:
Het is een rond net welke diameter varieert van 2 tot 8 meter en welke mazen of ogen 1 tot 3 punten hebben (punt "vingerbreedte").....

II Pesca en agua dulce
En términos generales la atarraya es una red de tamaño variable, tejida en forma de campana y con plomada por toda la circunferencia. Corresponde el esparavel del diccionario académico.

Vrije vertaling:

II Visvangst in zoet water.
In het algemeen is **atarraya** een net met een afwisselende maat, geweven in klokvorm en met lood over de gehele circelomtrek. Het woord **esparavel** komt overeen met de definitie in het Academische Woordenboek.

Dat atarraya en esparavel oude termen zijn blijkt wel uit het feit dat we deze woorden ook terugvinden in een vroegere Spaanse colonie. Dr. *Antonio de Morga* beschreef in het begin van de 17e eeuw het atarraya en esparavel net:

In een vertaling van *H.E.J. Stanley* (Morga, 1609a) zien we:

p. 280 (5 kilometer van Manilla)

(.......) the method of the natives for catching them, is by making inclosures of bejucos, which are canes or reeds, solid and very pliable, and tough, they are slender, and are twisted into cables and other cordage for their vessels. They catch the fish inside these inclosures which are made fast in a ring with stakes, and in creels which they make of those canes; and the most ordinary ways are withy watch-towers (**note 1**) and fishing-nets, and other small drag-nets, and with strings and hooks by hand.

note 1: atarraya; probably for atalaya, a raised stand from which watchers can see when the fish come within the nets.

E.H. Blair (Morga, 1609b) beschrijft ook het werk van Dr. *Antonio de Morga* en haalt ook *Stanley's* vertaling aan:

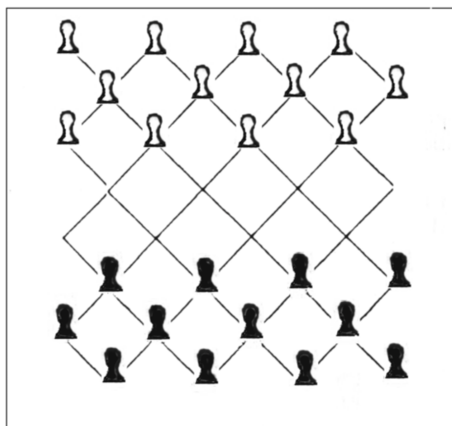
II p. 96

20 leguas from Manilla, in the province of Bonbon, is another lake of the same name (Bonbon), not so extensive as the former, but with a great abundance of fish. The natives' method of catching them is by making corrals of bejucos, which are certain slender canes or rushes, solid and very pliant and strong; these are employed for making cables for the natives' boats, as well as other kinds of ropes.
They catch the fish inside these corrals, having made the enclosures fast by means of stakes. They also catch the fish in wicker baskets made from the bejuccos, but most generally with **atarrayas, esparaveles**, other small barrederas, and with handlines and hooks.

Atarraya, a species of fishing-net. Stanley's conjecture is wrong. **Esparavel** is a round fishing-net, which is jerked

along by the fisher through rivers and shallow places. Barredera is a net of which the meshes are closer and tighter than those of common nets, so that the smallest fish may not escape it.

ANDARRAYA, EEN OUD LIJNENSPEL

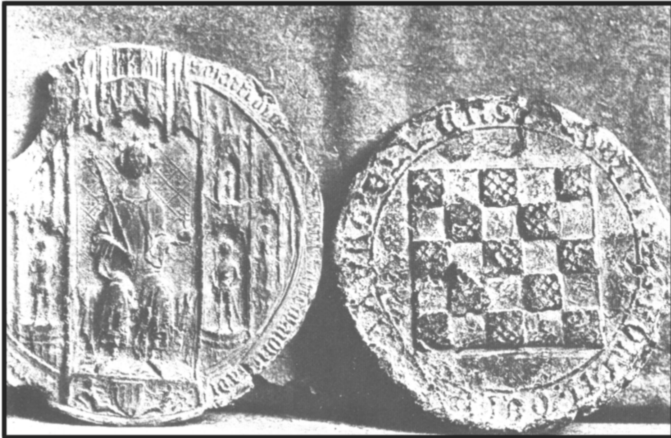

Het Andarraya-spel

In de 15e eeuw kende men in Spanje een spel genaamd **andarraya**, dat veel weg had van ons huidig Spaanse damspel, gespeeld op een schaakbord. Op dit moment ontbreken er ons nog voldoende gegevens en referenties om vast te kunnen stellen hoe men vroeger dit spel speelde. Daarom beperken wij ons op dit moment tot de informatie van de gegevens waarover we thans beschikken om tot een hypothese te kunnen komen. We beschikken thans over verschillende referenties.

BESCHRIJVINGEN VAN ANDARRAYA IN DE LITERATUUR.

C. 1400 MARTIN EL HUMANO (1395-1410)

Rode waszegel van Martin el Humano, c. 1400
Zegel van Juan II (1458-1479)

Zegel van Juan II (1458-1479)
Koning van Aragon en Sicilië

Was in de 16e eeuw het gebruik van geschakeerde velden een normaal iets op wapens, tegels, versieringen, enz. in de 15e eeuw treffen we meer het lijnensysteem aan. Een voorbeeld daarvan zien we in de rode waszegel van *Martin el Humano* (c. 1400).

Op de bijgaande ets van een waszegel zien we een soort bord met daarop een lijnensysteem. Ook achter de rug van de koning *Martin el Humano* en *Juan II* wordt een lijnensysteem in de vorm van het **andarrayaspel** zichtbaar.

1432 JUAN ALONSO DE BAENA

Juan Alonso de Baena (1406-1454) was een Spaanse schrijver die geboren werd in Baena. Hij behoorde tot een Joodse familie, maar later nam hij het Katholieke geloof aan en Koning *Juan II* van Kastilië stelde hem als zijn secretaris aan. Eén van zijn belangrijkste werken was de **Cancionero de Baena** dat in 1499 uitgegeven werd. Hij had vriendschap met de toenmalige opperrijksmaarschalk *Alvaro de Luna* en andere voorname lieden aan het hof. Aan deze personen wijdde hij zijn gedichten in de vorm van smeekschriften.

415 Pregunta de Juan Alfonso contra Cañisares :

Pues vos teneys por grant papagayo/en esta çiencia, Señor Cañisares,/dadme rrespuesta syn falta d'asares,/que syempre biudades syn otro desmayo:/ca çierto sepades, señor, que m'enssayo/por darvos jugando vn golpe de xaque:/por ende vos cunple armarvos de jaque,/ca segunt creo convusco es el rrayo. (Baena, 1432/1993:682)

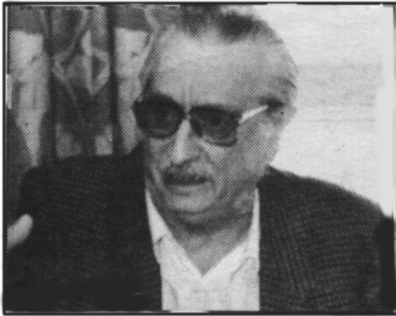
Vrije vertaling:

Wel U houdt zich voor een groot expert in deze wetenschap, Heer Cañisares,/geeft U mij een antwoord zonder gebrek aan interesse,/ want altijd (....) zonder een andere flauwte;/weet U dat het zeker is, Heer, dat ik me beoefen/om U tijdens het spelen schaakmat te zetten; /daarom doet U er

goed aan zich te bewapenen met schaakstukken,/hetgeen volgens mij bij jullie het lijnenspel is.

Rrayo heeft weer te maken met *rallo* of *rall*, welke twee woorden (Enciclopedia Universal Ilustrada 1987, deel 22:9) vertaald konden worden door **esparavel** en **tarraya.** Dus een net met een mazenpatroon. En zo kan **rrayo** wellicht een lijnenspel met mazenpatroon betekenen.

1454 JUAN DE MENA

Professor Joan Fuster

De figuur van *Juan de Mena* was erg belangrijk in de 15e eeuw, want hij was het die in een rijm het **andarraya** spel aangaf.

Het verdient vermelding hier aan te geven dat in het damboek van *Juan de Timoneda* van 1635 een couplet van een rijm **arte mayor** voorkomt dat volgens profesor *Fuster* (Valencia) het type rijm was dat in de 15e eeuw veel gebruikt werd (Westerveld, 1991:67). In het laatste geval kan men ook weer aan *Juan de Mena* denken, die zich boven zijn tijdgenoten plaatste wat betreft dit type rijm.

Het leven van *Juan de Mena* loopt parallel met het koningschap van *Juan II van Kastilië* (1406-1454), want hij werd in 1411 geboren en stierf in 1456. *Juan de Mena* (1411-1456), geboren in Cordoba was de lievelingsdichter van Koning *Juan II.*

Afb. van Juan de Mena in een boek van 1509

Juan de Mena vertoefde in Florence waar hij aan het hof van Paus *Eugenio IV* woonde gedurende de jaren 1442-1443 en beschermd werd door de kardinalen *Cervantes en Juan de Torquemada*, aanwezig in Italië vanwege de kerkvergadering voor de unie tussen de Griekse en Roomse kerk. Tegen het einde van augustus 1453 verkreeg *Mena* enkele duizenden maravedís (Spaanse geldmunt) door de speelhuizen, of belastinggeld op de spelen van de stad Cordoba. Haalde hij daar de term of het idee van **andarraya** vandaan om het vervolgens in 1454 in zijn versregels op te nemen?

Gedurende zijn leven had hij een trouwe en intieme vriendschap met de Markies *van Santillana*. In 1454 bevond *Juan de Mena* zich

nog aan het hof van de Spaanse koning en wisselde verzen uit met de Markies *van Santillana* omtrent de vierdendaagse koorts, waaraan de Koning leed.

SOBRE LA QUARTANA DEL SEÑOR REY
(Mena, 1989:89)

Porque la que nunca venga
al señor Rey se le vaya,
conçertamos un arenga,
tal que de menos non tenga
nin de más nada non aya
Pues tenés el atalaya,
vos, señor en todo más,
dad el modo por compás,
que yo non me torne atrás
a guisa del andarraya.

Vrije vertaling:

OMTRENT DE VIERDENDAAGSE KOORTS VAN DE KONING
Opdat wat nooit komt
bij zijne majesteit verdwijnt,
bereiden wij een plechtige toespraak voor,
zodat het niet minder,
doch ook niet meer wordt.
U, Heer, wat het overige betreft,
neem de manier waarop als leidraad,
want ik keer niet terug,
zoals in het **andarraya** spel.

Zie hier de twee regels:
want ik keer niet terug, / zoals in het andarraya spel.

Alles heeft er hier weg van dat men in het andarraya spel eerst naar voren speelde en eenmaal op het einde weer terugkeerde. Dus zoals in het damspel bij het behalen van een dam keert men weer terug. Wellicht was het terugkeren hier nog met een korte dam. Op dit moment is het nodig meer bewijsmateriaal aan te voeren.

1464 JUAN DE LUCENA

Juan de Lucena (? - 1506) in zijn verhandeling over **Vita Beata**, opgedragen aan Koning *Hendrik IV*, introduceerde ook drie roemrijke auteurs:
Santillana, Alonso de Cartagena en *Juan de Mena.*

Juan de Lucena was ambassadeur van Koning *Juan de II* van Kastilië. Hij schreef **Vita Beata**, dat voor de eerste keer in Zamora in 1483 gedrukt werd. Naar alle waarschijnlijkheid werd **Vita Beata** tussen 1452 en 1455 geschreven in de vorm van een samenspraak en daar komen dan gesprekspartners als *Iñigo de López de Mendoza* (1398-1458), bekend als de Markies van Santillana, *Alfonso de Cartagena* (Bisschop van Burgos) en *Juan de Mena* (kroniekschrijver van de Koning) in voor. Het werk van *Lucena* is interessant vanwege de zedelijke beschouwingen die hij maakt. In de **Nationale Bibliotheek** te Madrid bestaat een manuscript van **Vita Beata** ondertekend in 1464 door de schrijver *Juan de Lucena.* (Lucena, 1464).

Meer over *Juan de Lucena* komen we te weten in de werken van *Lapesa* (1971) en *Calvo* (1995a:13-16)

Enkele regels van de bladzijden 167 en 168 willen we hier belichten met betrekking tot het spel **andarraya**. (Paz, 1892:168).

"....do figuran la Spaña, fallarás, señor marqués, el Mahometo, cernícalo de Granada, sus faldas alçacas, mostrarnos la cola. Ni you sé dezirlo más honesto, ni ellos pintarlo más feo. Tamaña verguença, vituperio tan grande,¿quién jamás lo sufrió?

“.... waar Spanje voorkomt, vindt U, Heer Markies, de Mohammedaan, deze domme en ruwe vent uit Granada, met zijn opgeheven rok die ons de sleep toont. Ik kan het niet fatsoenlijker zeggen, en zij kunnen het niet lelijker schilderen, grote schaamte, zo grote afkeuring. Wie leed nimmer daaronder?.......

Quanto augmentaron éllos la fe, tanto nosotros diminuymos. Subiéronla fasta la raya; deçendémosla fasta el culón.

Vrije vertaling:

Des te meer zij tot het Katholieke geloof overgingen, des te meer stapten wij uit het geloof. Zij stegen tot de streep en wij daalden af tot de bodem.

Zo ziet men in de tekst de zin: **“subiéronla fasta la raya; deçendémosla fasta el culón".**
A. Paz y Melía tekent in de notities van zijn zijn boek aan:
"quién sabe jugar al andarraya lo entendera luego"

Vrije vertaling: Wie het **andarraya** spel kan spelen begrijpt het straks.

c. 1475 MS. DOUCE 353

Andarraya spel in 1475

Dit is een een gedeeltelijke reproduktie in zwart-wit van een miniatuur uit het manuscript **MS DOUCE 353,** in bezit van de Bodleian Library, Oxford, Engeland. Het is in Frankrijk en in het Frans geschreven op het derde kwart van de 15e eeuw.

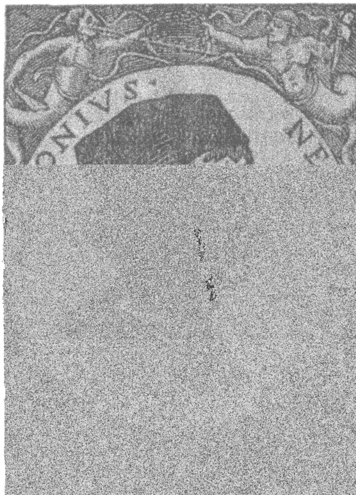
De inhoud van het manuscript wordt omschreven als **Histoire ancienne jusqu'à César** en de plaat, folio 31R, illustreert ***De ware historie van het grote Troje***, eindigend met de verwoesting van Troje, dat begint op folio 30V. (Bakker, 1992:39 en 48). MS Douce 353 werd gereproduceerd in verschillende werken (Synge (1973:omslag; Asaert, 1974:129; Teleac, 1990:128).

De miniatuur is onder verschillende titels gecatalogiseerd: **Argo equipped, Carpenters and cooks on quay, Jason and Hercules play chess, Chess being played.**
Deze miniatuur is uitvoerig behandeld door Ir. *G. Bakker* (1992:39 en 48) en deze houdt aarzelend rekening met het feit dat de miniatuur het **andarraya** spel weergeeft, dat een vernieuwde versie zou kunnen zijn van het middeleeuwse twaalfstukken of alquerque-12 bordspel.

1495 ELIO ANTONIO DE NEBRIJA

1495, Andarraia, calculorum ludus, **NOVUM**

De eerste verwijzing naar **andarraya** kwam *Rob Jansen* tegen in het woordenboek van *Alonso* (1986) met verwijzing naar *Nebrija* (1495), maar Professor *Manuel Muñoz Cortes* van de Universiteit van Murcia liet me weten dat *Alonso* vaak niet betrouwbaar is. Dus het jaar 1495 dat *Alonso* aangeeft kan wellicht ook 1516 (Nebrija, 1516) geweest zijn. *Jansen* geeft in Hoofdlijn (1993, Nº 30:15-16) aan dat **andarraya** in Nebrija (1492c/1979) voorkomt, maar dat berust op een vergissing, want in het originele woordenboek van 1492 (Nebrija, 1492a), dat ikzelf bekeken heb, komt dit woord niet voor. Het door *Jansen* aangehaalde woordenboek kan niet uit 1492 dateren, wel uit 1495.

Elio Antonio de Nebrija

Het was dus nodig te zoeken naar het origineel exemplaar van *Antonio de Nebrija.* Dat heb ik dus gedaan en het bleek dat de

eerste verwijzing naar **andarraya** in het woordenboek van *Nebrija* van het jaar 1495 voorkomt (Nebrija, 1495). *Jansen* heeft echter terecht zijn twijfels, want inplaats van 1495 was ook 1494 mogelijk of zelfs nog 1493 (Soberanas, 1992). Het woordenboek van *Nebrija* van 1495 werd in 1996 opnieuw uitgegeven in liefst drie delen (Garcia, 1996).

Dus 1495 lijkt me de meest betrouwbare datum en zo bleek ook *Alonso* (1986) juist te zijn. Maar het meest interessante is wel dat we in hetzelfde woordenboek van *Antonio de Nebrija* van 1495 het volgende tegenkomen:

Alquerque	Calculorum ludus	
Andarraia	Calculorum ludus	**NOVUM**
Dama es casi señora	Domina-ae	**NOVUM**

In het woordenboek van 1495 is **NOVUM** (nieuw) apart gedrukt en de betekenissen van deze woorden zijn nieuw. Hieruit blijkt dat de nieuwe dame, dus de lange sterke dame met lange passen, omstreeks deze tijd opkwam in het schaakspel. Dit klopt met de twee eerste verhandelingen over de nieuwe sterke schaakdame in het schaakspel. (Lucena, 1497; Vinyoles, 1480?). Daar ook het spel **andarraia** met **novum** betiteld wordt mogen we aannemen dat het **andarraya** spel overgezet werd op het schaakbord en de lange dame (=dam) kreeg.

1891 BASILIO SEBASTIAN CASTELLANO Y LOSADA.

Deze schrijver was een Spaanse letterkundige en oudheidkundige die op 14 juni 1807 in Madrid geboren werd en op 6 juni 1891 overleed. Aan hem danken wij vele historische werken. De referentie aan het jaar 1891 komt uit het woordenboek van *Pagés* (1901)

1891 *Castellanos B.S.* (*Pagés* Dicc. 1902 s/v):
“jugabase entonces mucho al andarraya, que, a la verdad, no era juego muy complicado, etc.”
Vrije vertaling:
Men speelde toen veel het **andarraya,** dat eerlijk gezegd, geen erg moeilijk spel was, enz.

Basilio Sebastian Castellano y Losada

1892 A. PAZ Y MELIA
Deze Spaanse geleerde werd in Talavera de la Reina in 1842 geboren. Hij studeerde af in de wijsbegeerte en letteren. Toen hij gediplomeerd archivaris, bibliothecaris en oudheidkundige was voerde hij tot zijn jubileum aan toe de directie van het manuscripten departement van de Nationale Bibliotheek te Madrid. In de uitgave van *A. Paz y Melía* uit het jaar 1892 over het boek van *Juan de Lucena* gaat de eerste notitie over het woord **andarraya**. Op bladzijde 168 van het eerder genoemde werk komt de tekst: (Paz, 1892)

“subiéronla fasta la raya; deçendémosla fasta el culón".

A. Paz y Melía tekent in de notities van zijn zijn boek aan:
"quién sabe jugar al andarraya lo entendera luego"

Vrije vertaling: Wie het **andarraya** spel kan spelen begrijpt het straks.

ANDARRAYA IN VERSCHILLENDE WOORDENBOEKEN

1. *Alonso* (1986) vermeldt foutief een gedicht van *Santillana* dat van *Juan de Mena* is.

- andarraya: s. XV juego que se hacia con piezas o piedras sobre un tablero a modo del de damas **a quisa del andarraya**, *Santillana*: decir contra aragoneses (1429) en NBAE t. 19, 515
- **andarraia,** calculorum ludus, novum - *Nebrya*: Voc. esp. lat. 1495
- **quien sabe jugar al andarraya lo entendera luego**, *Lucena*: Vida beata (1463), 168

We hebben er al op gewezen dat de eerste vermelding van andarraya voorkomt in het jaar 1454 van de dichter *Juan de Mena*. Hier blijkt weer eens hoe moeilijk het is de woordenboeken volledig te vertrouwen.

2. Diccionario Histórico, (1979):
Andarraya, anda-raya, andarraia, andaraia, andaraya. (**de andar + raya**). andaraja se lee en *Minsheu* 1617, como transcription errónea del andarraia de *Nebrya* 1495. f. **juego semejante al de las damas.**
- 1454 *Mena* Poes. (NBAE XIX, 515b): Pues tenes el atalaya/ vos, señor, en todo mas,/ dad el modo por compas,/ que yo non me torne atras,/a guisa del andarraya.
-1463-92 Vida Beata Y *Lucena* (1892)168 nota: Quién sabe jugar el anda-raya lo entenderá luego.

- 1495 *Nebrya*: andarraia (Nebrija, 1495)
- 1604 *Palet* Dicc.: andaraia (Palet, 1604)
- 1617 *Minsheu* (TL) andaraia o andaraja (Minsheu, 1617)
- 1706 *Stevens* Dict.: andaraya (Stevens, 1706)
- 1891 *Castellanos B.S.* (Pages Dicc.1902 s/v): jugabase entonces mucho al andarraya, que, a la verdad, no era juego muy complicado
- 1495 *Nebrya* et 1770-1984 ac 1786 Dicc. Terreros (Terreros, 1786)

3. Tesoro Lexicográfico 1492-1726, Madrid 1947 (*S.G. Gaya*) (Gaya, 1947)

Andarraya

Palet 1604:	andaraia, ieu de damier (Palet, 1604)
Oudin 1607:	andaraia, une sorte de ieu d'eschets, et selon aucuns le ieu du damier (Oudin, 1607)
Minsheu 1617:	andaraia o andaraja. Une sorte de jeu d'eschets ou damier; sorte di gioco di scacchi o di tavole; jocus quidam in lusu latrunculorum; a kinde of play at chests or draughts. (Minsheu, 1617)
Francios 1620:	andaraia, giuco de scacchi (Franciosini, 1620)
Stevens 1720:	andaraya, a sorte of game like draughts. (Stevens, 1706)
Nebrya 1492:	andaraya, espèce de jeu de dames. calculorum ludus (Nebrija,1492)

Ook *Gaya* geeft het jaar 1492 bij *Nebrya* aan, maar dit berust op een fout. De eerste referentie van het woord **andarraya,** zoals al eerder opgemerkt, komt voor in een woordenboek van *Nebrya* in het jaar 1495 (Nebrija, 1495). Het hoeft hier geen verder betoog te vermelden dat diverse woordenboeken lukraak alles overnemen, dus ook de fouten, wat anderen eerder gepubliceerd hebben. Woordenboeken zijn dus slechts een hulpmiddel in het onderzoek naar het eerste dammen, maar geven beslist geen 100% garantie.

1616 *Minsheu* (Minsheu, 1617)
G. une sorte de jeu d'eschets ou damier.
I . sorte di gioco di scacchio o di tavole.
L. Iocus quidam in lusu latrunculorum.
A. a kind of play at chests or draughts.

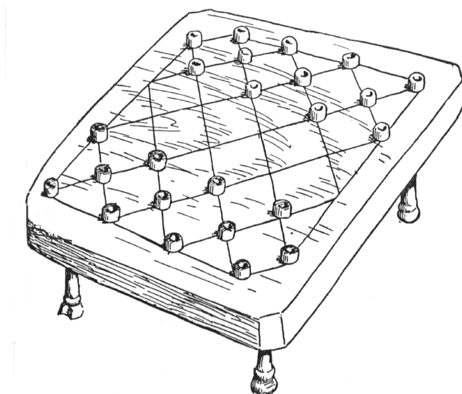
1646 *Trognesius* (Trognesius, 1646)
Andaraia = une sorte de ieu d'eschets, seker schaeckspel.

MS DOUCE 353 (c. 1475)

ANDARRAYA-TYPE DAMSPELEN VAN SPAANSE AFKOMST

Het Filippijnse dambord is precies hetzelfde damspel als dat van het andarraya spel, mits de lange vleugel rechts ligt, zoals dat in het huidige Spaanse spel het geval is.

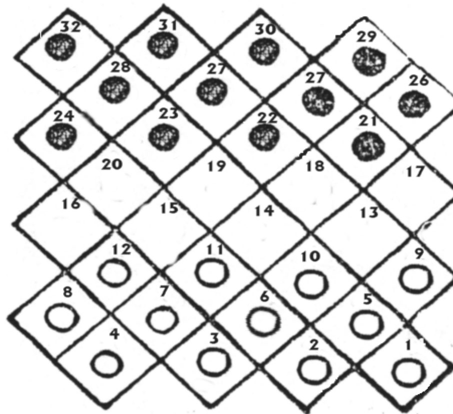
Filippijns dambord

Murray (1952:79) vermeldt:

The Spanish game is also played in the Philippines (*Culin*,f, 648) under the name **dama**, but on the lined board of fig. 33. This simplification was first suggested by *J.G. Lallement* in 1802. Spanish draughts is also played in Hawaii where it is called **moo** and played on the chessboard (*Culin*,c,244).

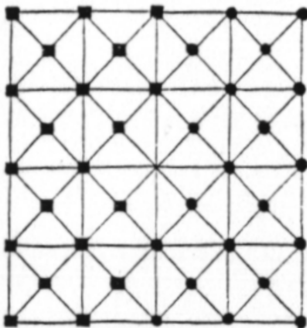
Hier kunnen wij de volgende opmerkingen maken:
1. *Murray* in zijn tekening van het Filippijnse damspel laat de lange vleugel links liggen, terwijl de lange vleugel van het Spaanse spel rechts ligt.
2. *Murray* vermeldt verder dat deze vereenvoudiging van het spel het eerste gesuggereerd werd door de Fransman *J.G. Lallement* (1802).
Hier mogen we niet vergeten dat het eerste Friese dambord met lijnen en velden dateert uit 1726 en het dambord van *Jan van Leiden* uit c. 1530.

Beide damborden hebben we in het hoofdstuk over **Marro de Punta** weergegeven.

Lallement bord

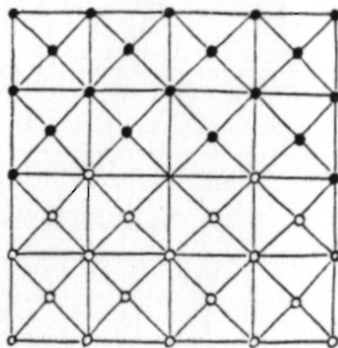
Culin (1907:795) vermeldt bij het bordspel Tûkvnanawöpi (Arizona):

Tûkvnanawöpi "1088".

The inclosed spaces outside the squares are called houses. In these the killed animals are placed.

Met "houses" (huizen of huisjes) worden de velden van het schaak- of dambord in Spanje bedoeld, waar de gebruikelijke term **casa** of **casillas** is. Dit bordspel heeft veel weg van het bordspel dat *Culin* (1907:792) onder Fig. 1088 beschrijft (New Mexico).

Culin's bordspel

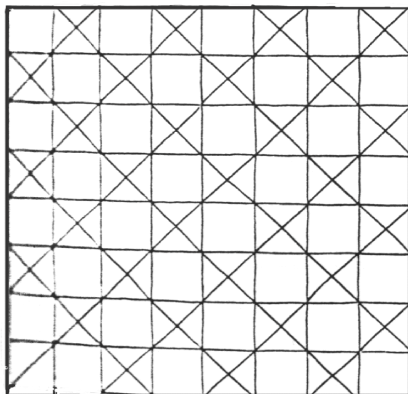

Jan van Leiden (c. 1535)

Parker (1909) beschrijft in zijn boek de naam van het damspel op de 144 ruiten in Ceylon met: **dam, draughts** of letterlijk **the net.**

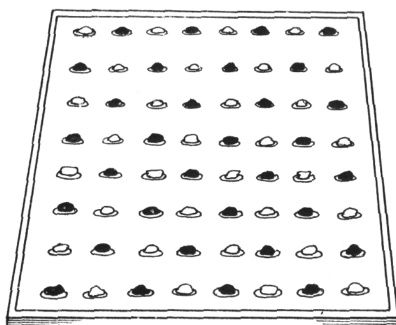
p. 584/585 Dam, Draughts; or literally **the Net.**

This game, which is known in India also, is closely allied to Polish Draughts. The pieces move in the squares instead of going along the lines. (....)

Het Hawaiiaanse damspel Moo

Culin (1899:244) vermeldt dat in het Haiwai-iaanse damspel **Moo** de velden **ha-le** (huis) genoemd worden. En zo verraadt dit **Moo** damspel ook een Spaanse afkomst, want in the Spaans worden de ruiten van het dam- of schaakbord **casas** of **casillas** genoemd (huizen of huisjes).

Hawaiian Checkers

Fulton (1983:44) beschrijft een "Hawaiiaan Checkers spel":
"In old Hawai'i *kōnane* boards were made on large flat stones or made from pieces of wood. The boards were of many different sizes. **King Kamehameha** Y was very good at playing *kōnane*".

HET DAMSPEL IN DE FILIPPIJNEN

De Filippijnen werden in 1521 door de Spanjaard *Fernando de Magallanes* ontdekt gedurende een reis naar de specerij eilanden Molukken. Doch pas in 1543 konden de Spanjaarden zich daar definitief zonder problemen vestigen.

1977 NID ANIMA

Een beschrijving over het Filippijnse damspel vinden we terug in het boek: **Filipino Games** (Anima, 1977)

p. 60-63 Dama

Filipinos may claim **dama** or **checkers** in Shakespeare's language - to be an indigenous game with them, but so do most other countries. In fact, almost all countries stake a claim to it. We are told that its origin dates back to the year 4.000 B.C. King Rameses was reputed to be addicted to this game , or so attest the large inscriptions discovered in the ancient temples of Thebes. It is also a popular amusement among the Moors.

Dama is played 2 ways, the so-called **derecha** and the **Italiana**. In the former, the movements as well as the capturing of pawns are always straight ahead and never backwards. While in the latter, the movement is also straight ahead, but there is a noticeable difference in the capturing of

pawns, as it is allowed to leap backwards. Whenever the Filipinos play the **dama,** they always specify beforehand under which type they are playing, whether **derecha** or **Italiana**, so as to avoid confusion and misunderstanding. Checkers is traditionally played in the manner of the indigenous **derecha**. All indications point to the second type's name as signifying an Italian vintage. The *ilocanos* never fail to specify that the game be played in the so-called **peon tugaw**, meaning that every move should be final and cannot be retracted. In other words, **touch move** or so they identify it in English. Thus it behooves upon every player to study his moves well to avoid the temptation of back-tracking.

Two persons usually play the **dama**. To other peoples like the Americans and Englishmen, it is played on a chess-board. The Filipinos, however, play it on criss-cross lines. There is practically no difference in how either play it. The movements are always a single step, except when it captures and leaps over one step. The objective of the game, whether it is **dama** or checkers, is to capture the most, if not all pawns. The one who kills all the enemies wins. The pawn that reaches the enemy fortresses - there are five *(een vergissing van Anima)* of it in the **dama** - gets promoted: it becomes a dame: or **king** to the checkers habitues. As such, it becomes powerful because it is empowered to move by leaps from end to end of the line, if so desired. Incidentally, the **dama** is distinguished from the other pawns by crowning, meaning another pawn is placed atop it. In chess, a pawn that achieves the feat of the **dama** gets promoted likewise by becoming a rook. The pawns that Filipinos are habituated to using includes beverage corks, stones, shells and sometimes buttons. When the beverage

cork is used, one player uses it in a right-side up manner, while the other in an upside-down manner, so as to make them distinguishable and prevent possible confusion. Checker habitues, on the other hand, use round wooden pegs.

Dama has much to concede to chess. The latter is more imaginative than the former. Its pawns are more symbolic. Knight, bishop, rook, queen, king- they are really more representative of real life characters. But beyond these, the difference becomes insignificant. The **dama** has 12 pawns, but so does chess. The dama pawns move diagonally and in single steps, except when capturing an enemy. While chess pawns move in various directions the knight in L-shape movements, the bishop diagonally and by great leaps, if so desired; the pawns and rook straight ahead but with the former by single steps, while the latter by great distances when necessary; the king and queen flexibly and versatilely, with the distinction that the former is limited to just a single step each time, while the latter by leaps and bounds, according to expediency.

The **dama** may not be as encompassing as chess in terms of its intellectual possibilities which has been prounced to be infinite, but this nevertheless doesn't make it any less challenging to the intellect. For it possesses qualities that are no less interesting.

De spelregels die hier besproken worden hebben alles van het Spaanse damspel weg. Zo ligt in het Spaanse damspel de lange vleugel aan de rechterzijde. Als er eenmaal een stuk aangeraakt is moet men dat zetten. Slaan is verplicht en men mag met de stukken niet achteruit slaan. Er is een lange dam

in het spel die alle richtingen op kan. Een stuk kan alleen vooruit gaan en als dat naar dam slaan kan en en daarna nog een stuk slaan kan achteruit, moet het eerst tot dam gekroond worden. Daarna is de tegenstander aan zet, die dus zijn bedreigde stuk kan wegzetten of beschermen. In het Spaanse damspel wordt het stuk altijd peón genoemd en het gekroonde stuk is altijd dama.

1980 PROF. MELLIE LEANDICHO LOPEZ

In een zorgvuldige studie wordt het Filippijnse damspel besproken. (Leandicho, 1980)

Nr. 78 **Dama** (chess), Tagalog, Cabanatuan City, Nueva Ecija, Island Huzon.

(**Dama** literally means **queen**).

Players: 2 men // Setting: indoors or outdoors.

Props: a small wooden board, about 10 or 11 inches square, with a diagram. If a board is not available, the diagram may be drawn on the ground, table top, or doorstep. 24 Pieces (pitsás) or **men** (12 for each player) using any of the following: small sections of bamboos, stones, beans, colored tiles, broken china, beads, bottle caps (the important point is to use whatever is available so long as

the pitsás of one player can be distinguished from those of his opponent. The popular ones used in Nueva Ecija are stones against bottle caps). Pre-game: Formation - the 2 players sit across each other with the diagram between them. Each player places his **men** at the intersection of the lines of the diagram. Object: the ultimate object of the game is to capture all of opponent's **men** especially the **queen**. Basic rule: every move (tulak or kilos) is always forward

(pasulong or abante) to an intersection, never backward (atrasan), except for the **queen** (dama).

Movements:

1. the first player moves his stone to an intersection. The other player moves his bottle cap. note: the various moves of each player depend on his own technique and strategy. Each strives to move his pieces toward the line directly in front of his opponent, in order to have a powerful **dama** and at the same time **eat** (kain) as many of his opponent's pieces along the way).
2. Any player **eats** or captures an opponent's pitsa that stand in the next intersection by jumping to the empty intersection behind it. (the succesfull player removes the captured piece)
3. The player who succeeds in making one of his pitsas reach the first line on the opponent's side gets a **queen** (dama). (note: the **queen** is the most powerful piece on the board. Skillful use of the **queen** is a great asset in winning the game)

(a) the **queen** can move any distance in any straight line (b) she can move forward, backward, sidewise, or diagonally as far **men** may stop her as her path is clear; only one of her own in her progress in a line. (c) she may **eat** or capture any opponent exposed to her direct approach.

1980 PROF. MELLIE LEANDICHO LOPEZ

In een zorgvuldige studie wordt het Filippijnse damspel besproken. (Leandicho, 1980)

Nr. 78 **Dama** (chess), Tagalog, Cabanatuan City, Nueva Ecija, Island Huzon.

(**Dama** literally means **queen**).

Players: 2 men // Setting: indoors or outdoors.

Props: a small wooden board, about 10 or 11 inches square, with a diagram. If a board is not available, the diagram may be drawn on the ground, table top, or doorstep. 24 Pieces (pitsás) or **men** (12 for each player) using any of the following: small sections of bamboos, stones, beans, colored tiles, broken china, beads, bottle caps (the important point is to use whatever is available so long as
the pitsás of one player can be distinguished from those of his opponent. The popular ones used in Nueva Ecija are stones against bottle caps). Pre-game: Formation - the 2 players sit across each other with the diagram between them. Each player places his **men** at the intersection of the lines of the diagram. Object: the ultimate object of the game is to capture all of opponent's **men** especially the **queen**. Basic rule: every move (tulak or kilos) is always forward (pasulong or abante) to an intersection, never backward (atrasan), except for the **queen** (dama).

Movements:

1. the first player moves his stone to an intersection. The other player moves his bottle cap. note: the various moves of each player depend on his own technique and strategy. Each strives to move his pieces toward the line directly in front of his opponent, in order to have a powerful **dama** and at the same time **eat** (kain) as many of his opponent's pieces along the way).
2. Any player **eats** or captures an opponent's pitsa that stand in the next intersection by jumping to the empty intersection behind it. (the succesfull player removes the captured piece)
3. The player who succeeds in making one of his pitsas reach the first line on the opponent's side gets a **queen** (dama). (note: the **queen** is the most powerful piece on the

board. Skillful use of the **queen** is a great asset in winning the game)
(a) the **queen** can move any distance in any straight line (b) she can move forward, backward, sidewise, or diagonally as far **men** may stop her as her path is clear; only one of her own in her progress in a line. (c) she may **eat** or capture any opponent exposed to her direct approach.

4. The player who succeeds in **eating** or capturing most or all of his opponent's pieces wins. Some players do not wait for an opponent to capture all their **men**. When they realize that their chances of winning is hopeless, they declare, **Tale na ako** (meaning, **I lose**) and the game ends. There are instances during the game when an opponent would intentionally sacrifice one of his **men** and force the other player to **eat** it. This is a strategic move meant to improve the position of the player involved or a move to trap a **queen** or a piece that is about to be a **queen.** There is a cardinal rule in Philippine **dama** that every time a player puts one of his pitsás in the path of an opponent, that opponent must eat, whether he likes it or not. The moment a player's piece becomes a **queen**, it is the responsibility of that player to make that pitsá easily recognized by the opponent, obviously because of the **queen's** many powers. If the new **queen** is a bottle cap, he gets another cap and puts it on top of the new **queen.** If he has a stone for a new **queen**, he gets one of the opponent and places his **stone queen** inside the cap. In other words, the new **queen** must be different from the other pieces. There is no **king** in this Philippine version of chess. The pieces are identical and only one, the **queen** has a rank and special powers but she has to achieve and work for that rank.

Hierna volgt een hele pagina met opmerkingen over Chinees schaken, schaakspel in de Verenigde Staten, het damspel op Hawai en beschouwingen over de actieve rol van king or queen in beschavingen. De schrijfster is een professor, die in de U.S.A. is gaan wonen, beschouwt het damspel werkelijk als een vorm van schaakspel. Zij is overigens uitstekend op de hoogte van alles wat verschenen is op het gebied van spel en denksport.

Het woord *atrasan***, zoals vermeld in de text is Spaans en betekent** *achteruit gaan.* **Het woord** *eat* **betekent in het Spaans** *comer* **en is niets anders dan het woord dat men in Spanje altijd gebruikt voor het slaan van de stukken. Ook hier blijkt weer uit de tekst een Spaanse afkomst. Opvallend is hier het veelvuldig gebruik van *Queen*. Dama betekent hier letterlijk Queen. In Spanje heeft de gekroonde pion in het dammen steeds dezelfde betekenis gehad als die in het schaken, namelijk die van** *dame* **oftewel** *koningin.*

1925 ELSDON BEST

***Best* merkt over het Hawaiiaanse damspel het volgende op:** (Best, 1925)

IV: Games and pastimes requiring calculation, mental alertness or memorising powers.

Page 60
(....) Ngati-Porou tribe: *Tuta Nihoniho*, of the same tribe, stated that the European game of draughts was introduced into that district in the time of his grandfather, probably by sailors, or early traders, or missionaries. In the far off Hawaiian Isles, a game resembling draughts was played,

and known by 2 names, **mu** and **konane**. This word **mu** is also the Maori name for our game of draughts (**mu and kaimu**), and as **mu** is the Maori pronunciation of our world move, it has been held by some that it was derived from that word, so often ejactulated by our draughts players.....

Page 82
(....) East Coast natives state that **Mu Panihi** (Spanish draughts) used to be played among them; moving backward was allowed in this game. This form of the game was probably introduced by some strolling Paniora (Spaniard) in the early days of European settlement. I knew a member of that people who was living on the coast some 50 years ago.

A belated note:
I have been informed that in the Spanish game of draughts a great number of pieces are employed, and it is known that Spanish vessels visited the Hawaiian Isles as early as the 16th century.......

It seems not improbably that the Spanish form of the game of draughts was introduced into the Hawaiian Isles in the 16th of 17th century by Spanish voyagers, some of whom certainly visited the group. The Hawaiian tradition of shipwrecked white folk living among them many generations ago probably refers to Spanish folk.

DAMMEN ZONDER SCHAAKBORD.

Er is weinig aandacht besteed in de damgeschiedenis aan de damhistoricus *William Shelley Branch* (1854-1933), die evenals *José Brunet y Bellet,* terecht van mening was dat het alquerque-12

spel een voorloper was van het huidige damspel. *Branch* was in feite een pionier met zijn historisch werk over het damspel dat hij in de jaren 1911 en 1912 publiceerde in **The Pittsburgh Leader** (U.S.A.). Hij was met zijn hypothese over het ontstaan van het damspel op de goede weg en zag het eerste dammen gespeeld op een lijnenbord omstreeks 1300. Deze datum acht ik te vroeg en wij vermoeden dat wij zeker op een eeuw later moeten stellen.We volstaan hier met de volgende korte artikelen van deze historicus (Branch, 1911):

12.11.1911
As I am now parting with the old **Alquerque** board I may mention that a chess board is not required for draughts at all. Its use is customary and convenient, but the game can be played without it and has been. It could be played on a board of 32 spots or circles, but I think the best would be (apart from a chess board) **the Lallement Draughts board....**

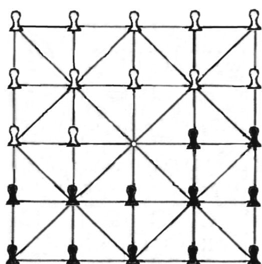
14.1.1912
A board on the same principle as the **Lallement** has been used for centuries in the Philippine Islands.

26.11.1911
As to the chessboard, we use it, but our game does not require it, and could have had its own special board from the first, if the players had thought of it and devised it. A I have pointed out, and as many knew before, checkers can be played and is played on a board of intersecting lines; and also on a board of 32 squares or diamonds rather, invented by a noted French draughtsplayer, M. Lallement. Our game is quite independent of the chessboard, if we choose to make it so. What is come to it is that the game of checkers

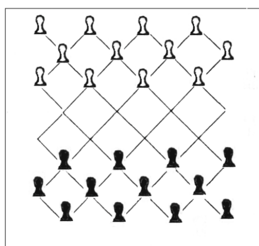
is, including its more elementary form, much older than the board we play it on, so far as draughts is concerned. The board, in an uncheckered state, is older than chess, as it was used for a dice game in India before chess was invented. Both chess players and checker players have taken a board that belongs to somebody else!

Hieruit blijkt, als we *Branch* mogen geloven, dat het patroon van het **andarraya**-spel al eeuwenoud was. Ons **andarraya**-spel kan aan het schaakbord ontleend zijn in de 15e eeuw, maar het is even goed mogelijk dat de constructie van het **andarraya** board al langer bestond in Spanje.

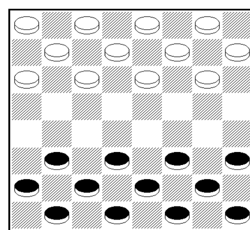
Naar alle waarschijnlijkheid kunnen we nu aannemen dat het andarraya spel, zoals ontdekt door Rob *Jansen*, een spel was dat eerder gespeeld werd dan het Spaanse damspel, met gebruik van het schaakbord. Het was een tussenvariant van twee spelen: het oude alquerque-12 spel en het spel op het schaakbord volgens onderstaande schema.

Alquerque-12 spel

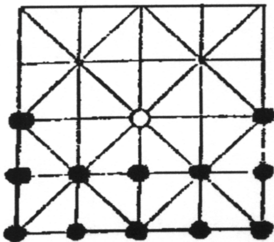
Andarraya-spel

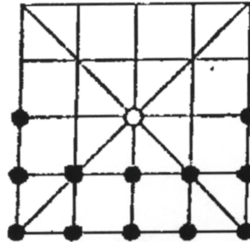
Spaans damspel (1591) - zwart begint

Een soortgelijke toestand troffen we vermoedelijk ook bij andere spelen aan. Zo werd het **cercar de liebre** (het haasvang spel),

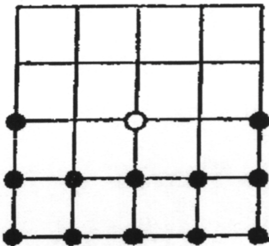
beschreven door koning *Alfonso de Wijze* (1283) in 1283. Dit spel werd volgens *Culin* (1907:79) door de Indianen van Pagago (Arizona) als **coyote y pollos** (wolf en kuikens) bestempeld en is beschreven door *Culin* als van Europese afkomst. Mettertijd werd het spel eenvoudiger gemaakt en zo kwam men tot het **coyote** (wolf) spel dat in Mexico (Culin, 1898:876) gespeeld werd. De vereenvoudiging zette zich door in het spel en zo kwam men tenslotte op de variant van **juego de la liebre** (haas spel). Dit spel, aldus *Culin* (1907:798) speelde men aan het eind van de 20e eeuw in Spanje en onder de naam van **las liebres y el indio** (de hazen en de Indiaan) werd het in New Mexico gespeeld. (Culin, 1907:79) We krijgen zo het volgende schema:

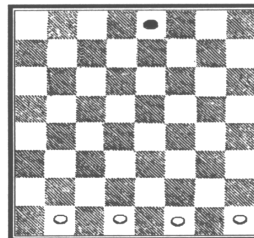
1. Cercar la liebre
2. Coyote y pollos

Coyote

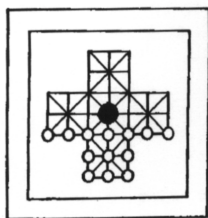

Juego de la liebre

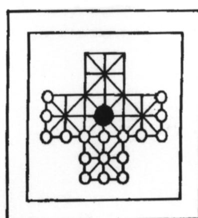

Caza el lobo

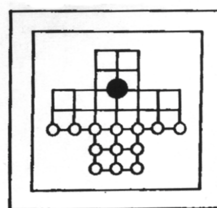
Vermoedelijk is het Engelse spel **fox and geese** zelfs ouder dan het **cercar la liebre** spel. Dit spel werd in Frankrijk **renard et les poules** (Maison des jeux academiques, 1668) en **Marelle quintuple** (Moulidars, 1840) genoemd.We zien hier een ontwikkeling van drie varianten in het spel:

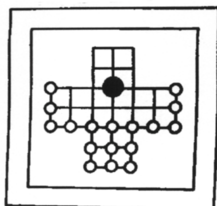
Fox and geese 1.

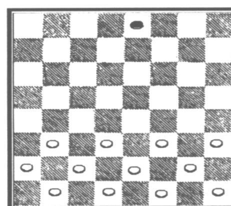
Fox and geese 2.

Fox and geese 3.

Fox and geese 4.

Renard et les Poules

DE VERDWIJNING VAN DE TERM ANDARRAYA

Het mag zich als een vreemd verschijnsel voordoen, maar de term **andarraya** zal spoedig in Spanje in de 16e eeuw uit het dagelijks leven verdwijnen. Dat hij nog gehandhaafd blijft in de diverse woordenboeken komt voornamelijk, omdat de auteurs van de diverse woordenboeken blindelings de woorden van *Nebrija* overgenomen hebben. Maar als de term **andarraya** verdwijnt, sterft dan ook het spel? Neen, het spel blijft behouden onder de

soortnaam **alquerque** in de 16e eeuw en daarna. Het bewijs daarvoor levert *Covarrubias (*1611) en de diverse woordenboeken die **alquerque** als een damspel afschilderen. Het Moorse alquerque-12 spel op zijn beurt verdwijnt langzamerhand van de Spaanse bodem nu de Moren sinds 1501 Christelijke gewoonten aan moeten nemen.

Jansen (1993, Nº 29:3) voelde deze mogelijkheid heel goed aan toen hij schreef: ***Lang-zamerhand is bij mij het gevoel steeds sterker geworden, dat het damspel aanvankelijk op een lijnenbord is gespeeld.*** Ook *Pratesi* (1991:85) voelde dat heel goed aan toen hij een paar jaar geleden schreef: ***In conclusion, it seems quite possible that terms of a family different from*** dama ***or*** dame ***could indicate draughts during the first time of its existence.*** Pratesi these was gebaseerd op het werk van *Torrelli* (1596) die het op het eind van zijn boek over de tafelspelen heeft, zonder deze te specificeren.

Jarenlang wist ikzelf al dat het woord **alquerque** in de tekst van *Covarrubias* een soort damspel was, maar aangezien ik nooit geloofd heb in het feit dat **alquerque**-12, zoals we dat kennen van het *Alfonso de Wijze* in 1283, een damspel geweest zou kunnen zijn, kon ik niet tot een eindconclusie komen. Na vele malen de teksten van *Covarrubias* bestudeerd te hebben kwam ik tenslotte tot de gevolgtrekking dat dit betreffende **alquerque**-spel niets anders is dan het bewuste **andarraya-**spel of eventueel het andarraya lijnensysteem overgeplant op een schaakbord (Covarrubias, 1611).

We nemen nu *Covarrubias* (1611) onder de loep en wel de volgende woorden:

- escaque:

llamamos escaques las casas quadradas del tablero del acedrez o los ángulos de los quadros de la tabla del alquerque, que se juega con pedrecitas blancas y negras, y suelen comer con una, dos y tres, y este parece ser el juego antiguo, que llamavan de los ladroncillos, del qual hazen mención los poetas. **Ouidio, De Arte Amandi; Cautaque non stulte latronum praelia ludat, - Unus cum gemino calculus hoste perit.** Quando con una piedra que da al contrario le gana dos, saltando de una en otra casa, **Marcial: Hic mihi bisseno numeratur tessaera puncto, - Calculus hic gemino discolor hoste perit.**

Vrije vertaling:

Wij noemen velden de vierkante ruiten van het schaakbord of de hoeken van de vierkanten van het alquerque bord dat men speelt met witte en zwarte steentjes en waarin men gewoonlijk één, twee en drie steentjes slaat. Dit spel lijkt op het ouderwetse roversspel, waarover de dichters schrijven. **Ouidio, De Arte Amandi; Cautaque non stulte latronum praelia ludat, - Unus cum gemino calculus hoste perit.** *Wanneer men een stuk (aan de tegenstander) weggeeft en daarvoor twee terugkrijgt door van het ene naar het andere veld te springen,* **Marcial: Hic mihi bisseno numeratur tessaera puncto, - Calculus hic gemino discolor hoste perit.**

We zien hier dat de hoeken van de vierkanten die *Covarrubias* hier aanhaalt weer op het **andarraya** bord slaan. Covarrubias laat bij dit alquerque-spel hooguit 3 stukken slaan, zoals bij het Spaanse damspel ook het geval is. Bij een alquerque-12 spel, waar men ook terug kan slaan kunnen dit ook meer dan 3 stukken zijn, zodat ik bij Covarrubias niet in dit spel geloof.

- alquerque

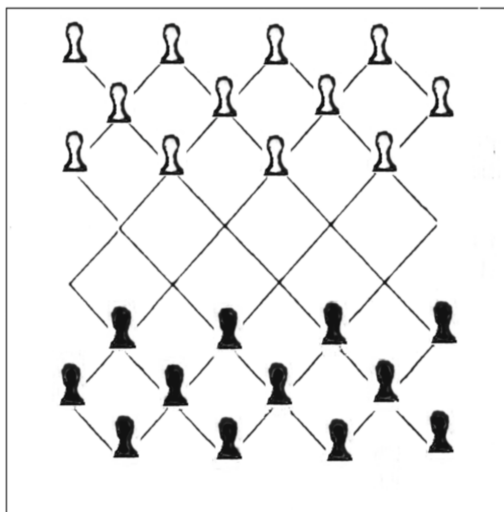
Alquerque es un juego de piedrecillas, sobre un tablero rayado que haze diversos quadros, y por las rayas van moviéndose, y quando hallan tercera casa vacía del contrario, passan a ella, ganándole la piedra que estava en medio; que algunas vezes acaece ser dos y tres, y si pudiendo tomar, no lo haze, pierde la suya, y por termino propio se la soplan. En griego se llama este juego **schyraphia**, (......).

El padre *Guadix* (1593) dize que el nombre **alquerque** es arábigo, y lo mesmo que en castellano llamamos castro, porque tiene semejança el tablero rayado donde se juega, a la castramentación lineada en planta. *Diego de Urrea* dize ser juego de pedreçuelas sobre rayas, y que en su término arábigo es **herequetum,** que vale movimiento, del verbo **hereque,** que sinifica mover, porque las pedreçuelas se van moviendo de uno a otro ángulo. Deste mesmo verbo trae origen la palabra harre aquí, por **arreque**, que vale tanto como **muévete**.

Vrije vertaling:

Alquerque *is een spel met steentjes, op een lijnenbord met diverse vierkanten, die zich langs de lijnen bewegen. Wanneer deze een derde vijandelijk open veld aantreffen slaan zij het stuk dat in het midden staat; in sommige gevallen kunnen dat er twee of drie zijn. En wanneer men slaan moet en dit verzuimt dan verliest men door blazen zijn eigen schijf. In het Grieks noemt men dit* **schyraphia***, (.....).*

Pater Guadix *zegt dat de naam* **alquerque** *Arabisch is en hetzelfde als het Kastiliaanse* **Castro***, want de lijnenborden waarop men speelt lijken op de regelmatige grond-patronen van legerkampen.*

Het 15e eeuwse Andarraya-spel wordt het 16e eeuwse Alquerque-spel.

Diego de Urrea *noemt het een steentjes spel op lijnen en zegt dat zijn Arabische term herequetum is, hetgeen beweging betekent; uit het werkwoord* **hereque,** *dat* **bewegen** *betekent, want de steentjes bewegen zich van de ene naar de andere hoek. Uit hetzelfde werkwoord is het woord* **harre** *aquí afkomstig, voor* **arreque**, *dat ook nog* **beweeg jezelf** *betekent.*

- Soplar

En ciertos juegos del alquerque llaman soplar el tomar la pieça del contrario, que pudo ganar con ella y no lo hizo.

Vrije vertaling:

In bepaalde alquerque spelen gebruikt men de term **blazen** *voor het wegnemen van een vijandelijk stuk dat vergat te slaan.*

Het vreemde is hier dat in het Spaanse damspel van de 16e eeuw dat Marro de Punta genoemd werd en gespeeld werd op een ruitenbord slaan verplicht was. Datzelfde spel werd waarschijnlijk **au dames** in Frankrijk genoemd (Rabelais, 1535), waarin blazen was toegestaan, want er bestond een ander Frans spel dat au **forcé** heette (Rabelais, 1535) in 1535. Deze laatste term werd gebruikt voor het verplicht slaan. En enkele jaren later in 1542 veranderde deze term in **forçat** (Rabelais, 1542).

CONCLUSIE

Antonio de Nebrija geeft in zijn woordenboek twee lijnenspelen weer, die van **alquerque** en die van **andarraya.** Dit houdt in dat deze twee spelen op een verschillende manier gespeeld moeten zijn. Het spel dat het meeste lijkt op het huidige Spaanse damspel is dat van het andarraya spel dat een Kastiliaanse naam had. In 1495 bestonden er in Spanje twee Kroongebieden, namelijk die van Aragon en die van Kastilië, met ieder hun eigen taal. De Aragonese Kroon bestond uit verschillende koninkrijken, waaronder Aragon, Catalonië, Valencia, Mallorca, Sicilië en Napels. **Marro de Punta** was naar alle waarschijnlijkheid niets anders dan de Valenciaanse naam voor **andarraya.** Een naam die evengoed in de andere Aragonese gebieden, zoals Aragon, Catalonië en Mallorca, gebruikt zou kunnen worden.

Met de ontdekking van *Rob Jansen* van de term **andarraya** had ik eindelijk de Kastiliaanse naam voor Marro de Punta, waarnaar ik al jaren liep te zoeken.

De term **andarraya** sterft in de 16e eeuw uit en wordt voortgezet onder de soortnaam **alquerque** (het andarraya lijnensysteem op een schaakbord?), die dan in grote mate het oude **alquerque**-12 spel gaat verdringen.

Als we de tekst van *Juan de Mena* bestuderen blijkt dat deze het over een koorts heeft die niet terugkomt. In deze metafoor wordt een langzame werking in het spel verwacht. Ook de teksten van *Juan de Lucena* en 1464 duiden in deze richting. In het **alquerque**-12 spel kunnen de stukken herhaaldelijk naar voren, opzij en naar achteren spelen. Dat is een snelle werking in tegenstelling tot het andarraya spel waar de stukken eerst de 8e rij

moeten bezetten om daarna weer terug te kunnen keren. Promotie van het stuk was niet nodig, doch kon men eventueel invoeren. Na bezetting van de 8e rij keerde het speelstuk als korte dam terug en kon de vijandelijke stelling in de rug aanvallen, want deze kon niet terugslaan.

Het is nu ook mogelijk het oude Franse en Engelse damspel te verklaren, waar een zwakke dam gebruikt werd.

Het valt me op dat vrijwel alle historici het niet over *Branch* hebben, terwijl die toch na *José Brunet y Bellet* aan kwam draven met de hypothese dat dammen het **alquerquespel** is, overgezet op het schaakbord.

De eerste beschrijving van het andarraya spel is in 1454. Er is zelfs nog een mogelijkheid dat met de referentie van rrayo (Baena, 1432/1993:682) er ook sprake was van dit spel, maar daar blijft het dan bij. Als *Alfonso de Wijze* het niet in zijn manuscript opneemt is omdat het oude damspel **(andarraya)** nog niet bestond in Spanje. Dit standpunt wordt versterkt door het feit dat *Alfonso de Wijze* alle type bordspelen opnam en daar uitvoerig over schreef. Voor het trictrac spel (tables) gaf hij een beschrijving van tenminste 15 spelen (Alfonso X El Sabio, 1283). Als het jeu de fers of oude damspel werkelijk in de 11e eeuw had bestaan in Frankrijk, dan is het een raadsel waarom Alfonso de Wijze dat niet in zijn wereldberoemd geworden spelenmanuscript liet opnemen.

Koning Alfonso X de Wijze (San Telmo Paleis te Seville)

8. ALQUERQUE

THEORIEËN OVER HET BEGRIP ALQUERQUE

Over het ontstaan van het damspel zijn nogal wat theorieën, die betrekking hebben op het **alquerque-**spel, naar voren gebracht. Alle damgeschiedschrijvers verwijzen steeds naar het oude **alquerque-12** spel, zoals wij dat van het jaar 1283 uit het boek van koning *Alfonso de Wijze* kennen (Alfonso X El Sabio, 1283).

1890 *José Brunet y Bellet (1818-1905)*

In zijn boek reproduceerde deze auteur een tekening van een alquerque- of marrospel met 12 stukken. Hij vermeldt onder meer (Brunet y Bellet, 1891:204-206):

(....) y es posible y casi probable que las Damas que se juegan con 12 piezas blancas y 12 negras en España, (Francia y otras naciones se juegan con mayor número) no sean otra cosa que el antiguo Marro aplicado al tablero de ajedrez de 8x8 casillas, cuando este juego se vulgarizó por el Occidente.

Vrije vertaling:

(....) en het is mogelijk en heel waarschijnlijk dat het damspel dat men met 12 witte en zwarte schijven speelt- in Spanje, (In Frankrijk en andere landen speelt men met meer stukken) niets anders is dan het oude Marrospel (lees: **alquerque-spel**) toegepast op het schaakbord van 8x8 velden, toen dit spel populair werd in het westen.

Het was dus de Spanjaard *Brunet y Bellet* die als eerste de mogelijkheid opende dat alquerque-12 een voorloper zou kunnen zijn van het huidige damspel.

1912 *William Shelley Branch (1854-1933)*

Branch geloofde dat het alquerquespel in circa 1300 op het schaakbord werd overgezet en dat zo de promotie ontstond. Deze auteur schreef over het oude Filippijnse damspel dat op een lijnenbord gespeeld wordt. Aan de hand daarvan kon hij de

volgende hypothese over het ontstaan van het damspel aangeven (Branch, 1911):

Checkers can be played on a board of lines like **alquerque.** It is a form of **alquerque**, changed from the more ancient variety by reason of having been played on the chessboard with a different arrangement of the men in order to make them run on lines of the same coloured squares. This provided the difference between single and double corner. To put it another way the old **alquerque** as described in the Alfonso MS, was our game of draughts in an early stage.

———————————

Er is in de damgeschiedenis veel te weinig aandacht besteed aan Branch, die een eigen schaakrubriek had in de *Cheltenham Examiner* vanaf november 1890 tot 25 december 1913 (opheffing van de krant), waarna de rubriek verder ging in de *Cheltenham Chronicle and Gloucestershire Graphic* vanaf 28 february 1914 tot zijn dood (22.1.1933). Hij schijnt ook geschreven te hebben in de *Cheltenham Free Press* onder de naam van "Douglas". In deze rubrieken schreef hij regelmatig over de geschiedenis van het dammen. (Whyld, 1997). Branch schrijft in de *The Draughts World* (december, 1903, Nº 3:222), een maandblad dat uitgegeven werd in Glasgow, dat hij in kontakt staat met H.J.R. Murray en onder verwijzing naar deze vermeldt hij: **(...) He can read ancient manuscripts in Arabic, Latin, Norman-French, German, Etc. and has some copies of all those dealing with chess -some of the tenth century, etc. Incidentally he has got to know more than anyone else about boardgames in general of before the modern period. He gives "about 1300 A.D." as the date for the origin of the game of draughts as known in England in 1380, and the country of origin -Spain. I agree with him.** Interessant is hier het feit dat ook Murray (aanvankelijk) aan Spanje dacht. Het leidt geen twijfel of Murray heeft veel van het vooronderzoek van Branch gebruik moeten maken zonder dat overigens ergens te vermelden, waardoor de naam van Branch helaas in de vergetelheid is geraakt.

1952 Murray:
The conclusion that **ferses** was draughts seems inevitable, and the life of the name **ferses,** c 1150-1400, confirms this conclusion. What then were its parents? Undoubtedly one parent was chess which provided the board and the name of the draughtsmen, **fers** as long as it was used in chess, then its successor in French, dame and after the death of the medieval chess, *peón* in Spanish, *pion* in French, and *pedina* in Italian. The other parent seems to have been **alquerque**, which provided the number of men and the method of capture.

Volgens *Murray* was alquerque een soort damspel zonder promotie. Door aan dit spel aan het schaken ontleende promotie toe te voegen, ontstond dammen. Dit gebeurde in de 11e eeuw in Zuid-Frankrijk. Het damspel is een kruising tussen twee andere bordspelen, te weten het schaak- en alquerque spel. De geboorte van het damspel voltrok zich toen men aan het middeleeuwse bordspel alquerque promotie toevoegde (Murray, 1952:75).

1966 Kruijswijk:
***Kruijswijk* volgt min of meer *Murray*, maar vervroegt het stadium met één eeuw en volgens *Kruijswijk* kende het alquerque geen promotie:**
Alquerque *laat zich niet met damspel vereenzelvigen, want voor de speelfiguren in het* **alquerquespel** *is de kans op promotie niet weggelegd (Kruijswijk, 1966:51-56).*

1981 Drs. Arie van der Stoep:
Damspel is precies hetzelfde spel als het middeleeuwse spel alquerque - beide spelen kenden dus bijvoorbeeld promotie-, echter overgezet van een lijnenbord op een geruit bord (Van

der Stoep, 1984:7). In een brief betoogde *Van der Stoep* (1993a) dat in 1283 in Spanje gedamd werd op het alquerquebord, dus met promotie.

1989 Govert Westerveld

In een lange brief van 30.5.1989 vermeldde deze aan *Van der Stoep* dat het alquerque-spel, zoals bedoeld door koning *Alfonso de Wijze* van 1283 geen dammen is, doch slechts een voorloper van het damspel. Nadere gegevens ontbraken; daar was de tijd nog niet rijp genoeg voor.

1992 Ir. Gerard Bakker

Damspel is ontstaan door de schijven in het middeleeuwse bordspel alquerque de mogelijkheid van promotie tot koningin toe te kennen, geïnspireerd op het schaakspel. Dit gebeurde begin 16e eeuw in Spanje. *Bakker* verklaart met stelligheid dat het alquerque-spel geen promotie kende:

Het middeleeuwse twaalfstukken (=alquerque) valt niet onder damspel, omdat (....) het geen promotie kende (Bakker, 1992:64-69)

ETYMOLOGIE VAN HET WOORD ALQUERQUE

Het kritisch etymologische woordenboek van *Corominas* (1987) vermeldt:

Juego de tres en raya, del árabes **qirq** íd. 1a. doc.: 1283, Libros del Acedrex (Alfonso X El Sabio).

- boter, melk en kaas spel, uit het Arabisch, qirq íd. 1ste document: 1283, Libros del Acedrex

Freytag, III, 431.b, define **trium scruporum ludus** y lo define detalladamente (Freytag, 1830-1837)
- defineert **trium scruporum ludus** *en omschrijft het uitvoerig.*

Dozy, Gloss., (1869:185) acht het van onzekere afkomst.

Neuvonen, (1941:196). Pedro de Alcalá (PALc). da la variante arábiga **quérque** (Alcalá, 1505), que bien debe referirse a este juego, pues PAlc. sigue la nomenclatura de *Nebrija*. y éste sólo registra **alquerque**: calculorum ludus".
- van de Arabische variant **quérque** *dat wel naar dit spel verwijst, want PALc. volgt de nomenclatuur van Nebrija en deze registreert alleen alquerque: calculorum ludus.*

Prof. Reinhart P. A. Dozy

También portugués **alguergue**. No debe tomarse al pie de la letra la calificación de **inglés** que *Guevara (1539)* aplica al **alquerque**.
- Ook het Portugees vermeldt alquergue. Men moet de kwalificatie **Engels** *niet al te strikt nemen die Guevara bij het alquerque spel gebruikt.*

De **Enciclopedia Universal Ilustrada** (1986, deel 4 p. 926) vermeldt:

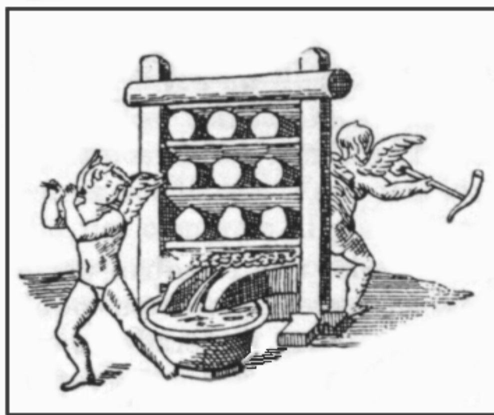
Alquerque (Etim. - Del ár. *alcarc.*) m. Tres en raya, juego de muchachos. Ver Raya.

Vrije vertaling:

Alquerque (Etymologie - Uit het Arabisch *alcarc.*) m. boter-melk-kaas, kinderspel. Zie Raya.

*T*egenwoordig is **alquerque** de ruimte in een oliemolen waarin men na de eerste persing voor de oliewinning de olijfdroesem verkruimelt. Precies dit deel van de oliemolen wordt gevormd door een kanalenstelsel van geometrische streeplijnen. Het is daarom waarschijnlijk dat de populariteit van dit spel de naam aan de oliemolen gaf en niet andersom. Ook in andere talen ziet men het gebruik van een molen, zoals bijvoorbeeld Duitsland-Mühle, Nederland-molenspel, Denemarken-nölle en Zweden-qvarn.

Bij het Molenspel (2x9) wordt in het Alfonso X manuscript (1283) de ***term fazer*** ferido gebruikt, waar wij zeggen een molen (3 op 1 rij) hebben. Zou ***fazer ferido*** (een slag uitvoeren; een stuk van de tegenstander wegnemen) kunnen slaan op het heipaalmechanisme in de oliemolen waarmee de 2e persing wordt uitgevoerd?

Oliepers uit de Romeinse tijd

Dozy (1869) zegt dat het van onzekere afkomst is; volgens de *Acad.* (1884) en *Eguílaz* (1836), zou **alquerque** van qáraq of qáriq kunnen komen - gladde en vlakke plaats, alleen in *Freytag (1830-*

1837), is het woord van dezelfde afkomst. We hebben *Dozy* (1881) en *Schiaparelli* (1871) niet kunnen raadplegen.

De etymologie van het woord **alquerque** levert vele twijfels op. Vermoedelijk is het van het Arabische woord **qirq**, quirqa afkomstig. Ikzelf geloof dat het van Spaans-Arabische afkomst is, want de Moren speelden dit spel (Cárceles, 1905:5; White, 1897:36-38 en 67-69; White, 1899:2-5) en bezetten sinds de 8e eeuw Spanje en hebben zo hier hun eigen taal gehad. Murray (1952:37) wist alquerque niet in het Arabisch terug te vinden, maar het is de vraag of hij ook wel voldoende de Arabische literatuur afkomstig uit Spanje doornam. Het spel werd veel door de Moren gespeeld, dus ligt het voor de hand allereerst te zoeken naar de Spaans-Arabische afkomst van dit woord en niet naar de Latijnse. Het woord komt voor in het **Quamûs** woordenboek (Qamûs, 1400), het woordenboek van *Pedro de Alcalá* (1505) en het woordenboek van *López Tamarid* (1585). Meer onderzoek is nodig en derhalve mogen we beslist niet uitsluiten wat *Van der Stoep* (1984:76) over *Zamboni* (1973:11-61) schrijft. Deze linguïst zegt: ***er zijn geen Arabische bewijsplaatsen met alquerque, en er is geen Arabisch woord waarop het zou kunnen teruggaan. Het komt alleen in Spanje voor. De Spaanse woordvoorraad is vooral Latijns, Sp. Alquerque kan teruggaan op Lat. Calcul(us), want een wisseling L-R is in de Europese talen heel gewoon.***

Vier alquerque borden te zamen, die een vierkant van 8x8 vormen, komen voor in de plaat die het dak sluit van de Kurna tempel in Egypte, die uit de 14e eeuw vóor Christus dateert. Het alquerque-bord vormde op deze manier een schaakbord (Murray, 1952:19). (Later ingetrokken door Murray).

In een geschrift de *Kitab al-aghani* uit 967 maakt men melding van een inwoner van Mekka die in zijn huis schaakspelen (asj-

sjatranjat) , trictrac spelen (an-nardat) en alquerque spelen (qirqat) bewaarde voor het tijdverdrijf van zijn gasten (Fiske, 1905:255).

Zoals men uit een zin van *Ibn Abdun* begrijpen kan, beoefende men in de 12e eeuw in Sevilla, en zonder twijfel in de rest van Andalusië, een soort alquerque spel (qirq) waarmee de hartstochtelijke liefhebbers soms hun laatste dirham verspeelden (Lévi-Provençal, 1955). Het werk van *Ibn Abdun* is in de literatuur verschillende keren aangehaald (Lévi-Provençal, 1934:177-299; Lévi Provençal, 1947:118; Lévi Provençal, 1948; Arié, 1987:318).

Een alquerque bord met opstelling in de aanvangsstand van de 12 speelstukken van beide partijen is afgebeeld in een Engels handschrift afkomstig uit Cerne Abbey, Dorsetshire. Het manuscript dat dateert uit de tweede helft van de 13e eeuw wordt bewaard in het Trinity College te Cambridge. (Kruijswijk, 1966:48)

In het woordenboek **Qamûs** van 1414 komt het woord **alquerque** voor vergezeld van een tekening van de meest gebruikte borden (Qamûs, 1400). Vandaag de dag bevindt dit woord zich niet meer in de moderne Arabische woordenboeken en is het vervangen door het woord **dris** (Murray, 1952:75)

In de St. Marykerk te Cavendish, Suffolk, is het alquerque bord getekend op een koortombe uit het jaar 1570 (Kruijswijk, 1966:48)

BESCHRIJVINGEN VAN ALQUERQUE IN DE LITERATUUR.

c. 1250 DE VETULA

De eerste vermelding van een alquerque-spel vinden we in een Latijns werk uit de eerste helft van de 13e eeuw. Het is ons bekend

als: **De Vetula** (Fournival, 1225; Fournival; 1470; Cocheris, 1861) en staat op naam van *Richard de Fournival* (c. 1200 - c. 1254). Er wordt verwezen in dit werk naar het alquerque- en molenspel, met respectievelijk 12 en 9 stukken (Kruijswijk, 1966:46)

Boek 1, couplet 34

"Sunt alii ludi parvi quos scire puellas
Esse decens dixi: sed parva movere pudebat
Nuncque magis, quam tunc, pudet illa minora referre.
Quare praetereo ludos ibi parva lapillos,
Nunc bis sex, nunc vero novem, capit una tabella.
Ac ubi sunt bis sex, capit ex hostilibus illum
Ultra quem salit alteruter: nec ibi deciorum
Exigitur jactus. Ubi vero novem, bene ludunt
Cum deciis, et eis fine, quando volunt".

Er zijn andere eenvoudige spelen waarvan ik heb gezegd dat het voor jonge meisjes voegzaam is ze te kennen, maar het betaamde mij niet aan te roeren wat men onbelangrijk vindt. En nu meer dan ooit is het ongepast zulke gering geschatte zaken op te halen. Weshalve ik voorbij ga aan spelen waarin men kleine steentjes, nu eens twaalf dan weer negen, van een bord slaat. Maar waar er twaalf zijn slaat men het vijandelijke speelstuk door over hem heen te springen. En hier wordt het werpen met de dobbelstenen niet voorgeschreven. Waar er evenwel negen zijn speelt men evengoed met dobbelstenen en houdt men er mee op wanneer men wil.

1283 KONING ALFONSO DE WIJZE

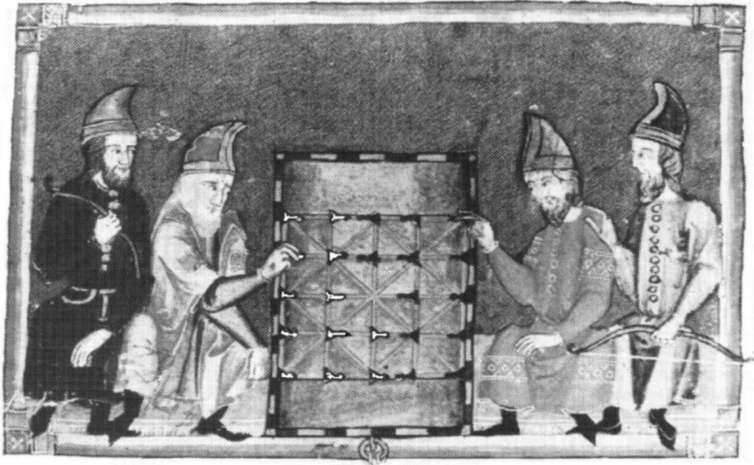
De erkende wijsheid van de vredelievende Koning *Alfonso de Wijze* berustte zonder twijfel op de verspreiding van de oosterse kultuur, niet alleen in Spanje, doch ook in het gehele Westen. De Kastiliaanse koning wist in zijn tijd de meest gespecialiseerde Christelijke, Joodse en Arabische geleerden uit de intellectuele wereld rondom zich te verzamelen en zodoende werden fraaie manuscripten geschreven. Eén daarvan was een zeer belangrijk werk dat over spelen ging (Brunet y Bellet, 1887:412-430; Brunet y Bellet, 1887: 41-44; Steiger 1941; Garcia Morencos, 1977; Garcia Morencos, 1978:17-28; White 1913 en 1958; Janer, 1871:60-68; Janer, 1874:225-255; Trend 1933, Nº 81:393-403; Meissenburg, 1973: A512-A516; Meissenburg, 1983:50-52).

Koning Alfonso X de Wijze

Hier geven wij de tekst weer zoals Koning *Alfonso de Wijze* in zijn werk het alquerque-spel behandelt. (Alfonso X El Sabio, 1283)

Este es ell alquerque de doze que iuega con todos sus trebeios:

Pves fablado auemos en los libros desuso de todas las maneras de los iuegos dell acedrex e de los dados e delas tablas, segunt aquellos tres sabios dieron la muestra al rey, e depues los departieron los omnes sabidores de iogar, queremos agora aqui dezir de otros iuegos que fallaron depues los omnes, que non son encuenta destos sobredichos, e pero an parte en ellos, assi como los alquerques que tannen all acedrex e a las tablas e a los dados. E tales y a que tannen all acedrex e a las tablas, e no a los dados. E comencaremos primeramientre en ell alquerque de doze por que es mayor de todos los otros alquerques, e se iuega con mas trebeios. Et diremos en quantas maneras se iuega e con quantos trebeios, e por qual razon ha en el parte, acedrex e tablas e dados. Ell acedrex ha en ell parte por que se iuega por seso, e ell alquerque otrossi, e los trebeios con que se iuega semeian a los peones dell acedrex. E a las tablas: por el mannar que se mannan el iuego, segundo el suyo, e por las sennales o ponen los trebeios.

E han y parte los dados por la uentura, ca assi como lancan en auentura los dados en el tablero, a qui haya la mano, assi echan

en el alquerque suertes otrossi en auentura qui iuegue primero. E iuegasse en esta manera: en ell alquerque ha de auer ueynt y cinco logares do se puedan poner los trebeios, e los trebeios an a seer ueynt y quatro, e ponen los doze duna color dun cabo e los otros doze dell otra cabo en az. E finca un logar uazio en medio poro se cometa el iuego. E el que ha la mano, ha peoria, por que ha de iogar por fuerca en aquel logar uazio. Et pon ell otro iogador el su trebeio en aquel mismo logar ondel salio, e lieua aquel que mouio primero, passando sobre duna casa a otra enderecho, segunt ua la raya derecha dell alquerque, e sobre quantos trebeios assi passsare todos los leuara, e esso mismo fara ell otro iogador. Et toda uia el que ouo la mano, ha de mouer primero guisando como lieue algun trebeio de los dell otra parte.

Et ell otro iogador guardasse muy meior por y, ca entiendo el iuego quel quiere fazer, guarda el su trebeio por y meior, e faz le esso mismo que ell otro cueyda a el fazer, e por esta razon ha peoria el que ha la mano. Et el que peor guarda sus trebeios e los mas ayna pierde, es uençudo. Et si amos los iogadores lo sopieren iogar, comunalmientre puede se mannar. Et esta es la figura dell alquerque e delos juegos e de como estan puestos en sus casas.

Vrije vertaling:

Dit is het alquerque-12 spel dat men met 12 stukken speelt.

In de voorafgaande boeken hebben we over de speelwijzen van het schaak- dobbel- en trictrac spel gesproken die de Drie Wijzen als monster aan de Koning toonden, en welke de basis vormden voor de ervaren spelers. Nu willen we hier iets zeggen over andere spelen die de mensheid daarna uitvond en die niet tot deze bovengenoemde spelen behoren, maar wel daartoe in betrekking staan, zoals de alquerque-spelen, die allemaal iets van het schaak- , dobbel- en trictrac-spel weghebben. En andere die op het schaak-

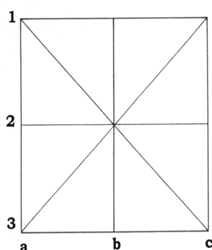
en trictrac spel lijken, doch niet op het dobbelspel. En zo beginnen wij allereerst met het alquerque-12 spel dat de belangrijkste van alle alquerque spelen is en dat we met meerdere stukken spelen. Verder zeggen we hier op welke verschillende wijzen en met hoeveel stukken men speelt en voorts in hoeverre het op het schaak-, dobbel- en trictrac-spel lijkt. Het schaakspel is ermee verwant, want het wordt met het verstand gespeeld, eveneens het alquerque spel dat men met stukken speelt en die op de schaakstukken lijken. En dan het trictrac-spel: dat op het alquerque-spel lijkt vanwege zijn onbeslisbaarheid en plaatsing van de stukken op de kruispunten.

En dan zijn ook de dobbelstenen met het alquerque spel verwant door het geluksprincipe, want zoals bij het dobbelspel is ieder afhankelijk van het toeval wie de meeste punten krijgt als men de dobbelstenen op het bord gooit. En zo wordt ook bij het alquerque-spel geheel willekeurig de dobbelstenen geworpen om te bepalen wie het spel mag beginnen. Men speelt het op de volgende manier: in het alquerque-spel zijn 25 kruispunten waarop de stukken kunnen staan. Men heeft 24 pionnen, waarvan iedere speler 12 van een verschillende kleur heeft aan een tegenovergestelde kant van het bord. Tenslotte blijft er een lege plaats in het midden over. Hij die het spel begint heeft nadeel, want hij is verplicht naar dit open kruispunt te gaan. Daarna slaat de andere speler en zet zijn pion op dezelfde plaats waar de vijandelijke pion vandaan kwam. Daarna springt men over alle pionnen heen die geslagen kunnen worden en hetzelfde doet de andere speler. Verder, de speler die het spel begonnen was moet het eerste slaan en zien welke vijandelijke pion hij bij de ander wegneemt.

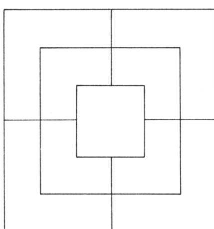
Em de andere speler kan behoedzamer spelen, want hij ziet wat de ander spelen wil en daarom heeft hij die het spel begint nadeel. En

hij die het slechts zijn stukken opstelt wordt overwonnen. Als beide spelers het spel weten te spelen is het in het algemeen remise. Dit zijn de alquerque tekeningen en hoe de stukken opgesteld moeten staan.

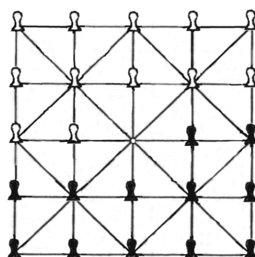
De volgende werken houden zich bezig met de filologische kenmerken: *Bossong* (1978:48-68), *Sachs* (1936:183-188), *Niederehe* (1975:25), *Sociedad General* (1987:37). De probleem schaakgeschiedenis werd beschreven door *Meyer* (1977:181-206), *Sánchez* (1929:121), *Trend* (1933:303-403), *Orbeli* (1936:16), *Good Companion* (1916:65-69). Tenslotte werd de algemene cultuurgeschiedenis behandeld door *Wollesen* (1990:277-308), *Benary* (1928:333-335), *Guerrero* (1956:42-49), *Lopez* (1973:135-138) en *Dominguez* (1976).

Alquerque-3

Alquerque-9

Alquerque-12

Men mag aannemen dat het alquerque-12 spel als volgt gespeeld werd:

1. Het bord heeft 25 kruispunten.
2. Elke speler heeft 12 pionnen aan één kant, 2 rijen van 5 stukken en een derde rij met rechts
 2 stukken.
3. In het centrum van het bord blijft een kruispunt onbezet.

4. De dobbelstenen bepalen wie het spel begint.
5. Slaan is verplicht in zowel orthogonale en diagonale richting, naar voren en naar achteren toe.
6. De pion beweegt zich zowel orthogonaal als diagonaal naar voren en naar achteren toe.

1432 JUAN ALONSO DE BAENA

Juan Alonso de Baena (1406-1454) was een Spaanse schrijver die geboren werd in Baena. Hij behoorde tot een Joodse familie, maar later nam hij het katholieke geloof aan en de *Koning Juan II van Castilie* stelde hem als zijn secretaris aan. Eén van zijn belangrijkste werken was de **Cancionero de Baena** dat in 1499 uitgegeven werd. Hij had vriendschap met de toenmalige opperrijksmaarschalk *Alvaro de Luna* en andere voorname lieden aan het hof. Aan deze personen wijdde hij zijn gedichten in de vorm van smeekschriften.

apéndice: Desir que fiso Juan Alfonso de Baena (Baena, 1432/1993:768)
(.....) p. 768 - Pues, señor, quien bien acata/los Infantes que padesçen,/ comoquier que se basteçen/fortuna los desbarata,/son corridos fasta Mata/de ser dentro en Alburquerque/este fuego de alquerque/malo es si no se amate.

(anno 1432: resistencia de los Infantes *Don Pedro* y *Don Enrique* en Alburquerque.)

Vrije vertaling:

III Bijvoegsel: Vertelsel dat Juan Alfonso de Baena maakte:

(...) p. 1204.
Welnu, Mijnheer, wie goed respecteert,
de infanten die lijden,
zoals zij die zich van een fortuin voorzien dat verspillen,
worden naar het dorp Mata verbannen,
indien zij binnen Alburquerque gebleven waren,
dat vuur van alquerque,
fout is het als men het niet blust.

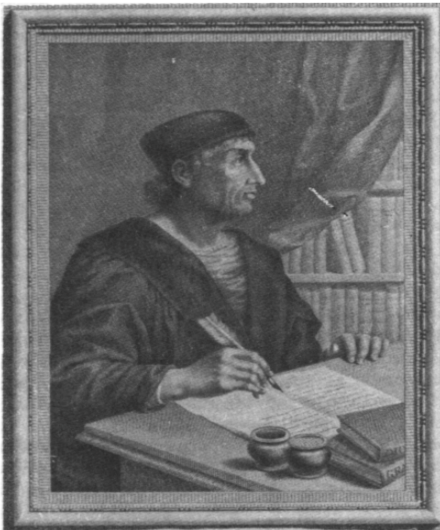
(Jaar 1432: verzet van de infanten Don Pedro en Don Enrique in Alburquerque).

Boek over Alvaro de Luna
(Milaan, 1546)

1495 ELIO ANTONIO DE NEBRIJA

Spaans grammaticus geboren in 1444 in Nebrija en overleden in 1522. Verbleef lange tijd in Italië voor de studie van de oude talen Latijn en Grieks. Na zijn terugkeer werd hij aangesteld als professor in de Latijnse taal te Salamanca en later in Alcalá de Henares. Hij beheerste ook de Hebreeuwse taal en was één van de vooraanstaande Spaanse humanisten in de 15e eeuw. Zijn kennis van het Latijn werd door niemand geëvenaard in die tijd. *Nebrija* had een brede kennis van vele wetenschappen. Vele werken op allerlei gebied werden door hem geschreven.

Elio Antonio de Nebrija

Antonio de Nebrija (1495) neemt dit woord op in zijn beroemd geworden woordenboek en wel als volgt:

Alquerque = calculorum ludus

1517, HERNANDO ALONSO DE HERRERA

Hernando Alonso de Herrera was een Spaanse humanist in de XV en XVI eeuw. Geboren rond 1460 te Talavera de la Reina, ging hij waarschijnlijk naar de Universiteit van Salamanca, alwaar *Antonio*

de Nebrija les gaf. Hij had enkele jaren een leerstoel voor rethorica en spraakkunst aan de universiteit van Alcalá de Henares, welke positie hij in 1513 opgaf en verder had hij in 1517 een leerstoel aan de universiteit te Salamanca voor rethorica. Tot aan zijn dood in 1528 bleef hij in deze stad wonen. Van zijn hand zijn verschillende werken verschenen. (Enciclopedia Universal Ilustrada, 1980 deel 27, p. 1268)

Een van zijn werken was: **Disputatio adversus Aristotelem aristotelicosque sequaces**.Dit werk was opgedragen aan Kardinaal *Jiménez de Cisneros* en is tweetalig. De Latijnse tekst staat op de even bladzijden en de Kastiliaanse tekst op de oneven bladzijden.

Adolfo Bonilla y *San Martin* (1920 nummer 50) wijdde aan deze schrijver een nauwgezet en erudiet onderzoek:

Acto segundo: *Diego de Herrera* y *Maestro Pedro*. Es el lugar de differentes, y el aparato en celaren. (página 123)

"Pues quiero hazer como en el juego del axedrez o **alquer**, **<et in ludo latrunculorum calculorumque>** que, quando la una parte se maravilla como le han vencido, buelvense a retratar todos los trechos que han pasado. Assi agora, que estays espantado como os he concluido, repitase por orden lo passado, porque, si de algo os arrepentis, os alçeys dello, y lo que aveis confessado vaya por no dicho. Ca esta nuestra disputa no es contiendas, sino busqueda de la verdad..."

Vrije vertaling:

Tweede akte: Het is de plaats van verschillen en het apparaat in waarneming. (bladzijde 123)

*“Wel, ik wil hetzelfde doen als in het schaak of alquerque spel, **<et in ludo latrunculorum calculorumque>** namelijk dat wanneer de ene zijde zich erover verwondert hoe hij verslagen is, men opnieuw alle gedane zetten kan laten zien. Derhalve nu dat ik jullie dit uitgelegd heb, repeteer in volgorde wat er gebeurd is, want, als jullie ergens spijt van hebben, betuig dat dan. En wat jullie opgebiecht hebben gaat en staat met wat jullie niet gezegd hebben. Hiermee wordt ons dispuut geen woordenstrijd, doch het zoeken naar de waarheid.."*

1528 ERASMUS

Desiderius Erasmus was een beroemd schrijver en taalkundige die in 1467 te Rotterdam geboren werd en te Basel in 1536 overleed. Erasmus behoorde tot het groepje van de befaamdste humanisten in Europa in de 15e eeuw.

Desiderius Erasmus

Chil. III, Cent II ad XXVIII. Civitates ludimus. Lusus genus quoddam est in quo calculis ludebatur olim, quos antiquitus poleis id est urbes vocabant. Neoterici (.....), hoc est, (.....) regiones appelare coeperunt.
Usurpavit adagium Oratinus in Fugitivis. Hic Nimirum locus est, ni fallor, quem Julius Pollux citat libro de Rerum Vocabulis nono: (...) i.e. Pandioniam civitatem regis, supra modum adulatricis Nosti quam dicimus, est canem et civitatem, quam ludunt.

Texto en el verdadero Adag. Chil. III Cent II ad XXVIII: (Erasmus, 1540)

Genus autem lusus describit his verbis: qui vero complurium calculorum dicitur lusus laterunculus est regiones in se continens, in lineis sitas. Et laterunculus quidam ipse civitas appellatur. Caeterum unusquisque calculus canis. Porro cum calculi sint duobus distincti coloribus, lusus haec ars est, ut, comprehensis duobus calculis unicoloribus, eum, qui diversi coloris est, tollas è medio. Allusit ad hoc proverbium Plato lib. De Republica IV: Nam illarum unaquaeque plurimae sunt civitates, non civitas, quemadmodum dicere solent ludentes.
Refert Zenodotus, quanquam idem adagii sensum non indicat. Quare cuique, quod vero proximum videatur, conjectandum relinquo. Mihi quadraturum videtur, quoties suum quisque commodum quacunque sectatur via et aemulo, competitorique modis omnibus tendit insidias. Qui lusus frequens est in aulis principum, et in magistratibus publicis. Ab hoc lusu manasse videtur, qui nunc vulgo scacarius dicitur.

Vrije vertaling:

Wij spelen het *steden-spel.*

Wij spelen met steden. Dit is een soort spel, dat in oude tijden met speelstukken gespeeld werd, die door de Ouden poleis, steden genoemd werden en door de Modernen chôrai, **plaatsen.** Het adagium wordt door *Cratinus* gebruikt in **De Vluchtelingen**. Het moet de passage zijn, als ik mij niet vergis, die door Julius Pollux wordt geciteerd in boek 9 van zijn Onomasticon: **Een Pandionische stad van een koning, die buitensporig prijst; je weet waarover we praten, nl. hond en stad, waarvan ze een spel maken.** Wat voor een soort spel het was, beschrijft hij als volgt:

Het spel wat gespeeld wordt met vele speelstukken, vereist een bord met **plaatsen** erop die zich op lijnen bevinden. De speelstukken worden door kleur in twee partijen verdeeld, en de techniek van het spel bestaat erin een speelstuk van de ene kleur tussen twee van de andere kleur te vangen en het van het bord te verwijderen.

Plato verwijst naar dit spreekwoord in boek 4 van **De Republiek**: Elk van hen heeft een groot aantal steden en niet één stad, zoals de mensen zeggen wanneer zij het spel spelen. Het wordt vermeld door *Zenodotus*, ofschoon hij niet aangeeft wat het adagium betekent, en ik laat daarom ieder vrij om te bepalen, wat volgens hem het dichtst bij de waarheid komt. Volgens mij slaat het op de situatie waarin iemand zijn eigenbelang met alle mogelijke middelen nastreeft en waar hij maar kan valstrikken spant voor zijn rivalen en concurrenten. Dit soort spel wordt vaak gespeeld in de hoven van vorsten en onder personen in overheidsdienst. Het spel lijkt de voorloper te zijn van wat tegenwoordig schaakspel genoemd wordt.

1529 ANTONIO DE GUEVARA

Spaanse kerkvoogd en schrijver, geboren in Treceño (Asturias) in 1480? en overleden in Valladolid in 1545. Zijn vader bracht hem al op 12-jarige leeftijd aan het hof van de Katholieke Koningen.

Velen jaren later was hij raadsheer en kroniekschrijver van *Carlos V* en stond in hoog aanzien.

Deze auteur gaf de volgende zin weer in één van zijn boeken (Guevara, 1529)
Los viejos jugauan a los dados por la plaças, las mugeres jugauan al alquerque en las huertas.

Vrije vertaling:

De oudjes speelden dobbelstenen op het plein; de vrouwen speelden het alquerque spel in de tuin.

1539 ANTONIO DE GUEVARA

Opnieuw komen we deze auteur tegen. In een ander boek dat over de zeereizen handelt schrijft hij: (Guevara, 1539)

Es privilegio de galera que alli todos tengan libertad de jugar a la primera de Alemania, a las tablas de Borgoña, al alquerque inglés, al tocadillo viejo, al parar ginovisco, al flux catalán, a la figurilla gallega, al triunfo francés, a la calabriada morisca, a la gana-pierde romana, y al tres dos y as boloñés, y todos estos juegos se disimulan jugar con dados falsos y con naipes señalados.

Vrije vertaling:

Het is een voorrecht van de galei dat allen daar vrijheid hebben voor het spelen van het Duitse kaartspel Primera, het Bourgondische trictrac spel, het Engelse alquerque spel, het oude verkeersspel, het Genuese al parar-spel, het Catalaanse kaartspel flux, het Galicische figurilla-spel, het

Franse kaartspel triunfo, het Moorse Calabriada-spel, het Romeinse weggevertje spel en het Bolognese twee-drie en A's spel. En al deze spelen liet men oogluikend toe met valse dobbelstenen en gemerkte kaarten.

Het **alquerque** spel dat hier met dobbelstenen werd gespeeld is vermoedelijk wel het bekende molenspel geweest.

1540 JUAN LUIS VIVES

Juan Luis Vives

Juan Luis Vives (1492-1540) was een Spaanse wijsgeer en humanist, één der grootste van de Renaissance, die vrijwel zijn gehele leven buiten Spanje vertoefde. *Vives* schreef vele boeken en één daarvan is voor ons van belang.

We vinden in één van zijn boeken terug:
Reditus Domum, et lusus Pueriles

Corneliola: Ludi lujus jam taedet, ludamus calculi discoloribus (Vives, 1538)
Met Franse text: *Ce ieu commence à m'ennuyer, (....) iouons aux dames* (Jamin, 1573)
Met Spaanse text: Este juego ya me enfada, (....) juguemos al **alquerque** (Vives, 1555)

In de Latijnse en de Franse tekst vinden we een tekening van het **alquerque-12** bord.

De Renaissancespelen in de tijd van *Juan Luis Vives* werden beschreven door *Renson* (1982:469-487).

1544 CAELIUS CALCAGNINUS

Wie een gedeelte uit de verhandeling **De Calculis** bestudeert dat als titel draagt **In Ludo Calculario XII**, begrijpt al snel dat de hoogleraar Grieks en Latijn *Caelius Calcagninus* het alquerque-spel (voorloper van het damspel) beschrijft. In zijn tijd was dit spel in heel West-Europa bekend. Het werd ingekrast in koorbanken en op galeien gespeeld. Een populair *Belgisch* leerboek voor *Latijnse* scholieren geeft zelfs een tekening van het bord. Misschien droeg dit spel in de Nederlanden de naam **twaelfstecken.** De reden dat een hooggeleerd man zich bezig hield met dit spelletje was de gedachte dat het uit de klassieke tijd zou stammen en dus hoge kwaliteiten moest bezitten.Waarbij te denken valt aan het geheimzinnige 5-lijnen spel, genoemd door *Julius Pollux* of/en aan het Polis- of Stedenspel. (Ook wel Soldatenspel genoemd). Ook de humanisten *Freigius*, *Raderus* en *Senftlebius* dachten dat *Calcagninus* het alquerque-spel beschreef (Jansen, 1991:3). *Ficoroni* (*1734)* geeft een ingekorte Italiaanse

vertaling van het artikel van *Calcagninus*, waarin de opstelling 10 schijven + 2 aanvoerders benadrukt wordt.

1.
Quae omnia in calculis diversa sunt, nam et lineae quinque XVI quadris, seu regiones vel urbes malis appellare, implentur.

2.
Ad in ludo calculario XII ad summum manipulones, in duas decurias et praestites duos laterales centuriati, totam militiam exercent, in quibus tamen disciplinam explicandae aciei agnoscere. Siquidem in fronte iugati sunt ordines per quinarium numerum: altitudo autem triplici acie instructa est, ut cubitos occupet XII.

3.
Expedito enim et ordinato militi cubita quatur tribuuntur. Quom vero farissa cubita XIIII prortendatur, ita ut extremi ordinis vel (si lubet sic dixisse) triarii farissa non sit inutilis, quae cubitis duobus infesta in hostem exporrigatur.

4.
Haec est imago illa militiae quam calculis expressam volvere, alioqui ei qui suo loco excessisset, praesto fuit poena, ut circurventus in manus hostium perveniret: quod quom facile fiat, si latera agminis enudetur, ob id constitutum accepimus, ne quis de sacra linea, id est media decedat, cui laterales praestites praefecti sunt. Ea enim prodita tum caetera acies incursionibus hostium facile patet.

5.
Ab eadem ratione militari deductum est, ut miles qui castra hostium penetrarit, et in arces evaserit, quasi murali corona donatus, virtutis ergo late impune pervagetur: nec nisi ter circumventus succubuisse iudicetur.

6.
Illud praeterea hostimentum in utroque agmine servabatur: ut quasi collatis signis vir viro implexus confligeret: et quorum altera parte cornu pelleretur, altera hostem urgeret: ut ita in tota concertatione commutato victoriae ordine paria fierent (Calcagninus, 1544).

***Pratesi (1993:32-34)* geeft een korte beschrijving en vertaling over het werk van *Calcagnini*:**

This work is often quoted as one of the first descriptions clearly distinguishing between chess and **ludus latrunculorum.** Another merit may be the quotation of the game which we know as tangram: it came to Europe from China about two centuries ago, but evidently it was already known to classical civilisations. *Calcagnini's* lenguage has lost the grace of of classical Latin; moreover the text it is affected by several printing errors. Thus the treatise has yet to be fully understood, at least in some parts.

1.
(With respect to chess) all that is different and five lines form 16 squares, namely regions or cities, as you prefer to name them.

2.
But in the boardgame of pebbles 12 soldiers to the top, ordered in two groups of ten and two lateral chiefs, exert all the army, and you can realise in them the art of deploying the military array. Indeed, in the front the orders are connected by number V: on the other hand the thickness is established by a triple array, so that it occupies 12 squares.

3.
In fact, to a quick and ordered man 4 squares are assigned. Since however the ferse extends its action on 14 squares, so that the ferse of the outermost order or (if we may so say) the triple one will not be useless, it must be given to the enemy if attacked by two squares.

4.
This is that image of the army which is represented by moving with pebbles. Otherwise to that which went out from its own place, abruptly a punishment occurred, as it arrived surrounded in the hands of the enemies- a thing that easily would occur, if the flanks of the array had to be voided. Therefore, we consider ascertained that nobody should go out of the holy line, namely the middle one, to whom lateral officials are commanding. In fact, if it is abandoned then the remaining part of the array easily suffers the attacks of the enemy.

5.
From the same military reason is derived that as a man enters the enemy camp and has access to the fortress, being awarded as if with a stone crown, it may wander about with impunity and may be considered to have been captured only if three times surrounded.

6.
Moreover, in both arrays they followed this reciprocation: that with the signs brought together one fights man to man; and of them one is driven to the corner while the other will push the enemy; so that in the whole struggle by changing the order of the victory it becomes equal.

1553 FRANCISCO LOPEZ DE GOMARA

Beroemd geschiedschrijver uit Sevilla van Europese faam, geboren in Sevilla in 1510 en over leden in dezelfde stad in 1560. Hij studeerde humaniora aan de universiteit van Alcalá de Henares en hij werd tot priester gewijd. In de jaren 1540 was hij huiskapelaan in de familie van de beroemde ontdekkingsreiziger *Hernán Cortés*. Hij schreef de geschiedenis van Spaans Amerika en zijn boek, waarin hij met grote kennis de verovering van Mexico beschreef, werd gepubliceerd in 1552 in Zaragoza.

Gokkers die Patolli spelen

Het woord **alquerque** wordt beschreven in de **Diccionario Histórico de la Lengua Española (1933-1936):**
Conq. Mexico 42a: Algunas vezes miraua *Moteccuma* como jugavan al Patoliztlik que parece mucho al juego de las tablas. Y que se juega con havas, o frisoles (....). Los quales menean entre ambas manos. Y los echan sobre una estera. (....) donde hay ciertas rayas, como **alquerque.**

Vrije vertaling:

Sommige keren keek Moteccuma toe hoe ze patoliztlik speelden, dat veel op het triktakspel lijkt; en dat men met tuinbonen of witte boontjes speelt, welke men dan tussen de beiden handen beweegt. Men gooit het op een mat (....) waar zekere lijnen aanwezig zijn, zoals in het alquerque spel.

1558, CRISTOBAL DE VILLALON

Cristóbal de Villalón (1505-1558) was een Spaanse schrijver geboren in Vallalón of in Valbuena de Duero in het begin van de XVI-eeuw. Hij studeerde aan de universiteit van Alcalá de Henares, waar hij Grieks leerde en af studeerde op Theologie, zonder zich zelf tot priester te laten wijden. Van 1530 tot 1545 werkte hij waarschijnlijk gedurende enige tijd als professor aan de universiteit te Valladolid. In 1557 trok hij zich terug in een klein dorpje terug om zijn laatste boek "Gramática castellana" te schrijven; 1558 wordt vermeld als het jaar van zijn overlijden. In zijn boek **El Scholástico** vinden we terug: (Villalon, 1558)

II, cap. 17: (...) De los inventores de los juegos. Pelota. Lucha. Naypes. Axedrez. Carnicoles. Los Dados. Alquerque. Xaldeta. Injeniosos y apazibles para se recrear: porque segun Valerio dize,

Scevola fue el primero que invento el juego de la pelota: y Hercules sobrellevo sus incomparables trabajos con el juego de la lucha y punaceste que el invento: y Palamedes estando sobre Troya por pasar el largo sitio invento los naipes: *Mangrolina* halle el axedrez, el qual fue tan diestro en el jugar que sin ver el tablero jugava paseandose por una sala con grandes jugadores. Los griegos inventaron el juego de los carnicoles: los mauros inventaron el juego de los dados: los hespañoles inventaron el juego del alquerque que llaman por otro nombre del castro: tambien los mesmos inventaron la jaldeta.

Vije vertaling:

II, hoofdstuk 17: (....) Over de uitvinders van spelen. Balspel, worstelspel, kaartspel, schaakspel, Bikkelspel, Dobbelspel, Alquerquespel, Xaldeta. Vernuftige en behaaglijke spelen om zich te vermaken: want zoals Valerio zei, Scevola was de eerste die het balspel uitvond: en Hercules droeg zijn ongeëvenaarde werken met het worstelspel en vuistvechten dat hij uitvond: en Palamedes toen deze in Troya was vond het kaartspel uit om de lange belegeringstijd door te komen. Mangrolina vond het schaakspel uit en hij was daarin zo bekwaam dat hij blindspelen kon met de beste spelers, terwijl hij door een zaal heen en weer liep. De Grieken vonden het spel van de carnicoles uit: de Moren het dobbelspel: de Spanjaarden het alquerquespel dat zij met een andere naam Castro noemen: ook vonden dezen het jaldeta spel uit.

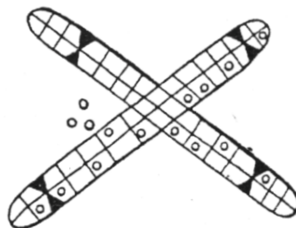
Castro was in Spanje in die tijd de naam voor het molenspel. Wij weten dankzij het beroemde manuscript van Koning *Alfonso de Wijze* dat dit spel ook **Alquerque de 9** genoemd werd. De beschrijving van *Cristobal de Villalon* is verwarrend, want hij doet

het voorkomen dat het alquerque de 9 spel (castro) een Spaanse uitvinding zou zijn geweest. Dit molenspel was echter al een heel oud spel. Zie ook het hoofstuk Castro.

1560 DOMINGO DE SANTO TOMAS

Spaanse missionaris, Dominicaan en schrijver, geboren in Sevilla in 1499 en overleden in Lima in 1571. Hij vertrok in 1529 te zamen met de veroveraar *Francisco Pizarro* in hetzelfde schip richting Panamá. Hij wijdde zich in Peru aan de studie van de Inca taal en werd daar zo bedreven in dat men hem ging vergelijken met de grote *Antonio de Nebrija*. Van zijn hand verscheen ***Arte de la lengua quichua,*** uitgebreid woordenboek met spraakkunst over de inheemse Peruaanse taal. Vele andere boeken werden door hem geschreven. (Enciclopedia Universal Ilustrada 1964, deel 54, p. 405-406). En zo komen we het volgende te weten over het **alquerque-**spel (Santo Tomas, 1560/1951):

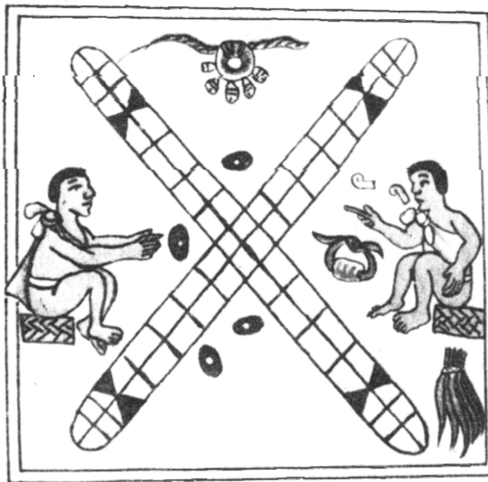
Alquerque	= comina, o taptana
acedrez	= taptana, o comina
trebejo de axedres	= taptana
taptana, o comina	= axedrez, tablas o alquerque

Patoli

1569 BERNARDINO DE SAHAGÚN (C. 1503 - 1590)

Religieus (Franciscaan) en geschiedschrijver, geboren in het begin van de 16e eeuw en overleden in Mexico in 1590. Hij studeerde aan de universiteit van Salamanca en werd in 1529 te zamen met 19 andere Franciscanen naar Mexico gezonden om de Azteken op te voeden. Aldaar aangekomen hield hij zich intensief bezig met de Azteekse taal en haar geschiedenis, waarover hij verschillende werken schreef. We kennen onder andere van hem een drietalig woordenboek in de Azteekse taal, Spaans en Latijn en ook een spraakkunst (Enciclopedia Universal Ilustrada 1985, deel 52, p. 1275). Dankzij zijn beschrijving van de Azteekse gewoonten komen we over hen het volgende te weten:

Het Patolli spel

El segundo pasatiempo que tenia era un juego, como de dados; hacian en un petate una cruz pintada, toda llena de cuadros, semejante al juego del alquerque, o castro, ... (Sahagún 1569/1969, boek 8, XVII,5, Nº 3)

Vrije vertaling:

Het tweede tijdsverdrijf dat zij hadden was een spel, zoals met dobbelstenen; zij maakten op een mat een geverfd kruis dat helemaal vol was met vierkanten en op het alquerque- of castro-spel leek.

(..) jugaban un juego que se llama patolli, que es como el juego del castro o alquerque, o casi, o como el juego de los dados.

Vrije vertaling:
Zij speelden een spel dat zij patolli noemen en dat is zoals het castro- of alquerque-spel, of zoals het spel met de dobbelstenen.

157O DIEGO DURÁN (1538-1588)

Spaans-Amerikaanse geschiedschrijver en religieus (Dominicaan), geboren in Mexico tegen 1538 en overleden aldaar in 1588. Hij was zoon van een Spanjaard en van een Azteekse en trad de orde binnen in 1556. Hij wijdde zich aan de tradities en geschiedenis van zijn land en schreef twee werken. (Enciclopedia Universal Ilustrada, 1985 deel 18, p. 2562).

Nº3: Los cuales juegos eran muchos y diversos, con diferentes instrumentos y maneras. Jugaban el juego del alquerque, o de las damas, imitando el juego que nosotros jugamos del adxedris, prendiendose las chinas el uno al otro, las cuales servian de piedras, las unas blancas, las otras negras. (Durán c. 1570/1967, hoofdstuk 22 p. 197 e.v.).

Vrije vertaling:

Welke vele en veelsoortige spelen waren, met diverse spelattributen, en diverse speelwijzen. Zij speelden el alquerque of het damspel en imiteerden het spel dat wij met schaakspel spelen, waarin de stukken elkaar slaan, waarvoor steentjes gebruikt werden, witte en zwarte.

Franciscaan Bernardo de Sahagún

1580 FRANCISCO SANCHEZ DE LAS BROZAS (BROCENSE)

Benedictijner monnik van Portugese afkomst. Doceerde in Montserat (Barcelona) in 1577, alwaar hij in 1604 stierf. Hij was zeer bekwaam in de Heilige Schriften en het Hebreeuws en liet een dozijn werken na, waaronder een Hebreeuws woordenboek en een **Commentarium in Ecclesiastem cum Concordia Vulgate Editionis et Hebraici textus (Enciclopedia Universal Ilustrada 1985 deel 53, p. 1199; Sánchez, 1580).**

Alquerque = arab. querque.

1593 JOHANN THOMAS FREIGINO

Freigius, geboren in Freiburg in 1543 en overleden te Basel in 1583, was in 1567 doctor in de letteren en rechten. Hij was professor te Basel en Freiburg en een aanhanger van de wetenschapsleer van de Hugenoot *Ramus*. *Freigius* werd verdacht van protestantse sympathieën.

Freigius heeft aantekeningen gemaakt bij **Lud. Vivis, Exertationes dial**. VI met de tekening van het alquerquebord. *Jansen* geeft het jaar 1593 aan. Een referentie aan dit jaar ontbreekt, wel is er één van 1662 (Freigius, 1662).

c. 1600 FERNANDEZ OVIEDO

Figura semejante a este tablero. c. 1600 Libro Cám. Real de Fdz Oviedo (ms. T88, 1870) 147 147 nota: Otro se dize Nauarra, y trae (de armas) un marro o **alquerque** de cadenos de oro en campo de gole vel sanguino. (Var. mas. E 110: trae en el escudo el marro o

alquerque de las cadenas de oro); (Diccionario histórico, 1933-1936).

Vrije vertaling:

Figuur dat lijkt op dit bord. c. 1600 Boek Koninklijke Cám. van Fernandez Oviedo (ms. T88, 1870) notitie: Van een ander zegt men Navarra, en heeft (als wapen) een marro of **alquerque** als gouden ketting in een veld van een halsstuk met sluier en bloedjaspis.(Var. mas. E110: heeft in het wapen het marro of **alquerque** van de gouden ketting)

Hieruit kan men afleiden dat alquerque en marro (de punta) dezelfde lijnenspelen waren.

1601 FRANCISCO DE ROSAL

Spaans geneesheer, schrijver en polyglot van de XVI eeuw, geboren tegen 1560 en overleden in Cordoba. Studeerde medicijnen in Salamanca en eenmaal gegradueerd als doctor oefende hij zijn beroep uit gedurende 30 jaar in Zamora, Aranda, Burgos en andere dorpen. Hij kende verschillende talen, waaronder Frans, Portugees, Italiaans, Engels en Duits, evenals Latijn, Grieks, Hebreeuws en Arabisch. Hij schreef verschillende werken, die nooit gepubliceerd werden in zijn tijd. Eén daarvan was: **Origen y etimologia de todos los vocables originales de la lengua castellana (Rosal 1585; Enciclopedia Universal Ilustrada 1985, deel 52, p. 339).** Van hem weten we het volgende:

alquerque
En arab. es juego, quizas corrupto de **calculo** lat. o **calces**, segun *Lucilio*, como nota festo. Franceses e italianos llaman

scalculo y nos otros **escaque**, fingiendo un verbo **excalculari**, como en *Varron* **excuriari** y **excuncari** y descaminar que decimos en las rayas de los Reinos. Y asi dice *Scaligero* que los españoles fingimos el vocablo axedrez, como **exquadri**, perdida la silaba de enmedio, porque esquadrones y quadras son compañias de gente de guerra, y el juego de axedrez no es otra cosa que un real o exercito y campo formado.

Julius Caesar Scaliger
Vrije vertaling:

In het Arabisch is het de naam van een spel, misschien de verminkte vorm van het Latijnse **calculo** *of* **calces***, zoals* **Lucilio** *opmerkt. Fransen en Italianen noemen het* **scalculo** *en bij ons heet het* **escaque** *en praten we over een zogenaamd werkwoord* **excalculari,** *zoals bij* **Varro** **excuriari** *en* **excuncari** *voorkomt en praten we over* **descaminar** *in* **las rayas de los Reinos***. Zo zegt* **Scaligero** *dat de Spanjaarden denken dat het woord* **axedrez** *komt van* **exquadri***, door verlies van de middelste lettergreep, want* **esquadrones** *en* **quadres** *horen bij krijgsfiguren, en het schaakspel is niets anders dan een real (molenspel) of legerkamp.*

1603 FRANCISCO DE LUQUE FAXARDO

Deze auteur neemt ook het woord alquerque in zijn spelboek op en laat de keus aan de vrouwen over om het alquerque-spel ***damas*** te gaan noemen. (Luque, 1603)

Mujeres en juego de naipes muy fuera es de sus limites; grandemente exceden y passan la raya de sus debidos ejercicios. Mirad, por vuestra vida, que juego de muñecas, que juego de alfileres, de alquerque, de las damas, bien à propósito de las que estiman este nombre.
Vrije vertaling:
Vrouwen die kaarten, letten in het geheel niet op hun beperkingen. Houd je met je leven bezig; het poppenspel, het spelden spel, het alquerque spel, het damspel, meer naar aanleiding van de vrouwen die de voorkeur aan deze naam geven.

1608 JULIUS POLLUX

Griekse grammaticus en sofist, geboren in Naucratis (Egypt) in 135 en overleden te Athene in 188. De meeste van zijn werken zijn verloren gegaan. Zijn werk Onomásticon werd het eerst in Venetië uitgegeven. De beste editie is die van Wetstein gedrukt te Amsterdam (Pollucis, 1706).
seg 100.4:
eundum cum ludo calculorum putant duodecim scruporum lusum qui Quintilliano dicatur (Pollux 1608; Pollucis 1706)
Germanis, der zwölfte Stein. Gallis, le jeu aux Dames.

1608 DIEGO GONZALEZ HOLGUIN

Spaanse Missionaris en linguïst, geboren te Cáceres in 1552 en overleden in Mendoza (Argentinië) in 1628. In 1581 werd hij naar Peru gezonden. Hij schreef verschillende werken over de inheemse

taal in Peru. Zo zien we in één van zijn werken (Gonzales 1608/1989):

iugar al alquerque	= ttaptani cuni
iuego de alquerque	= ttaptana
axedrez	= castilla taptana
tablero de axedrez	= castillo taptana

1611 SEBASTIAN DE COVARRUBIAS Y OROZCO

Spaanse grammaticus en priester. Hij was een befaamd canonist en bekend met de antieke oudheid en gaf les in het Latijn, Grieks en Hebreeuws. Hij schreef verschillende werken, waaronder : **Tesoro de la lengua castellana ó española.** Het betreft hier het eerste etymologische woordenboek van de Spaanse taal dat, ondanks zekere naïviteiten en onnauwkeurigheden, een onmisbaar werk blijft (Covarrubias, 1611).

Alquerque

Alquerque es un juego de piedrecillas, sobre un tablero rayado que haze diversos quadros, y por las rayas van moviéndose, y quando hallan tercera casa vacía del contrario, passan a ella, ganándole la piedra que estava en medio; que algunas vezes acaece ser dos y tres, y si pudiendo tomar, no lo haze, pierde la suya, y por termino propio se la soplan. En griego se llama este juego schyraphia,

Vrije vertaling:

Alquerque is een spel met steentjes, op een lijnenbord met diverse vierkanten, die zich langs de lijnen bewegen. Wanneer deze een derde vijandelijk open veld aantreffen slaan zij het stuk dat in het midden staat; in sommige

gevallen kunnen dat er twee of drie zijn. En wanneer men slaan moet en dit verzuimt dan verliest men door blazen zijn eigen schijf. In het Grieks noemt men dit spel **schyraphia**, (.....).

De overige teksten van *Covarrubias* zijn verder behandeld onder het hoofdstuk van het **Andarraya** spel. De beschrijving van het **andarraya** spel onder de nieuwe soortnaam **Alquerque** geeft *Covarrubias* wel het beste weer.

1612 LUDOVICO BERTONIO

Deze Italiaan liet ons in het Spaans het volgende na (Bertonio 1612/1984):

Alquerque = cumisina, y lo mismo significa axedrez, porque los indios no distinguen los juegos, sino miran al modo.
Vrije vertaling:
Alquerque = cumisina, en hetzelfde betekent schaakspel, want de **Indianen** (vroegere inwoners van Peru) onderscheiden niet de spelen, doch kijken naar de wijze (waarop gespeeld wordt).
Alquerque jugar; o al axedrez; cumisina. por ser juego semejante al nuestro.
Vrije vertaling:
Het spelen van Alquerque, of het schaakspel; cumisina. omdat het lijkt op het onze (ons spel).

Tablero de axedrez, molinillo, alquerque etc. Cumisiña tabla
Vrije vertaling:

Schaakbord, molentjesbord (molenbord?), alquerque-bord) etc. Cumisiña bord

De term **molinillo** heeft *Bertonio* waarschijnlijk zelf maar verspaanst uit zijn moedertaal, waar de term **mulinello** gebruikt werd. (Fiske, 1905:106-110).

1615 FELIPE GUAMAN POMA DE AYALA.

Deze schrijver schreef in een manuscript o.a. over de gebeurtenissen die plaatsvonden in Peru tussen *Francisco Pizarro* en zijn gevangene, de Inca *Ataguálpa.*

(....) De cómo estando preso conversava Ataguálpa Ynga con don Francisco Pizarro y don Diego de Almagro y con los demás españoles y jugava con ellos en el juego de axedrés que ellos les llaman taptana
Vrije vertaling:
(.....) hoe de Inca Ataguálpa als gevangene met don Francisco Pizarro en met don Diego de Almagro en met overige Spanjaarden converseerde en met hen het schaakspel speelde dat zij taptana noemden (Guaman Poma de Ayala, 1615/1987).

Hier werd het **alquerque-**spel bedoeld, maar vanwege het feit dat men met een soort schaakstukken speelde werd dit vaak met het schaakspel verward en ook naar dit spel genoemd. Op bijgaande tekening ziet men duidelijk dat het hier om een **alquerque** bord handelt. Rechtsonder op de tekening ziet men geen molenbord van 9 stukken, doch het Inca embleem of wapen. Linksonder ziet men in een bordje de witte en zwarte steentjes die gebruikt werden in dit alquerque-spel.

De gevangen genomen Inca Atagualpa

CARRERA, PIETRO

Pietro Carrera (1578-1647) was een Siciliaanse aartspriester, theoreticus en schaakspeler. In 1617 publiceerde hij een verhandeling over het schaken, welke een uitstekende bron vormde om meer over het schaken en de spelers van zijn tijd te weten te komen. Zijn werk bespreekt op een voortreffelijke wijze enkele mogelijke oude Romeinse bordspelen en diens vroegere en huidige auteurs, en verder beschrijft hij enkele spelen die met het damspel verwant waren. Hier volgen enkele teksten uit zijn boek die op het damspel en gelijksoortige spelen slaan: (Carrera, 1617:32-33)

Pietro Carrera

Insorge un'altra oppositione tenuta da Celio Calcagnino uno de'*maggiore lettera de'* suoi têpi nel discorso, ch'egli fa del gioco, et e questa, che il gioco de gli Scacchi non sia stato conosciuto da gli antichi, la quale opinione seguono huomini dottissimi, allegando che quelle memorie di Scacchi, che si ritrovano in Martiale, in Seneca, et in altri s'intendono per gli Scacchi della Riga, e non per gli scacchi del nostro gioco del quale ragioniamo, iche non esser vero proveremo co

diverse, e fondate ragioni, et anco con autorita di huomini gravi scusisi il Calcagnino, perche gli mancava la intiera notitia del gioco, senza laquale non potea osservare, et essaminare à pieno le proprietati di esso, lequali si leggono sparse per li scrittori. Prima fia necessario di spiegare la cognitione de'*giochi della Riga* affinche il tutto rimanga dilucidato.

La Riga appresso gli antichi era di trè maniere, uno come afferma Celio Rodigino nel lib. 20 nel cap. 27 delle antiche lettioni p autorita di Eustatio, conteneva sessante Scacchi parte bianchi, e parte neri, et questa era chimata Grammismus, Digrammismus e Gramma. che son l'instesso, che linea, ancorchè Gramma, significasse ogni Riga; cio conferma Giulio Polluce nel Dittionario cosi ragionádo. "Si accosta di presso aqsto gioco"; (Perciochè avanti haveva ragionato di gli Scacchi) Il Gramismo, e'l Digramissare, ilqual gioco è domandato da alcuni le linee. Questa Riga à nostri di è ignota, et estinta;

Mi maraviglio, che non sia stata conosciuta dal Calcagnino, ilquale ragione diffusamente della seconda, ch'è quella, laqual si giocava, et hoggidi ancora si gioca cõ dodici pietre bianche, et altretante nere. Cicerone in Hortensio "Itaque tibi concedo, quod in duodecim scrupis olim, ut calculum reducas, si te alicuius dati poeniteat." Quintiliano nel lib. 10 nel cap. 2: "An vero Scevola in lusu duodecim scruporum cû prior calculum promovisset". Si divide questa Riga, como mostra la seguete figura in cinque linee ritagliate perdritto, et altretante per fianco con due altre linee, che la fiedono p traverso terminan dosi negli angoli, si veggono in essa ancora quatro quadri della Riga, e sciascuna di esse

che ha quatro luoghi ripieni di pietre, perchè la casa, ch'è nel mezzo di essa, riman vota. Questa linea di mezo da gli anticha era detta Sacra, perciochè no era lecito senza gran necessita di movere le pietre di qualla, onde nacque il Proverbio "Movere alique à Sacra", il quale significa constringere alcuno adatto di estrema necessita. Theocrito nel 6. Idillio "E da linea rimove la pietra". Le pietre, le quali arrivano all'ultima linea secondo Isidoro, come riferisce Gioseppe Scaligero sopra il 6. lib. di Varrone, si chiamavano Inciti.

(Intorno à cio mi par necessario di avvertire, che questa Riga è diverso di quel gioco, che i Siciliani chimano Marrella, e gli Spagnuoli el juego de las Damas, benche habbiano alcune cose comuni ad ambidue i giochi; delquale nÕ veggo, che ne faccia mentione scrittore alcuno).

Vrije vertaling:

Een andere tegenspraak komt van *Celio Calcagninus*, één van de grootste geleerden van zijn tijd, in de verhandeling over het spel, waarin hij zegt dat het schaakspel niet bekend was bij de Antieken; in welke opinie hij gevolgd wordt door geleerde geesten en waarbij aangevoerd wordt dat de verwijzingen naar schaakspel die men vindt bij *Martialis, Seneca* en anderen, betrekking hebben op schaakspel op het Riga-bord en niet op het huidige schaakspel. Wij kunnen niet vaststellen met harde bewijzen of dit zo is, ook niet op gezag van een serieus man als *Calcagninus,* omdat het hem aan kennis en inzicht inzake het spel ontbreekt, en dan kan men nu eenmaal geen echte waarnemingen doen en eigenschappen van het spel onderzoeken; men leest daarover weinig bij de schrijver. Allereerst is het nodig te onthullen wat er bekend is over Riga-spel, zodat alles opgehelderd kan worden.

Riga-spel, zo leren ons de Antieken, speelde men op 3 manieren: In de eerste speelwijze, bevestigt *Celius Rodiginus* in boek 20 hoofdstuk 27 van de verhandeling over de Oudheid, op gezag van *Eustatius*, speelde men met 60 speelstukken, deels wit, deels zwart en dit spel werd Grammismus, Digrammismus en Gramma genoemd. Gramma betekent telkens Riga (lijn). Dit bevestigt *Julius Pollux* in zijn **Onomasticon**. ***Het nadert ongeveer dat spel,*** (eerder hebben wij over dit spel geredeneerd). Grammismus en Digrammismus waren gelijksoortige lijnenspelen. Deze vormen Riga-spel zijn in onze dagen niet bekend meer en uitgestorven.

Ik verbaas mij erover dat bij *Calcagninus* niet meer bekend is van het tweede spel, waarover hij vaag vertelt, en waarin men, ook tegenwoordig nog, speelt met 12 witte en 12 zwarte stenen. *Cicero* zegt hierover in *Hortensio* **Itaque tibi concedo, quod in duodecim scrupis olim, ut calculum reducas, si te alicuius dati poeniteat.** (*Ik sta je toe, zoals we dat gewoonlijk doen in het spel met de 12 stenen, dat je de steen terug mag zetten, als het je spijt dat je hem verzet hebt.*) Quintiliano in boek 10 in hoofdstuk 2:

An Vero Scevola in lusu duodecim scruporum cü prior calculum promovisset. *(Er wordt ons verteld dat Scaevola, waarin hij de eerste zet mocht doen, ...na een partij in het spel met de 12 stenen, ...).* Dit Riga-spel, zo toont ons de volgende tekening, was ingedeeld door 5 lijnen, 5 verticaal en 5 horizontaal, en 2 lijnen schuin van hoek tot hoek. Hierdoor ontstonden de 4 vierkanten van het (kleine?) Riga-spel, die op de lijnen rondom 3 plaatsen bieden voor speelstenen. Maar op elk van de grote rechte lijnen, en de schuine lijnen is plaats voor 5 steentjes, behalve op de middenlijn, waar men 4 steentjes zet, omdat het middenveld leeg moet blijven. Deze middenlijn gold bij de Antieken als heilig, en het was niet geoorloofd, behalve in uiterste noodzaak, de steentjes ervan af te halen en zodoende ontstond het spreekwoord: *Movere alique*

à Sacra, d.i. iemand mag alleen uit noodzaak een bepaalde handeling verrichten. *Theocritus* in de 6e Idylle: *De steen van de lijn verzetten*. De steen die de laatste lijn haalde, zegt ons *Isidorus*, aangehaald door *Scaliger* in zijn *Varro*-bewerking, werd de onbeweeglijke genoemd. Met betrekking tot dit alles vind ik het nodig ervoor te waarschuwen dat dit Riga-spel verschillend is van het spel dat de Sicilianene Marrella noemen, en de Spanjaarden juego de Las Damas, alhoewel zij beide iets gemeen hebben; ik heb niet gezien dat welke schrijver ook hier melding van gemaakt heeft.

Brunet (1891:205) merkt het volgende op: *Als het spel dat de Sicilianen Marella noemen werkelijk overeenkomt met ons damspel dan zou de Siciliaanse benaming het bewijs kunnen leveren dat dit afgeleid is van het primitieve Riga -12 spel. Hetzelfde als ons Marro spel, waarvan het Siciliaanse woord Marella een verkleinwoord van kunnen zijn.*

1627 MATTHÄUS RADER

Oostenrijkse Jezuiet en filoloog, geboren omstreeks 1561 in Innichen (Tirol) en overleden in 1634 te München. Zijn bekendste werk is de geannoteerde uitgave van de epigrammen van *Martialis* (1599 e.v.). *Raderus* (1627:527 en 528) vermeldt *Calcagninus*:

Mandris: regionibus, seu urbibus expono cum Calagnino lib. de ludo talorum, tesserarum, et calculorum alio qui bis idem diceret, si mandras pro latronibus accipias, alia notione supra lib. 5 epig. 27 hanc vocem usurpavit, ubi mandram claustrum, seu septum ovium, boum, mularum, aut ipsas mulas diximus. Hinc credo sumpta metaphora, ut calculorum, seu latronum sedes (Graeci nominant mandras) hic appellarit quas regiones Pollux et Eustathius vocant et urbes.

Latrone: calculi latrones ab insidiando decebantur, et canes: Graece … Latinus primum calculi, seu scrupi, deinde latrones, et canes. Erant in abaco, quem … Graeci vocant, ceu tu laterculum dicas, regiones lineis distinctae: has urbes nuncupabant, unde in proverbium abiit…., cum res parvas magnis nominibus afficcimus, et ollas exornamus. Erant hae regiones plerumque quinque, lineolis, tranversariisque, et decussationibus alternatim dimensae, quinque, et viginti numero, singulis latrones quinque insistebant, praeter mediam, qui tantum quatuor tribuebantur.

Excusabant igitur utrinque latrones, seu canes mavis dicere, coloribus distincti hostili animo insidiantes. Ea fuit ludi ratio, ut si unus ex hostili agmine incomitatus deprehenderetur, ita ut cirmcumveniri posset, captivus ex acie traheretur. Ab eo linearum numero Sophocles …, id est, pessa quinque lineis distincta vocitasse fertur. Ex quibus quae media fuit, sacra dicebatur, a qua movere calculum religio fuit, ni magna, et inevitabilis qaedam urgeret necessitas. Hinc proverbiam oriumdum est …, hunc moveo a sacra, cum extra praesidia implorantur. Et plura his Calcagninus quae ibidem leges. Martialis lib. 14 ep. 17. "Calculus hinc gemino discolor hoste perit (et epig. 20) Insidiosorum si ludus bella latronum, Gemmeus (vitreus) iste tibi miles, et hostis erit". In calculorum ludo sunt lineae tantum quinque, et sedecim regiones, seu orbes, seu quadra. In Scaporum vero novem linee, et regiones 64.

Vrije vertaling:

Mandra **(Martialis boek 5, epigram 27)**: Ik ben het met *Calcagninus* eens als hij in zijn boek over bord- en dobbelspelen tot twee keer toe zegt dat dit woord gebruikt wordt in het roverssspel, waar het anders de betekenis heeft van **omheind gebied** (stal) voor schapen, runderen en ezels. Ik geloof dan ook dat de overdrachtelijke betekenis van het woord is: plaatsen waar de speelstukken of rovers staan (Grieks mandris), wat bij *Pollux* regiones (velden) heet en bij *Eustathius* urbes (steden).
Latro: Huursoldaat, rover. Speelschijven (calculi) zijn verraderlijke rovers. In het Latijn ook **canes** (honden) genoemd. Zij staan op wat de Romeinen **abacus** noemen en wij een speelbord, dat door lijnen in **velden** is verdeeld: van de **steden** zegt het spreekwoord dat met kleine heldendaden de grote mannen verzwakt worden en de voorraadkamers voorzien. De speelvelden (snijpunten) ontstonden door 5 horizontale en verticale lijnen en diagonalen te trekken, hetgeen 25 snijpunten opleverde, waardoor er steeds 5 rovers naast elkaar staan, behalve op de middenlijn, waar er slechts 4 toegelaten werden.

Ter verontschuldiging van beide partijen rovers, of honden, door kleur onderscheiden moet gezegd worden dat verraad en hartstocht uit de geest van het spel voortvloeien. Als er één op de vijand afging, zonder geleide, werd hij omsingeld en als gevangene van het slagveld gevoerd. Sophocles zegt dat de soldaten gewoonlijk met 5 op de lijnen optrokken. Wat de middenlijn betreft, die heilig genoemd werd; daar een steen van weg te halen kon alleen uit uiterste noodzaak plaatsvinden. Hierdoor onstond het spreekwoord: extra bescherming inroepen. *Calcagninus* citeert *Martialis* (boek 14, epigram 17): *Een stuk dat tussen twee anders gekleurde vijanden raakt, gaat verloren.* En in epigram 20: *Als je het*

roverssspel speelt, zullen glazen speelstukken jouw soldaten en die van de vijand zijn. In het stukkenspel zijn slechts 5 lijnen en 16 gebieden of vierkanten. In het schaakspel echter 9 lijnen en 64 gebieden.

1645 HUGO DE GROOT

In 1603, op 20 jarige leeftijd schreef *Hugo de Groot* in het Latijn 9 epigrammen over de spelen. (Bakker, 1992:15) Hij schreef over het dammen of alquerque spel het volgende:

Ludus duodenorum scruporum. Jeu de dames. - **alquerque** ?

Scrupea bella vides, Danaumque & Memnonis arma: Vicisse est, hostes transiliisse suos (Groot, 1645:305).

Vrije vertaling:

Spel met 12 stukken. Men ziet oorlogen met stukken, Griekse wapens en de wapens van Memnon. Men wint door over zijn vijanden heen te springen.

1667 ANDREAS SENFTLEBIUS

Duitse advocaat te Breslau, geboren omstreeks 1603 en overleden in 1642. Hij schreef onder andere librum de alea veterum dat in 1677 te Leipzig uitgegeven werd.

IV Lineae: Hae ita erant formatae, ut varios et triangulos et quadrangulos repraesentarent: De triangulis ita loquitur Freigius in notis ad Lud. Vivis Exercitationes dial. VI: Regiones variis

lineis et triangulis quadrati in sedecim quadrata ex latere quadrisecto divisi: Cui inscribantur duae diagonii et quadratum dimidium circumscripti. Raderus autem ad ep. Mart. ita explicat: Erant in abaco regiones lineis distinctae, has urbes nuncupabant, unde et in Proverbium abiit: ... cum res parvas magnis nominibus afficimus, et ollas exornamus. Erant hae regiones plerumque quinque lineolis transversariisque et decussationibus alternatim dimensae, quinque et viginti numero, singulis latrones quinque insistebant, praeter mediam, cui tantum quatuor tribuebantur. (Senftleben 1667:172-190; Gronovius, 1699) Freigius tale ponit Schema:

Vrije vertaling:

IV. Lijnen: De vorm kan omschreven worden als uit diverse driehoeken en vierkanten bestaande. Van de driehoeken zegt *Freigius* in zijn annotaties bij **Lud. Vives Exercitationes dial. VI:**
De gebieden werden door lijnen verdeeld in driehoeken en 16 vierkanten en vanuit de zijden in 4 sectoren: met daarbij 2 diagonalen ingegrift waardoor gehalveerde vierkanten ontstonden. *Raderus,* de bewerker van de epigrammen van *Martialis* legt uit:

Er zijn in het speelbord gebieden, door lijnen gescheiden, die aan steden toebedacht worden, waaruit het spreekwoord voortvloeit: met kleine heldendaden verzwakken wij de grote mannen en voorzien wij onze voorraadkamers. Deze gebieden gevormd door 5 verticale en horizontale lijnen, afgewisseld met kruisgewijs getrokken

lijnen, telden 25 in aantal, waarbij op 1 lijn 5 rovers stonden, echter op de middelste lijn er maar 4 een plaats kregen. *Freigius* tekent hierbij een alquerque-12 bord.

1694 THOMAS HYDE

Thomas Hyde

Thomas Hyde (1636-1703) was een Engelse polyglot en professor in het Hebreeuws op het Queens College in Oxford omstreeks 1658. Hij studeerde Arabisch, Hebreeuws, Perzisch en Chinees. Verder schreef hij verschillende boeken, waaronder de eerste van twee delen van ***De Ludis Orientalibus*** in het Latijn dat de herkomst van het schaakspel onderzoekt en waarin *Hyde* tot the conclusie komt dat het spel in India uitgevonden werd (Enciclopedia Universal Ilustrada 1980, deel 28, p. 784) In zijn boek beschrijft *Hyde* ook het damspel. Vele zaken neemt hij over van *Covarrubias,* zodat wij naar deze schrijver verwijzen. *Hyde (1694)* dacht dat het woord **dame** afkomstig was van het Duitse woord **dam**, maar kon zijn bewering niet met bewijzen ondersteunen.

Hispani quatuor hujus Ludi Nomina habent: quorum unum est **Las Damas**, superius dictum. Alterum est **Alquerque.** Tertium est **Castro**: quartum **Real.**

Vrije vertaling:
De Spanjaarden hebben vandaag de dag 4 namen voor dit spel: de eerste is Las **Damas**, boven besproken. De andere is **Alquerque**. De derde is **Castro:** de vierde **Real**.

1706 JULIUS POLLUX

In deze uitgave van zijn boek wordt een beschrijving gegeven van het alquerque bord met soms een tekening afgebeeld. Er staan annotaties in van: *Calcagninus*, *Freigius*, *Erasmus*, *Raderus* en *Senftlebius*. Als naam geven ze op: soldatenspel, stedenspel (polis) en schijvenspel. Ze denken dat het alquerquespel lijkt op dat wat in de oudheid bij de Romeinen en Grieken gespeeld werd. Helaas

geven ze geen echte spelregels; de beschrijving door *Calcagninus* is wel de interessantste. (Pollucis, 1706)

1734 F. DE FICORONI

Italiaanse abt, archeoloog en numismaticus, geboren in 1664 te Lugano en overleden in 1747 te Roma. Deze hiernavolgende tekst is een verkorte Italiaanse vertaling van de tekst bij *Calcagninus* (vóór 1541) en is een aanvulling op de beschrijvingen van het alquerque-12 spel (Ficoroni, 1734)

p. 23/24:
Discorda dalla mentovate opinioni Celio Calcagnini, quale nella descrizione minuta, se bene a mio credere non totalmente chiara, che fa di tal giuoco, assegna ad esso dodici calcoli per parte divisi in due decine, de in quattro Caporali, due per parte: e perchè al parer di Vegezio il manipolo era composto di dieci soldati abitanti sotto la stessa tenda; perciò chiama questi calcoli soldati manipolari. Divide poi ciascheduna decuria in due parti, collocando in due file cinque soldati per ciascheduna, e postando nella fila di mezzo y due Caporali alla custodia delle loro piccole compagnie. Che se alcun soldato si fosse partito dal suo posto, avea per pena l'esser sorpeso dall' inimico, e perire; il che essendo facile a seguire, se si fossero lasciati aperti if fianchi della squadriglie; perciò v'era legge, che niuno uscisse dalla linea, che dicevasi sacra, de era quella di mezzo, a cui presedevano y due Caporali. Con ciò viene egli ad avere ciascheduno degli eserciti composto di tre ordini, quanti erano quelle della milizia Romana, che dentro vi riconosce, como in ritratto.

Vrije vertaling:

Celio Calcagninus was het niet eens met de vermelde opinies, welke in de beschrijving precies zijn, en alhoewel goed geloof ik dat ze niet duidelijk weergeven hoe men zulk een spel speelt. Men kende aan elke kant van het bord 12 speelstukken toe; twee tientallen en 4 korporaals, waarvan twee aan elke kant, omdat volgens Vegezio de **manipolo** was samengesteld uit 10 dezelfde soldaten (onder één tent). Daarom noemt men deze speelstukken manipel soldaten. Men verdeelt daarna elke decuria in twee groepen en plaatst 5 soldaten op twee rijen en op de middenlijn worden twee korporaals op wacht gezet ter bescherming van hun kleine compagnie. Op het moment dat een soldaat zijn plaats verlaat wordt hij als straf door de vijand gevangen genomen en afgemaakt. En zoiets is gemakkelijk te realiseren als men de flanken van de eskaders open laat. Daarom was er een wet die zei dat niemand deze heilige midden lijn mocht verlaten, waarvoor de 2 korporaals moesten zorgen. Op die manier verkrijgt men een leger dat samengesteld is uit 3 rijen, zoals in het Romeinse leger dat je (.....) herkent zoals op een schilderij.

HET LEMMA ALQUERQUE IN WOORDENBOEKEN:

TESORO LEXICOGRAFICO 1492-1726, S.G. GAYA (1947)

Alquerque
Nebrija (1495): Calculorum ludus
Brocense (1580): arab. querque (Sánchez, 1580)
Tamarid (1585: es juego (López Tamarid, 1585)
Percival (1599): a kind of play or game somewhat differing from table play.

Rosal (1601): en arab. es juego (Rosal, 1585)
Palet (1604): damier à iouer
Oudin (1607): jeu des eschets ou de dames, c'est aussi un ieu qui se fait avec des gettons.
Covarrubias (1611): (Zie eerdere beschrijving in dit hoofdstuk)
Francios (1620): gioco del filetto (Franciosini, 1620)
Henriquez (1679): juego de pedrecicas, calculorum ludus.
Viridarium: ludus calculorum

Korporaal
(Calcagninus/Ficoroni)

DICCIONARIO HISTORICO DE LA LENGUA ESPAÑOLA (1981):

Alquerque, alcuerque, alcorque (?)
(del ár. al-qirq **el juego de tres en raya**)
Alcorque, var. dudosa en un ms. de c. 1600 del libro Cám. Real de Fernández Oviedo, cfr. acep. 2a b Cf. (alquer).

De meeste gegevens in dit woordenboek aangehaald zijn ons al bekend, maar we geven ze weer voor de goede gang van zaken.

1. Juego semejante al de tres en raya, del cual existían varias modalidades.
1283 *Alfonso X Acedrez* (1941) 362,17 - 362,26 - 368,13
c. 1529 *Guevara*: M. Aurelio y Relox Principes (1658) 92a
1539 *Guevara*: Arte de Marear (1895) 56
1603 *Luque Faxardo*: Desengaño juegos <196>

2. Tablero rayado que se utiliza para este juego
1283 *Alfonso X* Acedrex (1941) 364,13 - 364,30 - 364,33
1553 *Lopez Gómara*, Conq. México 42a: **algunas veces mirava Motecçuma cómo jugavan al Patoliztli, que parece mucho al juego de las tablas. Y que se juega con havas o frisoles <...>. Los quales menean entre ambas manos. Y los echan sobre una estera <...> donde hay ciertas rayas, como alquerque.**
1786 Dicc. Terreros: -- o alcuerque: tablero rayado y dividido, para jugar con piedrecitas, al modo de juego de damas o ajedrez.

b. Figura semejante a este tablero.
c. 1600 Libro Cám. Real de *Fdz Oviedo* (ms, T88, 1870) 147 nota:
Otro se dize Navarra, y trae <de armas> un marro o alquerque de cadenas de oro en campo de goles vel sanguino. (var. ms. E110: trae en el escudo el marro o alcorque de las cadenas de oro).

1495 *Nebriya*, et 1593 *Guadix* <158>
1726-1970 Ac. 1786 Dicc. *Terreros*, et. <*Terreros* recoge alquerque y alcuerque>

1593 HOLLYBAND

Le jeu des Merelles = the play of dammes: or five penie morice (Hollyband, 1593)

1598 NICOT

Le ieu des Merelles = Scruporum ludus, B. (Nicot, 1606)

1617 JOHN MINSHEU

Het werkwoord dammen is:

G. Iouer aux dames, T.B. Dammen, It. Giocare alle dame. H. Iugar de **alquerque** P. Iogar de **alquerque**, L. Ludere Scrupis Gr. Lusus Scruporum, Vi. Draughts supra (Minsheu, 1617)

Het damspel is:

G. Jeu de Dames, Dames. Ital. le dame, giuco di dame, H. las Damas, Iuego de las damas, P. iogo de Damas, B. Dame-spel, dam-spel, damen, dammen.

1627 CEASAR OUDIN

dames, ieu de dames, il gioco di damme su lo scacchiero. juego de **alquerque.**

dames. il tavolero. **alquerque**, tablero (Oudin, 1627)

1630 MONET

Duodecim scruporum palaestra - (waarschijnlijk) damspel

Dames:

Le ieu que nous pratiquons avec les tables, les Romains le traitoient avec des cailloux, ou mereaux (for hopscotch), dont lui est demeuré le nom de scrupi (....) (Monet, 1630)

1636 MONET

Duodecim scruporum palaestra - (waarschijnlijk) damspel

Dames:
Le ieu que nous pratiquons avec les tables, les Romains le traitoient avec des cailloux, ou mereaux (for hopscotch), dont lui est demeuré le nom de scrupi (....) (Monet, 1636)

1639 SCHAT VAN DRIE TALEN
Damas, jeu de dames = juego de **alquerque**
Damier = alquerque, tablero (Schat van drie talen, 1639)

1646 TROGNESIUS
Alquerque = jeu des eschets ou de dames, c'est aussi un jeu qui se fait avec des gettons/schaekspel. Damier = Alquerque, tablero (Trognesius, 1646)

1659 ARNALDO DE LA PORTE
Schaeck-scijve = pieça de alquerque, pieça de tablero
Alquerque = schaekspel
Dames, jeu de dames = juego de alquerque (Porte, 1659)

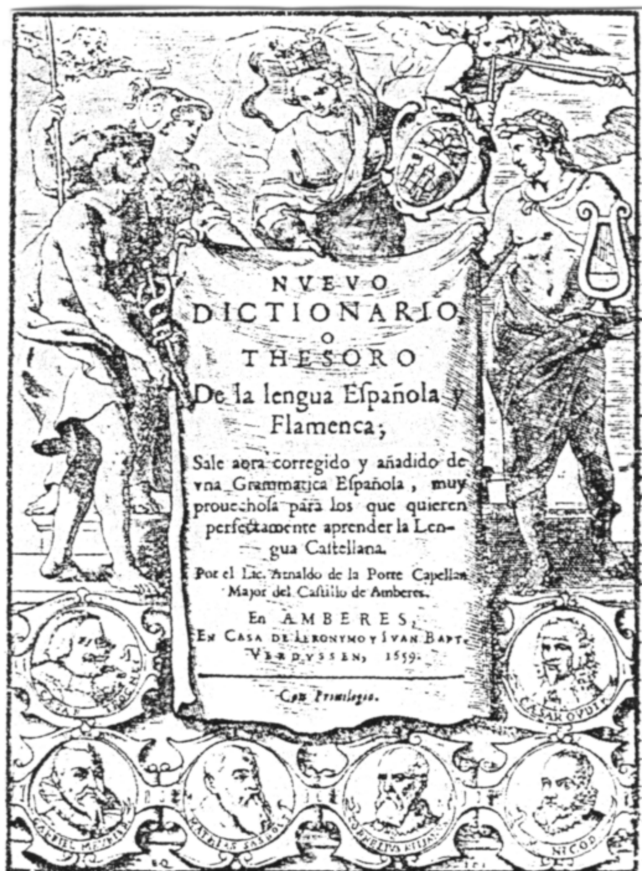
1706 ESTEBAN DE TERREROS (85)
(....) o alcuerque = tablero rayado y divido, para jugar con piedrecitas, al modo de juego de damas o ajedrez. (Terreros, 1786-1793)

Vrije vertaling:

(.....) of ***alquerque*** *= Een bord door lijnen ingedeeld om met kleine steentjes op te spelen zoals in het dam- of schaakspel.*

1712 DANETIUS
Scrupis ludere = jouer aux dames ou à la marelle avec de petits cailloux, Polis. (Danetius, 1712)

1718 TESORO DOS VOCABULOS DAS DUAS LINGUAS
(Alewijn, 1718)
Juego de **Alquerque**: Een spel dat met key- of keiselsteentjes gespeeld werd.

NVEVO
DICTIONARIO,
O
THESORO
De la lengua Eſpañola y
Flamenca;
Sale aora corregido y añadido de
vna Grammatica Eſpañola, muy
prouechoſa para los que quieren
perfectamente aprender la Len-
gua Caſtellana.
Por el Lic. Arnaldo de la Porte Capellan
Major del Caſtillo de Amberes.
En AMBERES,
En Casa de Hieronymo y Ivan Bapt.
Verdussen, 1659.
Con Privilegio.

Arnaldo de la Porte: Dictionario. Met afbeeldingen van: Trognesius, Meurier, Sasbout, Kiliaan, Nicot, Oudin

1759 M. DE SEJOURNANT
Alquerque = t. arabe. Espèce de jeu de dames. Lat. **calculorum** ou **Scruporum ludus. (Sejournant, 1759)**

1763 GIRAL DELPINO
Alquerque, the game of draughts (Giral, 1763)

1786 J. BARETTI
Alquerque = the game of draughts (Baretti, 1786)

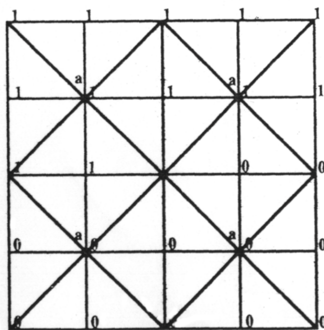
1790 GATTEL
Alquerque, arab. Espèce de jeu de dame. **Scruporum Ludus.** (Gattel, 1790)

1795 C.A. SCHMIDT: DICCIONARIO ESPAÑOL
Alquerque = eine Art Damenspiel (Schmidt, 1795)

VERSCHILLENDE VERSIES VAN ALQUERQUE-SPELEN.

ERSÊSÊR - 12 STUKKEN

Dit alquerque-spel is beschreven door *Neuman* (1906:360) en *Joustra* (1910:142; 1926:151) , die vier variaties kende. Elke speler heeft 12 stukken zoals bijgaande tekening weergeeft.

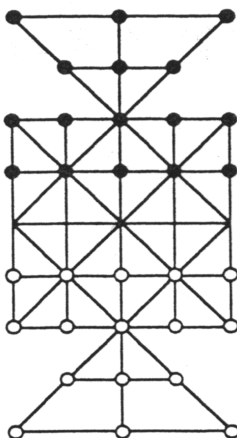
Ersêsêr

De originele vorm is hier elkaar slaan, maar de schrijver zegt niet of de stukken zich ook achteruit mogen bewegen, zodat we dat maar aan moeten nemen. Men slaat zo lang tot men alle stukken van de tegenstander of geslagen of vastgezet heeft. Indien een stuk op het kruispunt **a.** komt te staan, dan staan de vijandelijke stukken die zich aan de rand op de uiteinde van die lijn bevinden vast en mogen weggenomen worden. Het wordt in Midden Sumatra gespeeld. (Jansen, 1992:40-41)

DAM-DAMAN - 16 STUKKEN

In Java komt een soort damspel voor onder de naam **Dam-daman** (Encyclopedie van Nederlandsch-Indië, 1921:57,61; Engelhards, 1884:315; Campbell, 1915:1017) dat met 16 stukken gespeeld wordt. Hetzelfde spel zien we volgens *Maasz* (1910:317) in

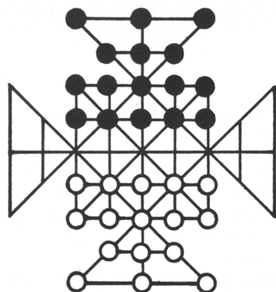
Midden Sumatra terug onder de naam **Thatoer**. *Hasselt* (1882:127) gebruikt de term **Tjatoewe**. *Veth* (1882:127) heeft het over **Tjatuwe**. Dit type damspel wordt ook heden ten dage nog gespeeld in Indonesië (Jansen, 1992:40-41). Dit spel komt voor in Maleisië (Plischke, 1890:189-194). *Cense* (1869) gebruikt de term damspel voor een spel met 16 schijven.

Dam-daman
Tampul

De Batakkers spelen ook een spel dat met 16 stukken gespeeld wordt en waar bij de opstelling niet alleen het middelpunt onbezet blijft, doch alle 5 kruispunten van de middelste lijn. *Dr. Winkler (1926)* zegt dat ze dit spel **Tampul** noemen en dat het bord bekend staat als een **Usir** bord. *Klinkert* (1926) vermeldt een spel met 16 rode en 16 witte schijven dat hij **tabal** noemt. Dit spel treffen we onder andere namen ook aan in Sri Lanka en Pakistan als we het boek van *Botermans (1989)* erop naslaan.

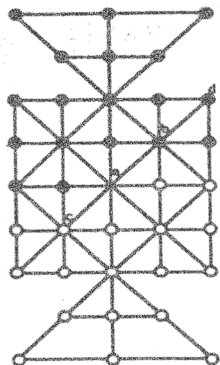
16 SOLDATEN SPEL - 16 STUKKEN

Soldatenspel

Dit spel wordt in Ceylon en Indië gespeeld, waarbij iedere speler 16 schijven heeft. Een variant van dit spel wordt met 23 stukken gespeeld. *Bell* (1979) beschrijft dat men daartoe ook gebruik maakt van de driehoek aan de linker- en rechterzijde. Vermeldingswaard is het feit dat het alquerque-spel in India onder de naam “draughts” voorkwam (Gupta, 1924: new series 20).

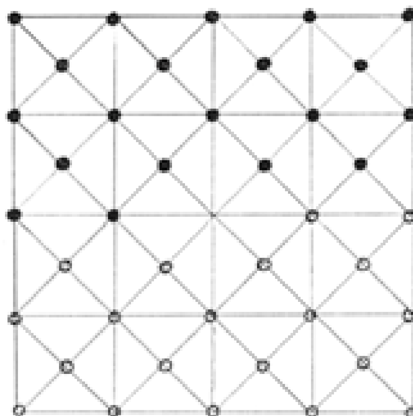
MALINGAN - 18 STUKKEN

Malingan

Maasz bevestigt dat dit **roversspel** met 2x18 stukken gespeeld wordt in Sumatra en ook wel **main-main batu** genoemd wordt volgens *Raffles (1817).* Meestal heet het spel Malingan = roversspel = vertaling van het Romeinse **Ludus Latrunculorum.** (Jansen, 1992:40-41)

TûKUNANAWÖPI - 20 STUKKEN

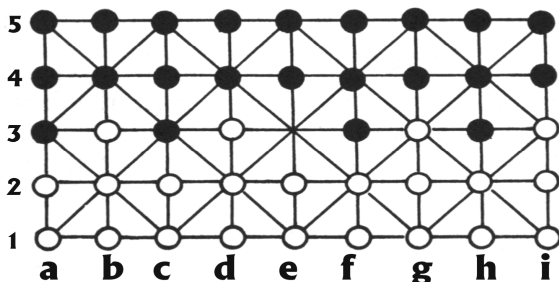

Tûkunanawöpi

Culin (1907) beschrijft dit type alquerque spel dat in het algemeen door 2 of 4 personen gespeeld wordt. Elke speler heeft 20 stukken (animals) en mag in elke richting spelen of slaan. Het wegnemen van een vijandelijk stuk gebeurt door middel van slaan naar een leeg veld juist achter het vijandelijke stuk. Zodra een rij van kruispunten vrij is van stukken wordt deze in het spel niet meer gebruikt, zodat tegen het einde het spel zich afspeelt op heel weinig kruispunten. De kruispunten die daarna niet meer in het spel deelnemen worden **houses** genoemd en daarop worden de stukken (animals) geplaatst. Deze versie wordt volgens *Botermans (1989)* ook **Zamma** genoemd in de Sahara. **Tûkunanawöpi**

Ook hier wijst alles erop dat het woord *houses* weer van het Spaanse woord **casas** afstamt.

FANORONA - 22 STUKKEN

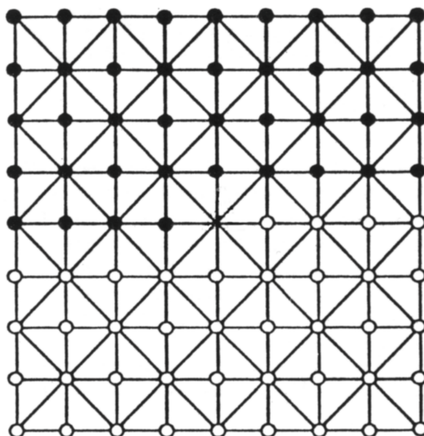
Fanorona

Volgens *Bell* (1979) werd dit in 1680 in Madagascar uitgevonden door een dubbel alquerque bord te nemen. Dit spel is beschreven door *Montgomery* (1896), *Chauvicourt*(1980), *Thanassecoset* (1977) en *Fox* (1984),

Fanorona (Malagasy Chess)

MEURIMUËNG - RIMUËNG PENËT PLOH - 40 STUKKEN

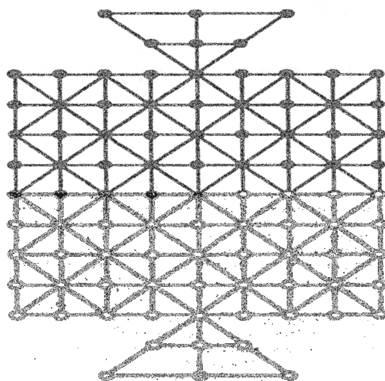

Fanorona (Malagasy Chess)

Raffles (1817:350), *Eggink* (1932:700) en *Snouck* (1894:209; 1906;) vermelden dit spel, **tijgerspel** genaamd, waarin iedere speler 40 stukken heeft. Er mag in elke richting geschoven en geslaan worden, maar slaan is niet verplicht. In Java heet volgens *Mayer* (1867:322) en *Coolsma* (1910) dit spel **dam-daman**, afkomstig van het Nederlandse woord dam. *Béart* (1955) laat ons weten dat men in de Sahara dit spel op 81 kruispunten speelt onder de naam van **les bâtonnets**.De stukken kunnen alleen vooruit gaan, maar het slaan kan zowel naar voren als naar achteren toe geschieden. *Murray (1952:25-26)* geeft het in zijn boek onder de naam van **Damma** en **Zamma** weer en *Monod* (1950:11-12) gebruikt de term **Damma**. *Jansen* (1993:22-23) behandelt dit spel ook in Hoofdlijn.

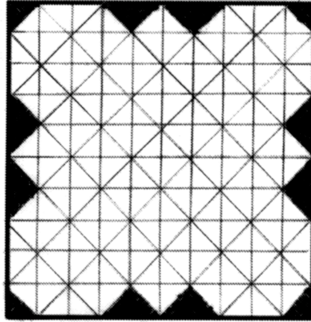
SATOEL - 46 STUKKEN

Een spel van Maleise herkomst, zoals ons *Jacobson (1919)* informeert, waarvan elke speler 46 stukken heeft. Men moet nu trachten, elk op zijn beurt, de tegenpartij zoveel mogelijk stukken af te nemen. Men slaat een vijandelijk stuk door er overheen te springen, indien het kruispunt in rechte lijn vlak daarachter onbezet is; ook mag meer dan een stuk tegelijk genomen worden, als zich maar telkens tussen 2 stukken een ledig kruispunt bevindt. Men mag zowel voor- als achteruit, zijwaarts, in diagonaal of zigzag gewijze slaan. Bij het trekken der stukken mogen deze eveneens in dezelfde richtingen bewogen worden, telkens van het ene kruispunt naar het andere. Verloren heeft degene, die al zijn stukken kwijt is. (Jansen, 1993:22-23)

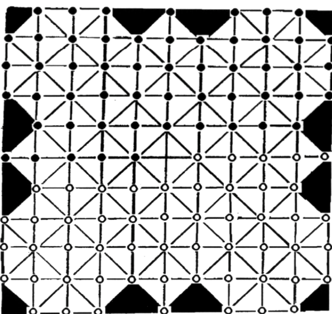
Satoel

HET RIJKSMUSEUM VAN AMSTERDAM - 54 STUKKEN

Rijksmuseumbord in Amsterdam. (Alquerque?)

Dit museum bezit een spelcassette voor trictrac, schaken en alquerque op een bord met 100 velden. Aan de buitenste randen zijn een aantal driehoeken donker gemaakt. Worden daar geen stukken op gezet, dan is het aantal beschikbare kruispunten 2x54 met 1 open snijpunt in het midden. Dit aantal wordt ook genoemd in het spel van de minnaars van **Penelope** (bij Athenaeus). De spelcassette is uit de eerste helft van de 17e eeuw en stamt mogelijk uit Zuid-Duitsland. (Jansen, 1993b)

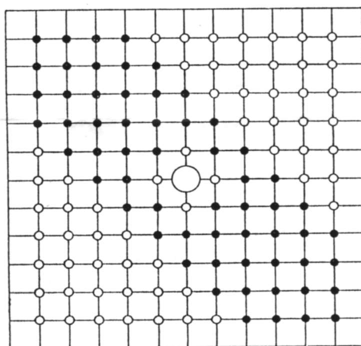

108 kroon pretendenten?

Bij *Caro* (1978, deel II, p. 150-152) staat de beschrijving van het spel van de 108 kroon pretendenten en **Penelope**. Dit spel werd genoemd bij *Homerus,* Athenaeus (ca. 200 na Chr.) en verder wordt het genoemd door alle humanisten die over de klassieke spelen schreven.

Rob Jansen (1993b) constateert alleen maar dat op het Rijksmuseumbord 108 stukken passen (2x54) met in het midden de lege plaats voor **Penelope.**

DIAGRAMMISMOS (GRAMMAI) - 60 STUKKEN

Chuki

Verschillende Romeinse auteurs hebben dit spel behandeld, maar we weten niets zeker over het bord en op welke manier het gespeeld werd. Het werd op lijnen gespeeld en iedere speler had 60 stukken. (Murray 1952:25-26; Kruijswijk 1966:164; Caro 1978, deel I, p. 170). Er bestaat een spel genaamd **Chuki**. (Murray, 1952:94; Wall, 1880. *Veth* (1875:625) gebruikt de term **Tjoeki**.

Voor een aanvullende beschrijving van de diverse alquerque-achtige spelen verdient het aanbeveling het werk van *Murray (19*52) door te nemen.

Tenslotte merken we op dat volgens *Winter* (1930:6-7) er gedamd werd op een bord van 144 velden. Er bestond een spel dat **metjoeki** heette en een soort damspel was (Eck 1880, 2:17). *Matthes* (1875:126) noemt ook een damspel **adângang**. *Murray*

(1925:109-110) bevestigt dat het damspel in de 18e eeuw naar Oost-Indië is gebracht door de Hollanders. Waarschijnlijk hebben de Spanjaarden of Portugezen het kleine dambord van 64-velden ingevoerd in de 17e eeuw dat later door de Hollanders vervangen is door het grote bord van 100-velden.

1578 JUAN DE CÓRDOVA (1503-1595)

Spaans schrijver en taalgeleerde, geboren in 1503 te Córdoba en overleden in Oajaca (Mexico). Na studie aan de Latijnse school, was hij aanvankelijk soldaat in actieve dienst, maar in 1543 besloot hij het klooster in te gaan van San Domingo in Mexico, alwaar hij tot priester werd gewijd in 1548. Deze taalvorser en broeder die de helft van zijn leven in Mexico verbleef, stelde een woordenboek samen van de inheemse taal en zo zien we (Córdoba, 1578):

iuego de axedrez o alquerq (Quela huetèlayaga ticàani huetèlaye)
alquerque (yyehuetela)

CONCLUSIE

Zoals het geval is bij het marro spel, ook bij het alquerque-12 spel gebruiken de historici de term schijvenspel, doch in Spanje speelde men in de periode 1283 - c. 1700 met een type schaakpion en daarom vind ik de term stukkenspel beter op zijn plaats.

Het alquerque-12 bord -en we denken even de stukken weg- was al in de Romeinse tijd bekend voor diverse spelen. Daar de verschillende auteurs in de 16e eeuw steeds naar de Romeinse tijd verwijzen, kan het niet anders of het damspel moet een geleidelijke ontwikkeling doorgemaakt hebben. Ikzelf geloof niet dat het alquerque-12 spel, zoals beschreven door koning *Alfonso de Wijze*, in de 13e of 14e eeuw promotie kende. *Van der Stoep* denkt van wel, maar voor zoiets acht ik bewijzen nodig. Anders gezegd voor mij is dit alquerque-12 spel nooit dammen geweest; ook al zou zo'n spel promotie gekend hebben. Het verschil tussen beide spelen is te groot. Er moest dus een overgangsspel geweest zijn. Dat spel acht ik het andarraya spel, ontdekt door *Rob Jansen*, dat mogelijkerwijze wel een damspel geweest is. Dit omdat een stuk eenmaal gekomen op de 8e rij weer terugkeren kan. Dat kan in de vorm van hetzelfde stuk gebeuren of in de vorm van een zwakke korte dam. Hier heb ik nog meerdere bewijzen nodig. Maar ik zie hier twee mogelijkheden. Het stuk, eenmaal gekomen op de 8e rij kan alleen terugkeren in twee diagonale richtingen en heeft dan geen dam status. Kan het eenmaal gepromoveerd wel achteruit en daarna weer vooruit, dus in vier diagonale richtingen spelen, dan moest zo´n stuk wel gemerkt worden. In zo'n geval was dat dus een zwakke korte dam geweest.

Dit genoemde andarraya spel komt onder die naam niet meer voor in de 16e eeuw. Het spel wordt voortgezet onder de naam Alquerque, terwijl het alquerque-12 spel, zoals vermeld bij koning

Alfonso de Wijze, langzaam in Spanje uitsterft nu het damspel op het schaak- en lijnenbord zo populair wordt. Dit nieuwe alquerque spel, dus het vroegere andarraya-spel (eventueel het andarraya lijnensysteem op een schaakbord) acht ik wel een damspel.

Alle historici halen bij hun hypothese steeds het schaakbord erbij, maar voor het dammen is helemaal geen schaakbord nodig.

Het feit dat in de woordenboeken alquerque soms als schaakspel vermeld wordt, komt doordat men in Spanje tot aan ongeveer 1700 met een type schaakpion gespeeld heeft op het alquerque- en dambord.

9. BIBLIOGRAFIE

AA, A.J. VAN DER (1846). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, Gorinchem.
ACAD (1884). Real Academia Española, *Diccionario de la Lengua Castellana.*
ACTIUS, TOMMASO (1584). De ludo scachorum in legali methodi tractatus, Pesaro.
AGUILAR PIÑAL, FRANCISCO (1981-1995) Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII. (alleen 18e eeuw).
AGUSTIN, D. ; AMEZÚA Y MAYOR, G. DE (1951). Opúsculos Histórico-Literarios del Dr. D. Agustín G. de Amezúa y Mayo, Madrid.
ALCALÁ, PEDRO DE (1505). Arte para ligeramente saber la lengua aráviga y Vocabulista arávigo en lengua castellana, 1505. Editie van P. de Lagarde, *Petri Hispani de lingua arabica libri duo*, Göttingen, 1883. Er bestaat ook een facsimile editie: New York, 1928. Vocabulario del árabe granadino.
ALCOFRIBAS, M. (1971). La muy horrible vida del gran Gargantua, Padre de Pantagruel, compuesta antaño por M. Alcofribas. Gargantúa y Pantagruel - Rabelais, Ediciones Zeus, Barcelona. Hoofdstuk 22, pp 65-66. Dit boek vermeldt dat een complete studie over de spelen verzorgd werd door Michel Psichari in *Revue des Etudes rabelaissiennes (Y).* T. IV (1908), T. VII (1909).
ALCOVER, ANTONI Mª (1957). Diccionario Catalá - Valencia - Balear, Palma de Mallorca.
ALCOVER, ANTONI Mª. (1968). Diccionario Catalá - Valencia - Balear, Barcelona.
ALDRETE, BERNARDO (1606). Del origen de la lengua castellana o romance que hoy se usa en España, Roma.
ALDROVANDI, ULISSES (1585?). Manuscript. De Ludis tum publicis tum privatis methodus. (Dit werk bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van Bologna).
ALESSANDRI, ALESSANDRO (1522). Alexandri ab Alexandro (...) Genialium dierum libri sex, varia ac recondita eruditione referti (...), Roma.
ALEWIJN, A. (1718). Tesoro dos vocabulos das duas linguas, Amsterdam.
ALEXANDER, J. (1923). The American Checker Monthly, Kansas City.
ALEXANDER, J. (1924). The American Checker Monthly, Kansas City.
ALEXANDER, j. (1925). The American Checker Monthly, Kansas City.
ALEXANDRE, EL LIBRO DE (1934). Uitgave Raymond S. Willis jr, Princeton.
ALFONSO X EL SABIO (1283/1987). Libro del Ajedrez, Dados y Tablas.. Herdruk Madrid, 1987.
ALFONSO X DE EL SABIO (1314). Ordenamiento de las tafurerias que fue fecho en la era de 1314 años. De orden y a expensas de S.M., Imprenta Real, Madrid 1836.
ALLIEY, CAMILLE THÉODORE FRÉDÉRIC (1850). Bibliographie complète, analytique, raisonnée et par ordre alphabétique, de tous les ouvrages connus en toutes les langues, sur le Jeu de Dames (...). Frankrijk.
ALONSO, MARTIN (1958). Enciclopedia del idioma I, Madrid.
ALONSO, MARTIN (1986). Diccionario Medieval Español desde las Glosas Emilianenses y Silenses (S. X) hasta el siglo XV, Salamanca.
AMADOR DE LOS RIOS, JOSÉ (1984). Historia de los judios de España y Portugal, deel II, desde el siglo XIII hasta principios del siglo XV, Madrid.
AMERVAL ELOY DE (1508). Le Livre de la Deablerie, Parijs. (Robert Deschaux/Bernard Chavrier) Genève, 1991.
AMERVAL, ELOY DE (1923). Le livre de deablerie, ed. Charles Frederick Ward, 1923, deel II Nº 2, hoofdstuk 13.
ANDRÉ, J.M. (1984). Les loisirs en Grèce et à Rome, Parijs.
ANIMA, NID (1977). Filipino Games, Quezon City (Omar Publications).

ANONIEM (1400). Le livre des divers jeux partis du tablier, Frankrijk. (Bibliothèque Nationale, Parijs, onder nummer 1999).
ANONIEM (1634). Le plaisant jeu du reversis des dames. Ou le doux entretien des bonnes compagnies. A Paris, chez Claude Gourault, au Palais, en la Galerie des Libraires, Paris.
ANONIEM (1647). Ludus Latrunculorum. Stein oder Schachspiel. Frankfurt bey Iohann Hüttern.
ANONYM (1663). Ludus Latrunculorum. Stein oder Schachspiel. Frankfurt bey Christ: Hermsdorffn.
ANONIEM (1678). Palamedes redivivus. Das ist Nothwendiger Unterricht. Wie die heutiges Tages Gebräuchliche Spiele Als Das Stein= oder Schach=spiel. Item Das Picquet= Hoick und Thurn=Spiel. Nach Künstl. Wissenschaft recht und wohl zu spielen (.....), Leipzig.
ANONIEM (1698). Le jeu du trictrac, comme on le joue aujourd'huy. Enrichy des Figures. Et d'une Methode tres-aisée, pour apprendre de soy-même à joüer ce Jeu en perfection. Suite du trictrac, contenant les Regles des Jeu du revertier, du tout-table, du tourne-cas, des dames rabatues, du plain et du toc. (....), Paris.
ANONIEM (1900). Jacob' Well. The cleansing of men's conscience, edition by Arthur Brandeis, London.
ANONYM (1796). Recueil de fins de parties du jeu de dames polonais, Frankrijk. Manuscript geschreven tussen 1796 - 1811.
AQUILÓ (1914-1934). Diccionario Aquiló, Materials lexicografics aplegats per Marian Aquilo y Fuster, revisats; publicats sota la cura de Pompen Fabra; Manuel de Montolin, 8 vols., Barcelona, I.E.C.
ANTONIO BERNART, NICOLAO (1672). Bibliotheca Hispana (novus), Roma.
ANTONIO BERNART, NICOLAO (1783). Bibliotheca Hispana Nova, Madrid, vol. 1.
ARIAS, PAOLA ENRICO & HIRMER, MAX (1960). Tausend Jahre griechische Vasenkunst, München.
ARCHIV DER SPIELE (1819). Erstes Heft, Berlin.
ARIÉ, RACHEL (1987). España Musulmana, signos VII-XV. Historia de España, dirigida por Manuel Tuñon de Lara. Editorial Labor S.A., Barcelona.
ASAERT, G. (1974). Westeuropese scheepvaart in de middeleeuwen, Bussum.
ASENSIO, EUGENIO (1965). Itinerario del entremés, Madrid.
ASHTON (1898). Hist. Gambling in Engl., London.
ASTRANA MARIN, LUIS (1932). Obras completas de Don Francisco De Quevedo Villegas por Luis Astrana Marin, Madrid. Hierin vinden we het damspel terug in de volgende werken: <obras en prosa> *Prematicas y Aranceles Generales (1600), p. 28; El sueño del infierno (1608), p. 156;* <obras en verso> *Romance: Cura una moza en Anton Martin - la tela que mantuvo (1623), p. 308.*
AUSTIN, R.G. (1935). Roman Board games. Greece & Rome, nov. 1934, feb. 1935.
AUSTIN, R.G. (1940). Greek Board-Games, in: Antiquity; Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit Utrecht.
AVERANI, GIUSEPPE (1743). De calculorum seu latrunculorum ludo - Miscellanea di varie operette - Venetië.
AVERANI, GIUSEPPE (1769). De ludis in genere et eorum origine - Monumenta latina postuma Josephi Averani - Florentiae.
AVIGLIANO, LUIGI (1927). La dama nel giuoco moderno. Preceduta da una introduzione storica, Milano.
BACHIENE, W.A. (1791). Vaderlandsche Geographie (....), Amsterdam.
BAENA, JUAN ALFONSO DE (1432). Cancionero de Juan Alfonso de Baena, Edición y estudio de Brian Dutton y Joaquín González Cuenca, Visor Libros, Madrid, 1993.
BAKKER, GERARD (1980-83). Dammen in den beginne. Serie van 57 afleveringen in de dambrubriek van het onderwijsblad **De Vacture** tussen 1980 en 1983, Deventer.
BAKKER, GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.

BAKKER, GERARD (1984). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel*, Utrecht.
BAKKER, GERARD (1985). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
BAKKER, GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
BAKKER, GERARD (1989). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
BAKKER, GERARD (1990). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
BAKKER, GERARD (1992). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
BALÉDENT, GEORGES (1887). Le damier, Appendice du 3me volume, Amiens.
BARAHONA DE SOTO, LUIS (1903). Estudio biográfico y crítico por Francisco Rodriguez Marin, Madrid.
BARETTI. J. (1786). Diccionario Español e Inglés, London.
BÉART, CH. (1955). Jeux et jouets de l'ouest africain, tome II Dakar. (Mémoires de l'institut français d'Afrique noir) (IFANI) Bibliotheek Tropenmuseum
BECKER, WILHELM ADOLPH (1840). Bilder altgriechische Sitte, Leipzig.
BECQ DE FOUQUIÈRES, LOUIS (1869). Les Jeux des anciens, leur description, leur origine (.......). Parijs.
BÉDIER, JOSEPH (1937). Chanson de Roland, Parijs.
BEGIN, DEREC W. (1976). Traders, artists, burghers. A cultural history of Amsterdam in the 17th century.
BELL, R.C. (1979) Board and table games from many civilizations, New York.
BELLMAN, C.M. (1783). Volgens *Ordbok över svenska spraket,* 1925, deel 17.
BENARY, W. (1928). Die europäischen Schachspielsammlungen des Mittelalters. Zeitschrift für rom. Philologie, 48.
BÉNÉZIT, E. (1976). Dictionnaire des peintres, sculpteurs, desinateurs et graveurs, Paris. 10 delen.
BENOIT DE SAINTE-MORE (1165). Le Roman de Troie (c. 1165), editie Léopold Constans, Paris 1904-12; 6 delen.
BENOIT DE SAINTE-MORE (1873). Manuscript van 1440 gepubliceerd door de Early English Text Society, London 1873 onder de titel van ***The gest hystoriale of the destruction of Troy;*** Engelse vertaling uit het Latijn van Guido Colonna dat berustte op het Franse riddergedicht ***Roman de Troie*** geschreven in 1180 door Benoit de Sainte-More.
BERCEO, GONZALO DE (1255). Milagros de Nuestra Señora. Edición Solalinde, M. 1922 y edición Marden. M. 1928- 1929. Eventueel: 12e edición, Espasa-Calpe, Madrid 1991.
BERNI, FRANCESCO (1526). Capitolo del gioco della primiera; col comento di Messer Pietropavlo da San Chirico, Roma.
BERTONIO, LUDOVICO (1612). Vocabulario de la lengua Aymara. (1984 Cochabamba-Peru)
BEST, ELSDON (1925). Games and pastimes of the Maori, Wellington. (New Zealand Dominion Museum, Bulletin No. 8) Part IV; Games and pastimes requiring calculation, mental alertness, or memorising powers.
BEUNINGEN, VAN / HOLDEWEY, A (1993). Heilig en Profaan, Cothen. (Rotterdam papers serie).
BEYERI, M. AGUSTI (1734). Memoriae Historico Criticae Librorum Rariorum. Dresdae et Lipsiae.
BIBLIOTECA COMMUNALE DI PERUGIA (1590) Manuscrito L 27, finales del siglo XVI.
BIRCH, SAMUEL (1870). Rhampsinitus and the game of draughts. Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom.
BISTEGHI, RAFFAELE (1753). Il giuoco pratico o sieno capitoli diversi che servono di regola ad una raccolta di giuochi più praticati nelle conversazioni d'Italia.
BLANCHETTA, WALTER (1942). Das deutsche Damspiel, Berlin.
BLAZQUEZ MIGUEL, JUAN (1988). Inquisición y Criptojudaísmo, Madrid.
BLOMMESTEYN, JOHANNES WOUTER (1816). Eene Hollandsche familiegeschiedenis uit het begin der achttiende eeuw, Haarlem.

BLÜMNER, HUGO (1885). Denkmäler des klassischen Altertums, München.
BOCCACCIO (1494). Traduc. mujeres ilustr. edición 1506, 4b.
BOFARULL, ENMANEL DE (1902). Libre de Bones Costumes dels Homens e dels Oficis dels Nobles. Sermó d'en Janne Cessulis. En Lati preycat, sobre lo joch dels Scachs trelladat en lo XV en Segle a la lenga Catalana. Segons un MS de la Catadral de Girona, transcrit per Enmanel de Bofarull, Barcelona.
BOLETIN DE LA REAL ACADEMIA DE BUENAS LETRAS DE BARCELONA (1901).
BONILLA Y SAN MARTIN, ADOLFO (1920). Revue Hispanique (herdruk 1964), nummer 50. Un antiaristotéltico del Renacimiento. Hernando Alonso de Herrera y su Breve disputa de ocho levadas contra Aristotel y sus secuaces.
BONILLA, ALONSO DE (1614). Peregrinos pensamientos de misterios divinos, Baeza.
BONUS SOCIUS (1977). Jubileumuitgave voor Meindert Niemeijer, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.
BORDEAU, CHRISTOPHE DE (1831). Chambrière à louer, à tout faire, Rouen.
BOSSONG, GEORG (1978). Semantik der Terminologie. Zur Vorgeschichte der alfonsinischen Schachtermini. Zeitschrift für romanische Philologie. 94, Heft 1-2.
BOTERMANS, JACK (1989). El libro de los Juegos, Esplugas de Llobregat (Barcelona).
BOULENGER, JULES-CÉSAR (1598). De circo romano ludisque circensibus (...), Lutetiae Parisiorum. (1 Band).
BOULENGER, JULES-CÉSAR (1627). De Ludis privatis ac domesticis veterum liber unicus (...), Lugduni.
BOYER, JOSEPH (1956). Les jeux de dames non orthodoxes.
BRAE = Boletín de la Real Academia Española
BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911).The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between October 8, 1911 - April 14, 1912.
BRÓCAR, JUAN DE (1540). Cortes de Madrid 1528, Petitión XXI, gepubliceerd in Alcalá.
BRUNET Y BELLET, JOSÉ (1887a). El Códice de D. Alfonso el Sabio sobre el juego de ajedrez. Revista España Regional, 3.
BRUNET Y BELLET, JOSÉ (1887b). Lettre sur le manuscrit de l'Escorial. La Strategie, 21 année, 2º vol.
BRUNET Y BELLET, JOSÉ (1891). El Ajedrez, Investigaciones sobre su origen, Barcelona.
BRUIJN, CORNELIS DE (1698). Reizen van Cornelis de Bruyn, door de vermaardste deelen van Klein Asia, Delft.
BRUZZA, L. (1877). Tavole lusorie del Castro Pretorio. Bullettino della Commissione Archeologica Communale di Roma.
BUGANZA MANTOVANO, GAETANO (1786). Poesie latine dell'Abate Gaetano Buganza Mantovano, Pagani, Firenze.
BUNES, MIGUEL ANGEL DE (1983). Los moriscos en el pensamiento histórico, Madrid.
BURCKHARDT, ALBERT (1893). Das Spiel im deutschen Mittelalter und die Spielbretter und Brettsteine des historischen Museums zu Basel - Jahresberichte und Rechnungen (des) Verein(s) für die Mittelalterliche Sammlung und für Erhaltung Baslerischer Altertümer. Jahr 1892 - (p. 20-37), Basel.
BURCKHARDT, TITUS (1985). La civilización hispano-árabe, Madrid. Historia de España, deel III España Musulmana, siglos VIII-XV, Barcelona 1984
BURSIAN, C. (1855). Archäolog. Zeitung 13.
BUSBEQUIUS, AUGENIO GHISLENIO (1610) Itinera Constantinopolitanum et Amasianum, Anvers 1581. Spaanse vertaling door E.L. Reta, Pamplona 1610. (Biblioteca Nacional, Madrid, R-14324).

BUSHE-FOX, J.P. (1928). Second Report on the Excavation of the Roman Fort at Richborough, Kent, Oxford.
CABALLERO, RAYMUNDUS DIOSDADO (1793). De prima typographiae hispanicae actate specimens, Roma.
CADALSO, JOSÉ (1984). Cartas Marruecas, manuscript c. 1778. Editie van Juan José Amate Blanco, Clásicos Plaza y Janes, Biblioteca Crítica de Autores Españoles, Barcelona.
CALCAGNINI, CELIO (1512). Dyonisii Afri Pesregesis graece, cum Caelii C. annotationibus, Ferrara.
CALCAGNINI, CELIO (1533). Carminum libri tres, Venetië.
CALCAGNINI, CELIO (1538). Aristotelis de coloribus liber, Coelio C. interprete, Basel.
CALCAGNINUS, CAELIUS (1544). De Calculis in Opera aliquot (De Talorum, Tesserarum et Calculorum Ludis), Basel.
CALEPINO (1502). Cornucopiae. Dictionarium undecim linguarum. Regio.
CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastian Año XV. Num. 173. 15 de abril.
CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3.
CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit échiquéen du XV siècle. Europe Échecs. Besançon. N. 319-320. Juillet-Août.
CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda).
CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstätte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin.
CALVO, RICARDO (1993). Der Musiker der das Schachspiel brachte, Schach-Journal, Nº 1, Berlin.
CALVO, RICARDO (1994). Über einen früheren Schachmeister in Andalusien. Europa Rochade, Juni.
CALVO, RICARDO (1995a). Life, Chess and literature in Lucena. Madrid. Published in Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften (IFK) Materialien. De. Ernst Strouhal. Wenen 1995.
CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995b). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien.
CALVO, RICARDO (1997). Privé communicatie.
CAMÓN AZNAR, JOSÉ (1936-1939). Las piezas de cristal de roca y arte fatimí encontradas en España: Lote del monasterio de Celanova, Al-Andalus, IV, 1936-1939.
CAMPBELL, D.M. (1915). Java Past and Present, London.
CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas. En el que se ponen las mas firmes salidas assi de mano como de postre; muchos lances sueltos de peones, y algunos de Gana Pierde, Compuesto por un Canónigo del Sacro Monte de la Ciudad de Granada, en conferencias, que hubo, con los mejorers jugadores de España cuyos nombres se expresan. Manuscript.
CANTALAPIEDRA MARTIN, VICTOR (1984-1985). Portugees dambulletin *Associaçao de Damas de Setubal,* (december 1984 t/m maart 1985).
CANTALAPIEDRA MARTIN, VICTOR (1996). Privé communicatie.
CANTALAPIEDRA MARTIN, VICTOR (1997). Privé communicatie.
CÁRCELES SABATER, MANUEL (1905). Tratado del juego de damas, Madrid.
CARDANO, GIROLAMO (1663). Liber de ludo Aleae. Lugduni.
CARDANUS, GIROLANUS <CARDAN of CARDANO> (1557). De rerum varietate.
CARO, RODRIGO (1624). Días geniales o lúdricos, Manuscript. Editie van Jean-Pierre Etienvre, Espasa-Calpe S.A., Madrid 1978. 2 delen.
CARRERA, PIETRO (1617). Il Gioco de gli Scacchi, millitello (Sicilia).
CARRERAS Y CANDI, F. (1934). Folkore y Costumbres de España, deel II, Barcelona.
CARTAGENA, ALFONSO DE (1487). Doctrinal de los caballeros, Burgos.

CASAS, CRISTOBAL DE LAS (1570). Vocabulario de las dos lenguas toscana y castellana. Sevilla.
CASTELLÓ, JUAN (1957). Ibiza y Formentera, indice para el viajero, Palma de Mallorca.
CASTRO, AMERICO (1984). España en su historia. Barcelona.
CATALANA REVISTA DE BARCELONA (1918).
CAXTON (1474). Game and Playe of the Chesse, 1474 by Caxton. (BCM Classic Reprints, 1968, p. 173)
CAYLUS (1761). Recueil d'antiquités, A.P.C. de Tubières, Parijs.
CEJADOR Y FRANCA, JULIO (1929). Vocabulario medieval castellano, Madrid. (New York 1971)
CENSE, A.A. (1869). Makassaars-Nederlandsch Woordenboek, Den Haag.
CERUTI, ALOYSIUS MARIA (1786). Capitoli per il giuochi del tresette delle bocchie e dama. Bologna. (No editorial note appears, but at the end it bears the imprint of 17th July 1786 by Aloysius Maria Ceruti, in Bologna).
CÉSPEDES Y MENESES, GONZALO DE (1615). Poema trágico del español Gerardo, Madrid.
CHAMPOLLION-FIGEAC (1842). Poems of Charles de Orleans, Paris.
CHANDELIER, JOHANNES SIX VAN (1650). Damspel, om geld teegen ooverblijfselen van heiligen, van Kapucijnen, met den scheepskoopman, op zee tusschen Alikante en Genua. Heruitgave van A.E. Jacobs, Assen 1991, 2 delen. (Gedichten van ...
CHAUCER, GEOFFREY (1369). The book of the Duchesse; een 15e eeuws manuscript hiervan bevindt zich in de Bodleian Library te Oxford.
CHAUCER, GEOFFREY (1957). Boke of the Duchesse. Herdruk door F.N. Robinson, The works of Geoffrey Chaucer, London.
CHICCO, ADRIANO. (1978). Arci - Dama - Scacchi - Italië.
CHICCO, ADRIANO. (1979). Un fantomatico incunabulo sul gioco degli scacchi. In: L'Esopo, Milano, Nº 3.
CHICCO, ADRIANO. (1980). "Lucena". In Contro Mossa. Venetia.
CHICCO, ADRIANO & ROSINO, ANTONIO (1990). Storio degli Scacchi in Italia, Venezia.
CITROEN, K.A. (1975). Amsterdamse zilversmeden en hun merken, Amsterdam.
CLERC, DAVID LE (1687). Orationes, computus ecclesiasticus, et poemata, Amstelaedami, 1687.
CLODII, HENRICI IONATH (1761). Primae Linae Bibliothecae Lusoriae Sive noticia scriptorum de ludis. Lipsiae.
CLODIUS, H.J. (1766). Primae lineae bibliothecae lusoriae sive notitia scriptorum de ludis praecipue domesticis ac privatis ordine alphabetico digesta, Leipzig.
CLUSII ATREBATIS, CAROL (1605). Exoticorum libri decem, Lyon..
COBARRUBIAS, FRAY PEDRO DE (1519). Remedio de jugadores, Burgos.
COCHERIS, HIPPOLYTE (1861). La vieille ou les dernières amours d'Ovide, Paris. Franse paraphrase van De Vetula door Jean Lefevre omstreeks 1350.
COLERIDGE, HERBERT (1860). On Greek and Roman chess, gepubliceerd in het schaakwerk van Duncan Forbes, the history of Chess, London, 1860.
COMENIUS, J. (1658). Orbis Sensualium Pictus, Neurenberg.
COOLSMA, S. (1910). Hollandsch-Soendaneesch Woordenboek, Leiden.
CORDERIO, MATURINO (1549). Commentarius Puerorum de latinae linguae elegantia et varietate. Qui de corrupti sermonis emendatione hactenus inscriptus fuit. Autore Maturino Corderio, Cum Hispanica interpretatione. Lovanii. Excudebat Seruatius Sassenus, imprensis viduae Arnoldi Birkemanni. An M.D.XLIX.
CORDERIUS, MATURINUS (1530). De corrupti sermonis emendatione, Paris.
CORDERIUS, MATURINUS (1538). De corrupti sermonis emendatione. Apud Seb. Gryphium, Lugduni.

CÓRDOBA, JUAN DE (1578). Vocabulario en lengua Capoteca, hecho y recopilado por el muy reverendo fray Iuan de Cordova, de la orden de los Predicadores, que reside en esta Nueva España. Mexico. Herdruk in 1942
COROMINAS, J. Y PASCUAL, J.A. (1987). Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico, Madrid.
COROMINAS, J. Y PASCUAL, J.A. (1989). Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico, Madrid.
COROMINES, JOAN (1985). Diccionari Etimológic I Complementari de la llengua Catalana, Barcelona.
COROMINES, JOAN (1986). Diccionari Etimológic I Complementari de la llengua Catalana, Barcelona.
CORREAS, GONZALO (1627). Vocabulario de refranes y frases proverbiales y otras fórmulas comunes de la lengua castellana, escrito en Ms de la Real Academia Española.
COTGRAVE, RANDLE (1611). A dictionarie of the French and English tongues, London.
COVARRUBIAS, SEBASTIAN DE (1611). Tesoro de la lengua castellana o española. Madrid, 1611. Edición de Martín de Riquer de la Real Academia Española, Editorial Alta Fulla, Barcelona, 1987.
CRINITO, PEDRO (1504). Commentarii de honesta disciplina, Florencia, 1504.
CUERVO, R.J. (1914). Apuntaciones críticas sobre el lenguaje bogotano, 6º de., Paris.
CULIN, STEWART (1898). (d) Chess and Playing cards. Washington.
CULIN, STEWART (1899). Hawaiian Games, in American Anthropologist, New Ser., y.
CULIN, STEWART (1900). Philippine games, New York.
CULIN, STEWART (1907). Games of the North American Indians, Washington.
CUNLIFFE, B. (1968). Excavation o f the Roman Fort at Richborough, Kent, V, Oxford.
CURTEN, PIETER (1798). Enige fraaye zetten op het dambord. Manuscript. Het origineel is verloren gegaan; een afschrift gemaakt in 1926 bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.
DANETIUS, PETRUS (1712). Magnum dictionarium latinum et gallicum, Lugdunum.
DELEITO Y PIÑUELA, JOSÉ (1987). La mala vida en la España de Felipe IV, Madrid.
DEPAULIS, THIERRY (1994). Les loix du jeu. Bibliographie de la littérature technique des jeux de cartes en francais avant 1800. Suivie d'un supplément couvrant les années 1800-1850. Paris.
DICCIONARIO BOMPIANI DE AUTORES LITERARIOS. Planeta-Agostini, Barcelona.
DICCIONARIO DE AUTORIDADES (1726-1737). Real Academia Española, Madrid. Herdruk Editorial Gredos, Madrid 1984.
DICCIONARIO HISTÓRICO DE LA LENGUA ESPAÑOLA (1933-1936). Madrid. (Madrid 1979).
DICCIONARIO HISTÓRICO DE LA LENGUA ESPAÑOLA (1981). Madrid.
DIJK, GEERT E. VAN (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
DIS, L.M. VAN (1937). Reformatorische Rederijkerspelen uit de eerste helft van de zestiende eeuw, Haarlem.
DOMINGUEZ RODRÍGUEZ, A. (1976). Imágenes de presentación de la miniatura alfonsí. Revista Goya, Nº 131.
DOZY, R.P.A. (1849). Recherches sur l'histoire et la litérature de l'Espagne pendant le Moyen-Age, Leyde (Hollande).
DOZY, R.P.A. & ENGELMANN, W.H. (1869). Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe, 2.ª editie, Leyden.
DOZY, R.P.A. (1881). Supplement aux Dictionnaires Arabes, twee delen. Leyden 1881. Editie Beyrouth 1968. Dit is een fundamenteel werk voor de studie van het vulgaire Arabisch.
DUMONT, ALBERT (1870). De plumbeis apud Graecos tesseris. Paris.
DUPLÈS-AGIER, H. (1864). Registre criminel du Châtelet (1389-1392), Parijs.

DURAN, FR. DIEGO (c. 1570). Historia de las Indias de Nueva España e Islas de la Tierra Firme. Manuscript, I Libro de los Ritos, Uitgave Mexico 1967.
EALES, R. (1985). Chess, The history of a game, London.
ECK, R. VAN (1880) Schetsen van het eiland Bali, in Ts. Nederlandsch Indië.
ECK, R. VAN (1881). Schetsen uit het Volksleven in Ned. Oost-Indië.
EGGINK, H.J. (1932). Iets over kinderspelen in Mandailing. In Ts. voor Indische Taal-Land-Volkenkunde van Nederlandsch Indië.
EGUÍLAZ Y YANGUAS, LEOPOLDO DE (1836). Glosario etimológico de las palabras españolas (castellanas, catalanas, gallegas, mallorquinas, portuguesas, valencianas y vascas) de origen oriental (árabe, hebreo, malayo, persa y turco), Granada, 1886, Madrid 1974. (Weinig te vertrouwen woordenboek). Deze merkt wat betreft Andarraya op:
- Andarraya. Juego que se hace con piezas o piedras sobre un tablero á modo del de las damas. Acad. Creo que esta voz es la aráb. At-tarraha, ár. marroqui ..... at-tarracha, "red", por la semejanza entre la figura de sus mallas y los cuadros del tablero del juego de damas.
EINSIDLENSIS (1050?). Zwitsers Manuscript met het latijnse schaakgedicht "Versus de scachis". Opgenomen in "Carmina medii aevi maximam partem inedita", Bern (1877:137-141).
ENCICLOPEDIA UNIVERSAL ILUSTRADA, EUROPEA-AMERICANA (1908-1930 70 delen, daarna in 1930-1996 ongeveer 40 supplementen). Espasa-Calpe, Madrid.
ENCYCLOPEDIE VAN NEDERLANDSCH-INDIË (1921) 2e druk, deel 4, Den Haag.
ENGELHARDS, H.E.D. (1884). Mededeelingen over het Eiland Saleijer, in Bijdragen tot de Taal-, Land en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, Fourth Ser., viii.
ENKLAAR, D. TH. (1937). Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde 56.
ERASMUS, DESIDERIUS (1540). Collected works of Erasmus, Adages II vii 1 to III iii 100, translated and annotated by R.A.D. Mijnors, Toronto/Fuffalo/London 1992. Gebaseerd op opera omnia 1540. (Chil. III, Cent II ad XXVIII).
ERONDELL, PETER (1605). The French garden for English ladyes and gentlewomen to walke in, London. Reprinted in The Elizabeth home, edition M.St. Clare Byrne, pp. 36-78, London 1949.
ESQUERDO, ONOFRE (.1699) Catálogo de los hijos de Valencia, y del Reyno, que han impresso libros, y tratados en todas Ciencias, y Facultades en lengua materna, Latina, y Castellana, intitulado, Ingenios Valencianos. (Manuscript).
ETIENVRE, JEAN-PIERRE (1987). Figures du jeu. Etudes lexico-sémantiques sur le jeu de cartes en Espagne (XVIe-XVIIe siècle). Madrid: Casa de Velázquez 1987. (Bibliotheek van Casa de Velázquez, 4).
ETIENVRE, JEAN PIERRE (1990). Márgenes literarios del juego. Una poética del naipe siglox XVI-XVIII. London.
FABER, FELIX (1843). Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem, Stuttgart.
FABRICIO DE VAGAD, GAUBERTO (1499). Crónica de Aragon, Zaragoza.
FALKENER, E. (1892). Games Ancient & Oriental and how to play them. London.
FERNANDEZ DE SANTAELLA, RODRIGO (1499). Vocabulario eclesiástico, Sevilla.
FERRAND, PIERRE (1702). Les veritez plaisantes, ou le monde au naturel, Rouen.
FERRERES, RAFAEL (1971). En: Juan Timoneda, El Patrañuelo. Edición de Rafael Ferreres. Clásicos Castalia. Madrid.
FICORONI, F. DE (1734). 1 tali ed altri strumenti lusori degli antichi Romani, Roma.
FISCHART, J. (1575). Geschichtsklitterung. Text der Ausgabe letzter hand von 1590 mit einem Glossar hrsg. von Ute Nijssen / Nachw. von Hugo Sommerhalder. Düsseldorf, 1963/1964, 2 dl. (Oorspronkelijke uitgaven zijn van 1575, 1582 en 1590).
FISKE, WILLARD (1905). Chess in Iceland and in Icelandic literature with historical notes on other table-games, Florence.
FLORIO, GIOVANNI (1598). A worlde of wordes, London.

FOLKORE ANDALUZ, EL (1882-1883). Sevilla.
FORBES, DUNCAN (1860). The history of chess, London.
FORSTER, C.T. & DANIELL, F.H.B. (1811). The life and letters of Oglier Ghiselin de Busbecq, I & II, London.
FOURNIVAL, RICHARD DE (1225?). British Museum, London. MSS nos. 3353 en 5263
FOURNIVAL, RICHARD DE (1470). Publii Ovidii Nasionis Liber de Vetula (1470). Keulen.
FRANCIOSINI, LORENZO (1620). Vocabulario Español e Italiano, 2 vols., Roma.
FRANCQ VAN BERKHEY, J. LE (1776). Natuurlijke historie van Holland, Amsterdam.
FREIGIUS, T (1662). Colloquia, Sive Exercitatio Latina Linguae, Joannis Ludovici Vivis Valentini: notis, ex T. Freigio et M. Martinio, Goudae.
FREYTAG, G.W. (1830-1837). Lexicon Arabico-Latinum, 4 delen, Halle.
FRISIUS, IOANNES (1541). Diccionarium Latino Germanicum par Petrus Choloinum et Ioannem Frisium Helvetios, Iguri.
FRISIUS, IOANNES (1556). Dictionariolum Puerorum Germanicolatinum.
F.T.V. (1744). Das erklärte Damen-spiel,- “oder erster Versuch einer kunst-mäszigen und ausführlichen Anweising zu solchem Spiele um dasselbe niemals zu verlieren”. Magdeburg.
FULTON ABERNETLY, JANE & CLING TUNE, SUELYN (1983). Made in Hawai’i. Honolulu.
FURETIERE, ANTOINE (1690). Dictionaire Universel, Den Haag, (Paris, 1978)
FUSTER, JOAN (1991). Privé communicatie.
FUSTER, JOAN (1973). Introducción a su de. de Joan Timoneda, *Flor d’Enamorats*, Classics Albatros, Valencia.
GALLITALO, CLAUDIO (1682). Alle de geestige werken van Mr. François Rabelais, door Claudio Gallitalo, Amsterdam.
GARCEZ, JOSEPH CARLOS (1684). Libro nuevo, Juego de damas - Madrid.
GARCIA CANALEJAS, JUAN (1650). Libro del Jugo de las Damas, Zaragoza.
GARCIA MACHO, MARIA LOURDES (1996). El léxico castellano de los Vocables de Antonio de Nebrija. Hildesheim-Zürich-New York. 3 delen.
GARCIA MORENCOS, PILAR (1977). Libro de ajedrez, dados y tablas de Alfonso X el Sabio, Madrid.
GARZONI (1585). La piazza universale. Italië.
GATTEL (1790) Nouveau Dictionnaire Espagnol et François, Lyon.
GAY, VICTOR (1887). Glossaire Archéologique du moyen age et de la Renaissance, Parijs. Herdruk 1928.
GAYA, SAMUEL GIL (1947). el Tesoro Lexicográfico 1492-1726, tomo 1 A-E. Madrid. (Meer delen werden niet gepubliceerd)
GEERTS, KATELIJN (1987). De spelende mens in de Bourgondische Nederlanden, Brugge.
GEISBERG, MAX (1937). Die Stadt Münster, Münster.
GIRAL DELPINO, JOSEPH (1763). Diccionario Español è Inglés, è Inglés y Español (...). London.
GIZYCKI, JERZY (1972). A history of chess, London.
GODEFROY, FRÉDERIC (1880). Dictionnaire de l’ancienne langue françoise et de tous ses dialectes du Ixe au Xve siècle, Parijs. (1880-1902 in 10 delen).
GOFF, FREDERICK R. (1973). Incunabula in American Libraries. A third census. Millwood. N.Y. (Zie beschrijving in deze bibliografie onder de naam van Lucenca, Luis Ramirez).
GÓMEZ, ALONSO (1568). Pragmática y provisión real contra los que jugaren a los dados (....), Madrid.
GÓMEZ MORENO, ANGEL & KERKHOF, MAXIMILIAN P.A.M. (1988). Iñigo López de Mendoza, Marqués de Santillana. Obras Completas. Planeta/Autores Hispánicos, Barcelona.
GONZALEZ HOLGUIN, DIEGO (1608). Vocabulario de la lengua general de todo el Peru llamado lengua qquichua o del inca. Ciudad de los Reyes. (Lima 1989).

GOOD COMPANION CHESS PROBLEM CLUB, THE (1916). Alfonso the Tenth's 1283 game manuscript, 3. N. 8. Feb.
GÖRCHEN, F.C. (1975a). Entstehen und Ursprung des neuen Schachs, Schach-Echo. Königstein, Duitsland.
GÖRCHEN, F.C. (1975b). Sprache und Bedeutung des Göttinger Handschrift. Schachwissenschaftliche Forschungen, Winsen/Luhe.
GORTMANS, G.L. (1926). Het sprookje van de Grieksche en Romeinse afkomst van het damspel. Damtijdschrift Het Damspel van de maanden juli, september en october.
GORTMANS, GODEFRIDUS LAURENTIUS (1929). Het damspel, december.
GRAN DICCIONARIO DE SINONIMOS Y ANTONIMOS (1989). Espasa-Calpe, Madrid.
GRAPPERHAUS, FERDINAND H.M. (1984). Alva en de tiende penning, Zutphen.
GRAS, P. (1951). Aux origines de l'heraldique: la décoration des boucliers au début du XII siècle d'après la Bible de Citaux. Bibliothèque de l'Ecole de Chartres. XIX.
GREIMAS, A.J. (1969). Dictionnaire de l'ancien français jusqu'au milieu du XIVe siècle, uitgave Larousse. Frankrijk.
GRÉVIN, J. & BOMBERGHEN, C. VAN (1567). Françoische 't Samensprekinghen, Antwerpen.
GRONOVIUS, JACOBUS (1699). Thesaurus Graecarum Antiguitem, vol. 7, Lugduni Batavorum. pag 901-1232
De werken van Meurs 1619-22 Daniel Souter 1622 Jules Cesar Boulenger 1627 en Andreras Senftleben 1667 bevinden zich in dit werk.
GROOT, HUGO DE (1645). Poemata Omnia, Lib. II. Leiden.
GRUNFELD, F.V.; BOTERMANS, J. (1994). Bord- en tafelspelletjes uit de hele wereld, Utrecht.
GRUYTER, JAN VAN - <GRUTERUS, JANUS> (1602). Inscriptiones antiquae totius orbis romani in corpus absolutissimum redactae (...), Heidelbergae, 1602-1603, 4 gedeelten in 1 Band..
GUADIX, DIEGO DE (1593). Recopilación de algunos nombres arábigos que los moros .. pusieron a algunas ciudades ... con algunos vocablos y verbos arábigos.. de que comúnmente se usa en las lenguas latina, española e italiana. Ongedrukt manuscript dat zich in de Bibliotheek Colombina bevindt, met *licencia* van 1593, en dat vaak geciteerd wordt door Covarrubias, Eguílaz en anderen.
GUAMAN POMA DE AYALA, FELIPE (1615). Nueva Crónica y Buen Gobierno. Manuscript (Mexico 1987).
GUDLAUGSSON, S.J. (1959). Gerard ter Borch, Uitgave Martinus Nijhoff, Den Haag. Met foto's van 294 als authentiek erkende schilderijen.
GUDLAUGSSON, S.J. (1960). Katalog der Gemälde Gerard ter Borch, Uitgave Martinus Nijhoff, Den Haag. Met foto's van 294 als authentiek erkende schilderijen.
GUERRA, ALONSO (1595/1658). Libro para jugar a las damas, compuesto por el Licenciado Alonso Guerra, natural de la Villa de Ossuna, en el Andaluzia. (geschreven omstreeks 1595), Reduzido assimismo en este mesmo estilo por el dicho Ldo Don Diego de Argomedo. En este año de 1658.
GUERRERO LOVILLO, J. (1956). Miniatura gótica castellana. Siglos XIII y XIV. Inst. Diego Velazquez, Madrid.
GUEVARA, ANTONIO DE (1529). Libro llamado Relox de príncipes en el qual va encorporado el muy famoso libro de Marco Aurelio, Valladolid.
GUEVARA, ANTONIO DE (1539) Menosprecio de la Corte y alabanza de la aldea; Aviso de privados y doctrina de cortesanos; De los inventores del arte del marear y de muchos trabajos aque se pasan en las galeras, Valladolid. Herduk, Catedra, Madrid, 1984.
GUILLÉN DE SEGOVIA, PEDRO (1475).Gaya (Diccionario de rimas escrito en 1475). Editie 1962.
GUPTA, HEM CHANDRA DAS (1924). Draughts (.....). Journal of the Asiatic Society of Bengal.
GUTIÉRREZ ESTÉVEZ, MANUEL (1981). Proefschrift: El incesto en el romancero popular hispanico, Madrid. (3 delen).

HAEBLER, KONRAD (1894). Deutsche Drucker in Spanien und Portugal. In Zentralblatt für Bibliothekwesen.
HAEBLER, KONRAD (1903). Bibliografía ibérica del siglo XV. Den Haag/Leipzig.
HAEBLER, KONRAD (1923). Geschichte des spanischen Frühdruckes in Stammbaumen, Leipzig.
HAEBLER, KONRAD (1924). Die deutschen Buchdrucker des XV Jahrhunderts in Auslande, München.
HAINHOFER, PHILIPP (1984). Der Briefwechsel zwischen Philipp Hainhofer und Herzog August d. J. von Braunschweig-Lüneburg. (Ronald Gobiet) München.
HAMMER-PURGSTALL, JOSEF VON (1855). Literaturgeschichte der Araber, Wien.
HANES, EDWARD B. (1922). The American Checker Monthly.
HARSDÖRFFER, GEORG PHILIPP (1646). Frauenzimmer Gesprächspiele, Nürnberg. (Reprint Tübingen 1969).
HARSDÖRFFER, GEORG PHILIPP (1651). Delitiae Mathematicae et Physicae (der Mathematischen und Philosphischen Erquickstunden). T. II Neudruck der Ausgabe Nürnberg 1651. Frankfurt am Main 1990. - J.J. Berns.
HARSDÖRFFER, GEORG PHILIPP (1653). Delitiae philosophiae et mathematicae - Der philosophischen und
mathematischen Erquickstunden -, Nürnberg. (Reprint Frankfurt 1990).
HASSELT, A.L. VAN (1882). Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, Leiden.
HAVARD, HENRY (1887-1890). Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration depuis le XIIIe siècle jusqu'à nos jours, Parijs. (zonder jaartal). Vierdelige encyclopedie.
HAY, DENYS (1988). Historia de las civilizaciones. La época del renacimiento, Alianza Editorial/Labor Barcelona.
HEMMES, P.C. (1911) Diverse dambordspelen, Gouda.
HENRIQUES, FRANCISCO (1959). Enciclopedia Damista. Portugees damtijdschrift dat ook in 1996 nog steeds gangbaar is dankzij de activiteiten van Dr. Candido de Sena Carneiro, Avenida das Forças Armadas, 166 - 4820 Fafe - Portugal.
HENRIQUES HYBERNO, BALTASAR (1679). Thesaurus utriusque linguae hispanae et latinae. Madrid
HERMESDORF, B.H.D. (1905). Rechtsspiegel - Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfsttij, de. by P.J. Verdam, Nijmegen, 1980.
HERNANDEZ, J.A.A. (1976). Lexico del marginalismo del siglo de oro, Salamanca.
HERVEY, D.F.A. (1933). Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.
HIMMELHEBER, GEORG. (1972). Spiele, Gesellschaftsspiele aus einem Jahrtausend, editie Deutscher Kunstverlag 1972. München. (Catalogus van het Bayerischen Nationalmuseums te München).
HIMMELHEBER, GEORG/SCHNEIDER, ULRICH (1988). Ausstellungskatalog. Die Spiele des Bayerischen Nationalmuseums in München und des Germanischen Nationalmuseums in Nürnberg.
HISTORIA DE LA HUMANIDAD (1979). Delen 1-10, Barcelona.
HISTORIA DE LA IMPRENTA HISPANA (1982). De. Nacional, Madrid.
HOFFMAN, DETLEV (1972). Die Welt der Spielkarte. Eine Kulturgeschichte, Leipzig. (Oldenburg, 1983).
HOLLYBAND, CLAUDIUS (1593). A dictionnairie French and English, London.
HOLME, RANDLE (1688). The academy of armor, or, a storehouse of armory and blazon, (Herdruk Menston 1972).
HOOPER, DAVID & WHYLD, kENNETH (1987), The Oxford Companion to chess, Oxford, New York.
HOUART, VICTOR (1982). Silberminiaturen. Feines Kunsthandwerk, Modelle und Spielzeug als Sammelobjekte, Zürich. (Vertaling van een oorspronkelijk Frans werk).

HUARTE, SAN JUAN DE (1575). Examen de ingenios. Editie van Guillermo Serés, Catedra Letras Hispánicas, Madrid 1989.
HUMBEECK, J. VAN (1978). Exploitation et repression des jeux d'argent en Flandre aux XIVe et XVe Siècle. (Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis).
HYDE, THOMAS (1694a). Mandragorias, Oxford. Deel I.
HYDE, THOMAS (1694b). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.
IHM, MAX (1890). Römische Spieltafeln ; Bonner Studien, Berlin.
IHM, MAX (1891). Delle tavole lusorie romane. Mittheilungen des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts.
JACOBSON, EDWARD (1919). Tijdschrift voor Indische Taal-Land- en Volkenkunde (Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel 58) - Simaloerese sprookjes, overleveringen, raadsels en spelen. (eiland noord-west van Sumatra)
JAMIN, BENJAMIN (1573). Les Dialogues de Ian Loy Vives, Paris.
JANER, FLORENCIO (1874). Libro de los Juegos de Ajedrez, Dados y Tablas, en “Museo Español de Antigüedades”.
JANSEN, ROB (1989). Damtijdschrift Hoofdlijn, Amsterdam.
JANSEN, ROB (1991). Damtijdschrift *Hoofdlijn*, Amsterdam.
JANSEN, ROB (1992). Damtijdschrift *Hoofdlijn*, Amsterdam.
JANSEN, ROB (1993a). Damtijdschrift Hoofdlijn, Amsterdam.
JANSEN, ROB (1993b) Privé communicatie
JANSEN, ROB (1994). Damtijdschrift *Hoofdlijn*. Amsterdam.
JANSEN, ROB (1995). Damtijdschrift *Hoofdlijn*, Amsterdam.
JANSEN, ROB (1996a). Damtijdschrift *Hoofdlijn*, Amsterdam.
JANSEN, ROB (1996b). Van onbekende oorsprong. Jansen denkt dat het van de Franse dambibliofiel Simonata afkomstig is.
JOLLIVET, EUVERTETE (1634). L'excellent jeu du triquetrac, Paris.
JONKER, J.C.G. (1911). Rottineesche teksten ...., Leiden.
JÖRGENSEN, S.A. (1802). Nyeste dansk Spillebog. Denemarken.
JOUSTRA, M. (1910). Batakspiegel, Leiden.
JOUSTRA, M. (1926). Batakspiegel, 2e druk, Leiden.
JOVELLANOS Y RAMÍREZ, GASPAR MELCHOR DE (1790). Memoria para el arreglo de la policia de los espectáculos y diversiones públicas, y sobre su origen en España.
JULIÁ, EDUARDO (1948). Obras de Juan de Timoneda. Las publica la Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid.
JUNIO, EX HADRIANO (1586). Nomenclator Omnium rerum propria nomina tribus, Latina, Boiemica et Germanica explicata continens, Medico excerptus, et pro usu scholarum Boiemicarum. editus Pragae.
JUNIUS, HADRIANUS (1556). Lucani poema ad Calpurnium Pisonem ex Libro Catalecton in Animadversorum Libri Sex. Basel.
JUNIUS, HADRIANUS (1567). Nomenclator, Anveres.
JUNIUS, HADRIANUS (1585). The nomenclator or remenbrancer of Adrianus Junius Physician, divided in 2 tomes, containing proper names and art termes for all thinges under their convenient titles, which within a few leaves do follow, London.
KAMEN, HENRY (1984). Una sociedad conflictiva: España, 1469-1714, Madrid.
KAUDERN, W. (1929). Ethnographical studies in Celebes, 's - Gravenhage.
KEATS, VICTOR (1994). Chess: Its Origin. A translation with commentary and explanation of the Latin and Hebrew in Thomas Hyde's “De Ludis Orientalibus” (Oxford, 1694). Oxford Academia Publishers, Oxford.

KILIAAN, CORNELIS (1588). Dictionarium Teutonico-Latinum, Anveres. 2ª editie, - Vrije Universiteit, Amsterdam.
KILIAAN, CORNELIS (1599) Etymologicum Teutonicae Linguae Sive Dictionarium Teutonico-Latinum, 3a de., Antwerpen 1599. Herdruk F. Claes, Den Haag, 1972.
KILIAAN, CORNELIS (1981). De vierde Kiliaan: Aanvullingen en verbeteringen door Kiliaan zelf toegevoegd aan zijn Etymologicum van 1599; Uitgave door F. Claes, Den Haag, 1981.
KILIAAN, CORNELIS (1607). Synonymia Lationo-Teutonica (Ex Etymologico C. Kiliani deprompta), Ms. c.1607 Antwerpen. Voor het eerst gedrukt in 1889-1892, Antwerpen. (de E. Spanoghe).
KLINKERT, H.C. (1926). Nieuw Nederlandsch-Maleisch Woordenboek, 3e druk, Leiden.
KLÖPPER, CLEMENS (1898). Französisches Real-Lexikon, Leipzig
KOOL, C.H. (1923). Das Kinderspiel im indischen Archipel, Kempen-Rhein.
KREISEL, HEINRICH (1968). Die Kunst des deutschen Möbels, München.
KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966a). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag.
KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966b). Damtijdschrift Het Damspel, KNDB.
KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1997). Bibliografie Romaanstalige damliteratuur, Bilthoven.
KUIPER, E.T. (1924). Het Geuzenliedboek 1.
LA PLUS NOUVELLE ACADEMIE UNIVERSELLE DES IEUX OU DIVERTISSEMENTS (1728). Amsterdam.
LACOMBE, M. (1768). Dictionnaire de la langue romane, ou du vieux langage françoise, Parijs.
LAFAYE, GEORGES (1904). Latrunculi. Dictionnaire des antiquités grecques et romanies d'après les textes et les momuments. (tome III 2me partie), Paris.
LALLEMENT, J.G. (1802). Les quatre jeux de dames, Polonais, Egyptien, Echecs et à trois personnes; ...., Metz, chez l'auteur et chez Behmer, libraire-éditeur, an X, 2 vol. grand in-12 de 382 et 218, ensemble 600 pages.
LAMBRECHT, JOOS (1562). Naembouck, Ghend. Herdruk R. Verdeyen, Liêge 1945.
LAMER, HANS (1927). Lusoria tabula. Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Deel 13, Stuttgart.
LANDBERG, CARLO (1795). MS Collectie Turkse damproblemen.
LANE, E.W. (1890). Modern Egyptians, Minerva Library, second edition. London.
LAPESA, RAFAEL (1971). De la edad Media a nuestros dias. Biblioteca Románica Hispana. Gredos. Madrid.
LASA, TASSILO VON HEYDEBRAND UND DER (1858). Das Werk des Lucena von 1498. Schachzeitung. Berlin.
LASA, TASILLO VON HEYDEBRAND UND DER (1859). Berliner Schacherinnerungen. Nebst den Spielen des Greco und Lucena vom Herausgeber des von Biguerschen Handbuches, Leipzig.
LASA, TASSILO VON HEYDEBRAND UND DER (1863). über die griechischen und römischen Spiele, welche einige Ähnlichkeit mit dem Schach hatten, Schachzeitung van de maanden juni t/m september.
LEANDICHO LÓPEZ, MELLIE (1980). A study of Philippine Games, Quezon City, Philippines.
LEDESMA Y MANSILLA, FR. JACINTO DE (1626). Dos libros que tratan de la lengua primitiva de España. Ms. de la Real Academia Española.
LESSING, L. & BRÜNING, A. (1905). Der Pommersche Kunstschrank im Koeniglichen Kunstgewerbemuseum, Berlin.
LEURECHON, JEAN (1630). Récréations mathématiques, Rouen. Heruitgave van de editie in 1626: Au Pont-à-Mousson, par Iean Appier Hanzelet. Facsimile, 144 p.
LÉVI-PROVENÇAL, E. (1934) Journal Asiatique. De Arabische tekst - t. CCXXIV, avril-juin. Un document sur la vie urbaine et les corps de metier à Seville au début du XIIe siècle, E. Lévi-Provençal.

LÉVI-PROVENÇAL, E. (1947). Séville musulmane au début de XIIe siècle. Le traité d'Ibn Abdun traduit avec une introduction et des notes par E. Lévi-Provençal, Paris.
LÉVI-PROVENÇAL , E. en GARCIA GOMEZ, EMILIO (1948). Sevilla a comienzos del siglo XII. El tratado de Ibn Abdun, Madrid.
LÉVI-PROVENÇAL, E. (1955). Documents inédits sur la vie sociale et économique en Occident musulman au Moyen Age, 1ª série, Trois traités hispaniques de hisba (texto árabe), El Cairo.
LIMBREY, G.H. (1913). The ancient history of the game of draughts, London.
LINDE, ANTONIUS VAN DER (1874). Geschichte und literatur des Schachspiels, Berlin. Editie Olms Zürich, 1981. (Twee banden in één).
LINDE, ANTONIUS VAN DER (1881a). Quellenstudien zur Geschichte des Schachspiels, Berlin.
LINDE, ANTONIUS VAN DER (1881b). Quellenstudien zur Geschichte des Schachspiels, Leipzig. Herdruk Osnabrück 1968.
LITERATURA ESPAÑOLA (1995). Grupo Anaya S.A, Madrid.
LITTRÉ, EMILE (1863). Dictionnaire de la langue française (1863-1872) Frankrijk. Viertalig woordenboek; opnieuw uitgegeven tussen 1956 en 1961 in 7 delen.
LOPEZ, V. (1973). Medieval chess. The Chess Arts N. 30. Nov-Dez.
LÓPEZ DE GOMARA, FRANCISCO (1553). Conquista de México, Zaragoza.
LÓPEZ DE MENDOZA, IÑIGO. MARQUES DE SANTILLANA (1988). Obras completas. Edición Planeta. Grupo Anaya S.A, Madrid.
LÓPEZ DE SANTILLANA, IÑIGO (c. 1450). Marqués de Santillana, Obras completas. Edición, introducción y notas de Angel Gómez Moreno. Editorial Planeta S.A., Barcelona, 1988.
LOPEZ DE SIGURA, RUY (1561). Libro de la invención liberal y arte del juego del Axedrez, En Alcala en casa de Andrés de Angulo, 1561.
LÓPEZ DE UBEDA, FRANCISCO (1912). La Picara Justina, 1604 (Madrid 1912)
LÓPEZ TAMARID, F. (1585). compendio de algunos vocablos arábigos introduzidos en la lengua castellana, Granada.. (Reproducido por Mayans en sus Orígenes, ed. 1737, II 235 ss.; es el más antigo diccionario de arabismos).
LOW, CAPT. J. (1836). On Siamese Literature, Part II, in Asiatic Researches, XX.
LOZANO FRAU, FRANCISCO (1872). Nuevo tratado del Juego de Damas, Gabriel Sánchez, Madrid.
LUCANO (1589). Ad Calpurnium Pisonem panegyricum (....), vero 181, égloga publicada con *De bello civili vel Pharsaliae libri decem,* Lipsiae. (Met commentaar van José Escalígero).
LUCE, SIMÉON (1890). La France pendant la guerre de cent ans, Parijs. (Hoofdstuk: Les jeux ou divertissements populaires au XIVe siècle).
LUCENA, JUAN DE (1464). Manuscript. Vita Beata. (Dit werk bevindt zich in de Biblioteca Nacional te Madrid).
LUCENA, LUIS RAMIREZ DE (1497). Repetición de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca. Edición J.M. de Cossio, Madrid 1953. *Dit boek is zeer zeldzaam. In Spanje bevinden zich nog twee kopieën. Eén in de bibliotheek van de Universiteit van Salamanca en een ander in de bibliotheek van El Escorial te Madrid. Een derde kopie zag Murray in de Biblioteca Nacional te Madrid, maar sinds 1953 is deze verdwenen. Er bevinden zich verder twee kopieën in U.S.A. Respectievelijk in de Library of the Congress en in de Cleveland Chess Library (Goff, 1973:387). Er bevindt zich een heel mooi origineel in de British Library. De schaakhistoricus Antonius van der Linde werkte met een kopie die zich in de Nationale Bibliotheek van Brussel bevindt en de bibliofiel Lothar Schmid in Bamberg heeft een schitterend incunabulum. Verder bevinden zich nog manuscript kopieën in Siena en Rio de Janeiro (Calvo, 1997). De laatste werd onlangs gebruikt voor een Braziliaanse editie (Souza, 1974).*
LUCOT, PIERRE (1951). Les origines du jeu de dames d’après le manuscrit d’Alfred Régnier à la Ferté Saint-Aubin (Loirel) 1877, Damtijdschrift *L’Effort* - Frankrijk.
LUJAN, NESTOR (1988). La vida cotidiana en el Siglo de Oro español, Barcelona.

LUQUE FAJARDO, FRANCISCO DE (1603). Fiel desengaño contra la ociosidad, y los juegos. Vtillísimo, a los confessores, y penitentes, justicias, y los demás, a cuyo cargo está limpiar de Vagabüdos, tahúres, y fulleros la República Christiana. En diálogo, Madrid.
LYDGATE, JOHN (1426). The Pilgrimage of the Life of man, a.d. 1426. (De. F.J. Furnivall, 1899 London)
MAASZ, M.A. (1910). Durch Zentral-Sumatra.
MACHADO, J.P. (1967). Dicionario etimologico da lingua Portuguesa. 2ª ediçao, Lisboa.
MADRIGAL, PEDRO (1594). Pragmática gepubliceerd in Madrid.
MAISON DES JEUX ACADÉMIQUES (1668). Paris.
MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut observer an icelui. Et la métode d'y bien jouer".* - Paris.
MANOURY (1787). Le jeu de dames à la polonoise, - ou traité historique de ce jeu, sa marche, ses règles, leur explication, (....), Paris.
MARCIAL, lib. XIV, epig. 17 (epig. 18 in de moderne werken), *Calculi.*
MARCOS, LUIS Y OCHOA, EUGÉNIO (1902).Repertorio completo de todos los juegos, gedrukt door Billy Baillière é Hijos. (Biblioteca Nacional te Madrid).
MARIN, G. (1931). Somali Games, Journal of the Royal Anthropological Institute.
MARIN, PIERRE (1710). Compleet Fransch en Nederduitsch woordenboek, Amsterdam.
MARIN, PIERRE (1717). Dictionnaire complet François & Hollandois, Amsterdam.
MARINIÈRE, E. DE LA (1654). La maison académique, Paris.
MARQUARDT, JOACHIM (1882). Das Privatleben der Römer, Leipzig.
MARTIALIS, MARCUS VALERIUS, Epigrammata XIV 17
MARTÍ GRAJALES, FRANCISCO (1927). Ensayo de un diccionario biográfico y bibliográfico de los poetas que florecieron en el reino de Valencia hasta el año 1700, Madrid.
MARTINES DE TOLEDO, ALFONSO (1438). Arcipreste de Talavera. Reedición Espasa de Talavera, Espasa-Calpe, colección Austral, 1990.
MASSMANN, H.F. (1839). Geschichte des mittelalterlichen vorzugsweise des deutschen Schachspieles, Quedlinburg und Leipzig, 1839. Leipzig, 1983.
MATTHES, BENJAMIN FREDERIK (1859a). Makassaarsch-Hollandsch Woordenboek.
MATTHES, BENJAMIN FREDERIK (1859b). Ethnographische Atlas, 1859.
MATTHES, BENJAMIN FREDERIK (1874). Boegineesch-Hollandsch Woordenboek met Hollandsch-Boeginesche Woordenlijst, Den Haag.
MATTHES, BENJAMIN FREDERIK (1875). Bijdragen tot de Ethnologie van Z-Celebes, Den Haag.
MATULKA, BARBARA (1931) An anti-feminist treatise of fifteenth century Spain: Lucena's repetición de amores, New York. Van Roosbroeck, Comparative Literature Series, Institute of French Studies, New York University. (These gepresenteerd aan de Washington Square College van de Universiteit van New York, Institute of French studies)
MAYER, L. TH. (1867). Een blik in het Javaansche Volksleven.
MEHL, JEAN MICHEL (1975). Jeu d'échecs et éducation au XIIIe siècle. Recherches sur le Liber de moribus de Jacques de Cessoles, thèse pour le doctorat de IIIe cycle, dactylogr., Strassbourg.
MEHL, JEAN-MICHEL (1990). Les jeux au royaume de France du XIII au début du XVIe siècle, Editions Fayard 1990.
MEISSENBURG, EGBERT (1973). Zum Schach-und Spielebuch Alfons des Weisen vom Jahre 1283. In Aus dem Antiquariat 12.
MEISSENBURG, EGBERT (1983). 700 Jahre Schach- und Spielebuch Alfons des Weisen. Deutsche Schachblätter, Nº 2.
MEJIA, FERNANDO (1492). Nobilitario Vero, Sevilla.
MELLEMA, ELCIE EDOUDARDO LEON (1587). Dictionaire ou promptuaire flameng-francoys, de nouveau composé embelli, augmenté et enrichi, Anvers.

MELLEMA, ELCIE EDOUDARDO LEON (1639). Schat van drie talen Duytsch, Spaensch en Fransch, Antwerpen.
MENA, JUAN DE (c. 1450). Obras completas. Edición, introducción y notas de Miguel Angel Pérez Priego. Planeta/Autores Hispánicos. Barcelona 1989.
MENA, JUAN DE (1986). Antologia de su obra poetica, Edicióndе José Maria Azaceta, Plaza & Janés Editores, S.A. Barcelona.
MENA, JUAN DE (1989). Obras completas, Planeta, Barcelona.
MÉNAGE, M. (1750). Dictionnaire étymologique de la langue françoise, Parijs.
MÉNDEZ, FRANCISCO (1796). Tipografía Española, ó Historia de la introducción de la imprenta en España, Madrid. Imprenta de don Joaquin Ibarra.
MENÉNDEZ PIDAL, F. (1963). Un bordado heráldico leonés: el carbunclo en los escudos medievales. Armas e Trofeos, Braga.
MENÉNDEZ PIDAL, RAMON (1964). Historia de España, deel 17, La España de los Reyes Católicos, Espasa-Calpe S.A., Madrid.
MENÉNDEZ PIDAL, RAMON (1969) Historia de España, deel 15, Los trastámaras de Castilla y Aragón en el siglo XV, Espasa-Calpe S.A., Madrid.
MEURIER, GABRIEL (1557). Vocabulaire François-Flameng, Anvers.
MEURS, JAN VAN (1618). Orchestra, sive de saltationibus veterum liber singularis, Lugduni.
MEURS, JAN VAN (1619). Graecia feriata, sive de festis Greaecorum libri VI, Lugduni.
MEURS, JAN VAN (1622). Graecia ludibunda, sive de ludis Graecorum liber singularis, Lugduni.
MEYER, GERD (1977). Zur Frühgeschichte des Problemschachs. In BONUS SOCIUS. Bijdragen tot de cultuurgeschiedenis van het schaakspel. s'Gravenhage.
MICHAELIS, AD. (1863). Terracotagruppe aus Athen. Archäologische Zeitung, mei, jaargang 21.
MINSHEU, JOHN (1617a). The Guide into the Tongues, London.
MINSHEU, JOHN (1617b). Vocabularium Hispanicolatinum et Anglicum copiosimum, London.
MIQUEL Y PLANAS, RAMON (1911-1914). Escacs d'Amor. Poema inèdit del XV.èn segle. In: Bibliofilia. Recull déstudis, observacions, comentaris y noticies sobre llibres en general y sobre quëstions de llengua y literatura catalanes en particular.
MIRABELIUS, NANNUS (1507). Polyanthea
MOLINER, M. (1967). Diccionario de uso del Español, Madrid.
MOMMAERT, JAN (1658). Stichtelijck ende vermakelijck proces, Brussel.
MOMMEIAN, B. (1560). Ludi Latrunculorum brevis descriptio, Parisiis. *Een Latijns gedicht over het schaakspel, waarin ook ook een spel (damspel?) met 24 schijven ter sprake komt. De tekst is weergegeven in het Franse schaaktijdschrift* Le Palamède *van oct. 1847, p. 454-465.*
MONET, PHILIBERT (1630). Abrégé du parallele des langues françoise, et Latine, Lyon .
MONET, PHILIBERT (1636). Abrégé du parallele des langues françoise, et latine, Lyon.
MONOD, TH. (1950). Sur quelques jeux africains. Notes Africains.
MONTES GIRALDO, JOSÉ JOAQUIN & FLÓREZ, LUIS (1973). Muestras del Léxico de la Pesca en Colombia, Bógoto.
MONTGOMERY, W., (1896). The Malagasy Game of Fanorona, *in Antananarivo Anuuall, iii.*
MORGA, ANTONIO DE (1609a). Sucesos de las Islas Philipinas. (in Engelse vertaling door H.E.J. Stanley: the Philippine Islands, London 1867, in de reeks van de Hakluyt Society).
MORGA, ANTONIO DE (1609b). History of the Philippine Islands. E.H. Blair and J.A. Robertson, Cleveland 1907/New York 1970.
MOULIDARS, T. DE (1840). Grande Encyclopédie des Jeux. Paris.
MOURIK, W.A.VAN (1980). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
MOURIK, W-A.VAN (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
MOUSKET, PHILIPPE (1845). Manuscript bekend als de ***Chronique rimée*** opgenomen in de Collection chroniques beLges inédites, Bruxelles 1836-1838; supplement in 1845.

MOWAT, ROBERT (1895). Communication sur les tables de jeu romaines découvertes à Trèves. Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France.
MOWAT, ROBERT (1895). Remarques sur quelques représentations de jeu de latroncules chez les Romains. Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France.
MÜLLER, RAINER A. (1981). Der Arzt im Schachspiel bei Jakob von Cessolis. Bayer AG, München.
MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford.
MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1925). Damtijdschrift *Het Damspel.*
MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford.
MUUR, J.J. VAN DER (1947). Tijdschrift *Boekcier*
NASH, W.L. (1902). Ancient Egyptian draughts-boards and draughts-men. Proceedings of the Society of Biblical Archaeology: 10 december, 1902; vol. XXIV, p. 341-348.
NEBRIJA, ANTONIO DE (1492a). Dictionarium latino-hispanum, Salamanca.
NEBRIJA, ELIO ANTONIO (1492b). Gramática de la lengua Castellana.
NEBRIJA, ANTONIO DE (1492c). Vocabulario español latin, Salamanca 1492 - heruitgave 1979
NEBRIJA, ANTONIO DE (1495). Dictionarium hispano-latinum, Salamanca. (herdruk in 1951 door de Real Academia Española -Diccionario Romance (español) en latin. Er zijn van dit boek edities bekend in: 1494? Evora; 1503 Sevilla; 1506 Parijs en 1513 in Madrid.
NEBRIJA, ANTONIO DE (1516). Vocabulario de Romance en latin. Sevilla. (heruitgave, Madrid, 1971)
NEBRIJA, ANTONIO DE (1529). De artis rhetoricae compendiosa coaptatione ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano, Madrid.
NEHEMIA CARDOSA, ABRAHAM (1702). Akte NA 4195, 1631 van Notaris Dirk van der Groe, gedateerd 30 mei 1702 en opgemaakt op verzoek van Abraham Nehemia Cardosa. (Gemeentelijk Archief Amsterdam).
NEUMAN, J.H. (1906). Karo-Bataksche kinderspelen in Mededelingen vanwege het Nederlandsche Zendelinggenootschap, 50 jrg.
NEUVONEN, E.K. (1941). Los Arabismos del español en el siglo XIII, Leipzig.
NICOT, JEAN (1606). Thresor de la langue Françoise, Paris. Herdruk Paris 1979.
NIEDEREHE, H.J. (1975). Die Sprachauffassung Alfons des Weisen. Max Niedermeyer Verlag. Tübingen.
NIJENHUIS, TRUUS (1979). Michezo, Speelgoed en spelen in Afrika, Nieuwkoop.
OEFELE, ARMIN VON (1904). Das Schachspiel der Bataker.
ORBELI, J.A. & TREVER, K.V. (1936). Satrang, Kniga o Sachmatach, Leningrad. Gosd. Ermitaz, 195 (1).
ORNSTEIN, JACOB (1954). Lucena: Repetición de amores. Edited by Jacob Ornstein. Chapel Hill 1954. North Caroline University. Studies in the Romance Languages and Literature, Nº 23.
OTT, ANDREAS C. (1948). Eloi d'Amerval und sein Livre de la deablerie, Erlangen.
OTTO, EVERARD (1733). Thesaurus juris Romani, deel 4, gedrukt door J. Broedelet , Utrecht.
OTTO, EVERARD (1744). Thesaurus juris Romani, gedrukt door Brandmüller, Basel.
OUDIN, CÉSAR (1607). Tesoro de las dos lenguas francesa y española.
OUDIN, CEASAR (1627). Le thresor des trois langues, espagnole, françois et italienne, Genève.
OVIDE, Ars Amatatorio. (1960). Editie H. Bornecque, Parijs.
OVIDE, Tristia. (1968). Editie J. André, Parijs.
PACHTLER, G.M. (1887). Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Jesu I, Berlin.
PAGÉS DE PUIG, ANISETO DE (1901). Gran diccionario de la lengua castellana, autorizado con ejemplo de buenos escritores antiguos y modernos, deel 1, 1901 (5 vols., B., s.a., 1902)
PALAU Y DULCET, ANTONIO (1971). Manual del libro Hispano-Americano.
PALENCIA, ALFONSO DE (1490). Universal vocabulario en latin y romance, Sevilla.

PALENCIA, ALFONSO DE (1490). Universal vocabulario en latin y en Romance, Sevilla. Facsimile nadruk, Madrid 1967.
PALET, JOAN (1604). Diccionario muy copioso de la lengua española y francesa, Paris.
PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912a). Notice sur un Manuscrit en langue catalane existant à l'Archive du Palau à Barcelone. In: La Stratégie, Paris, 45e vol., 46e année, Nº 4, avril 1912, 121-123.
PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912b). Eine neue Schachhandschrift, Deutsche Wochenschach, 28. Jg., 1912, Nº 21, 26. Mai 1912. p.189.
PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912c). Primer ensayo de bibliografía Española de ajedrez, Barcelona 1912, p. 8-11.
PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912d). Manual del ajedrez para uso de los principiantes, vol.. III.
PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1921). Bibliografia Española de ajedrez. Vol. III, p. 249-285.
PANSIER, P. (1924). Histoire de la langue provençale à Avignon du XIIme au XIXme siècle, Avignon. (Vijfdelig woordenboek tussen 1924-1932)
PANTOJA DE AYALA, PEDRO (1625). Commentaria in Titiulum de Aleatoribus, Digestis et Codice, seu de Ludorum universa antiquitate, Madrid. (Manuscript 84-I-17 Bibliotheek Colombina - Sevilla).
PANVINIUS, ONOPHRIUS (1601). De ludis circensibus libri II. Parijs.
PANZER, GEORG W. (1795). Annales Tipographici. Nürnberg.
PARKER, H. (1909). Ancient Ceylon, London.
PARLETT, DAVID (1991). A history of Card Games, Oxford.
PAZ Y MELÍA, A (1892). Opusculos literarios de los siglos XIV al XVI, Sociedad de bibliófilos españoles, Madrid.
PERCIVAL, RICHARD (1599). A Dictionary in Spanish and English, Londres.
PERKINGS, WILLIAM (1966). The whole treatise of cases of conscience, edition by Thomas F. Merrill, 1966.
PETTAS, WILLIAM /1995). A sixteenth-Century Spanish bookstore: The inventory of Juan de Junta, American Philosophical Society, Independence Square, Philadelphia.
PETZOLD, JOACHIM (1986). Schach. Eine Kulturgeschichte, Leipzig.
PIEPER, MAX (1909). Das Brettspiel der alten Ägypter und seine Bedeutung für die ägyptische Totenkultur, Berlin.
PLACE, VICTOR (1922). Le premier en date des théoriciens du jeu d'échecs. Paris.
PLACETTE, JEAN LA (1714). Traité des jeux-de-hazard, La Haye.
PLANTIJN, CHRISTOFFEL (1573). Thesaurus Theutonicae linguae *Schat der Neder-duytscher sprake. Inhoudende niet aleene de nederduytsche woorden, maer oock verscheyden redenen en manieren van spreken, vertaelt ende overgezet in fransois ende latijn*, Antverpiae.
PLISCHKE, KARL (1890). Archives Internationales d'ethnographie, deel 3. Kürze Mitteilung über 2 Malayische Spiele.
POLLUX, JULIUS (PÓLUX) (1608). Julli Pollucis Onomasticon decem libris constans <...> adjecta interpretatio latina Rodolphi Gualtheri <...> studio at que opera Wolfgangi Seberi <...>,Francofurti <...>, 2 partes en 1 vol.
POLLUCIS, JULII (1706). Onomasticum Graece et Latine, Amsterdam. Uitgave Hemsterhuis.
POMEY, FRANÇOIS (1667). Indiculus Universalis, Lyon.
POMEY, FRANÇOIS (1705). Universo abreviado, Lyon. (Spaanse vertaling van 1667, castellano-latin, francés. Traduit en Espagnol par F.T. Croset.
POMEY, FRANCISCO (1724). El mundo abreviado, de el P. Francisco Pomey de la Compañia de Jesus: Traduzido antes en Italiano, Aleman, Ingles, y Flamenco, y agora nuevamente en Español. Enm Taller: en la Emprenta del Nob. D. Pedro Borro, por Rafael Gelabert, años 1724, 8º, pp. 300.
PORTE, ARNOLD DE LA (1659). Den Nieuwen dictionaris oft schadt der duytse en de spaensche talen, Antwerpen.

PRAGMÁTICAS (1549). Compilación de Pragmáticas y leyes publicada en Medina, 1549, fol. 86v.
PRATESI, FRANCO (1987a). *Brittish Chess Magazine*.
PRATESI, FRANCO (1987b). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel*, Utrecht.
PRATESI, FRANCO (1991). Damtijdschrift Het Nieuwe Damspel. Utrecht.
PRATESI, FRANCO (1993). Damtijdschrift *Hoofdlijn,* Amsterdam.
PRATESI, FRANCO (1994). Damtijdschrift *Hoofdlijn*, Amsterdam.
PRATESI, FRANCO (1995). Damtijdschrift *Hoofdlijn,* Amsterdam.
PRIVILEGIOS REALES (1535). Carlos V haze declaración de la Pragmática del juego para que no se proceda contra los que no excedan de dos reales, aunque no los gasten en comer, a petición de los procuradores de Consejo de Toledo. Madrid, a 5 de enero de 1535. Verzameld in compilación de *Privilegios reales* (Biblioteca Nacional Madrid) Manuscript 13114, fol. 3r.
PUIG, TORRALVA, JOSE MARIA (1883). Estudio histórico-crítico de los poetas valencianos de los siglos XVI, XVII y XVIII por José Ma. Puig Torralva y Francisco Martí Gragales, Valencia.
QAMÛS, (1400). Diccionario árabe recopilado por el persa Firuzabadí h. (según Lane en Freytag).
QUINSONAS, E. DE (1860). Matériaux pour servir à l'histoire de Marguerite d'Autriche, deel 3.
QUINTILIANO. *De institutione oratoria.*
RABELAIS, FRANÇOIS (1535). La vie inestimable du grand Gargantua, père de Pantagruel, Lyon.
RABELAIS FRANÇOIS (1542). Oeuvres complètes. Edition établie, annotée et préfacée par G. Demerson, Paris 1973. (=5e editie in 1542 van Rabelais)
RADERI, M (1627). Ad M. Valerii Martialis Epigrammaton, Libros omnes, Keulen . Ad Paulem, LX.
RAFFLES, THOMAS STAMFORD (1817). The history of Java, London.
RAYNAUD, GASTON (1891). Oeuvres Complètes de Eustache Deschamps, (11 delen, 1878-1903) Parijs.
REALLEXIKON DER GERMANISCHE ALTERTUMSKUNDE (1978). Brettspiel, Berlijn.
REGIN, D.W. (1976). Trader, artists, burghers. A cultural history of Amsterdam in the 17th century.
RENSON, ROLAND (1982). Le jeu chez Juan Luis Vivès (1492-1540). In: Les jeux à la Renaissance. Études réunies para Philippe Ariès et Jean-Claude Margolin. Paris: Vrin 1982. (Actes du XXXe Colloque International d'Études Humanistes Tours - Juillet 1980).
RIBELLES COMIN, JOSÉ (1915). Bibliografia de la lengua Valenciana. "Scachs d'amor, feta per Don Françi de Castelui e Narçis Vinyoles e Mossen Fenolar, Madrid. Nachdruck Nendeln 1969
RICHTER, W. (1887) Spiele der Griechen und Römer, Leipzig.
RICOS, BLANCA DE LOS (1946). Obras dramáticas (1946-1959).
RIQUER, MARTIN DE (1986). Heráldica Castelana en Tiempos de los Reyes Católicos, Barcelona.
ROBINSON, J. ARMITAGE (1923). Time of St. Dunstan, Oxford.
RODIGINO, LUDOVICO CELIO (1516). Lectionum antiquarum libri 30, Venetië.
RODRIGUEZ, IAN FRANCISCO (1634). Nieuwen Dictionaris (...) Nederlandtsche ende Spaensche Talen, Antwerpen.
RODRIGUEZ DE ALMELA, DIEGO (1487a). Compilación de las batalles campales, Murcia.
RODRIGUEZ DE ALMELA, DIEGO (1487b). Valerio de las historias escolásticas y de España, Murcia.
RODRIGUEZ CACHO, LINA (1986). Pecados sociales y literatura satírica en el siglo XVI: Los Coloquios de Torquemada, Madrid.
RODRÍGUEZ-MOÑINO, A (1962). Los Pliegos Poéticos de la colección del Marqués de Morbecq (Siglo XVI), Madrid. (Het betreft een niet gedrukt dokument uit het Historisch Archief van Valencia).
ROERO (1604). La Scolare, Pavia. Italië.
ROEVER, N. DE (1888). *Aart Schouwman volgens zijne aanteekenboekjes,* Tijdschrift OudHolland VI.

ROSAL, FRANCISCO DEL ROSAL (1585). Origen y etymologia de todos los vocablos arábigos introducidos en la lengua castellana, Granada.
ROUSSEAU, JEAN BAPTISTE. (1694). Le café, scene 1 en 2.
RUEDA, LOPE DE (1570). El Deleitoso y Registro de Representantes, Valencia.
RUIZ, JUAN, (ARCIPRESTE DE HITA) (1343). Libro de Buen Amor, manuscript.
RUIZ , JUAN, (ARCIPRESTE DE HITA) (1343). Editie van R.S. Willis, Princeton 1972.
RUIZ, JUAN (ARCIPRESTE DE HITA) (1330). Arcipreste de Hita, Libro de Buen Amor. (Editie colección Austral, Espasa Calpe S.A., Madrid 1965).
RUIZ MONTERO, PEDRO (1591). Libro del Juego de las Damas, vulgarmente nombrado el marro, Valencia.
SACHS, GEORGE E. (1936). Terminologia de juegos en el Libro de Ajedrez de Alfonso el Sabio. Revista de Filogía Española. 23.
SAHAGUN, FRAY BERNARDINO (c. 1569). Historia General de las Cosas de Nueva España, manuscript, Uitgave Mexico 1969.
SALMASIUS, CLAUDIUS (1620). **Ad Latrunculos luderetur** - Historiae Augustae Scriptores VI, Parijs.
SAMUSAH, RAJA (1932). The Malay game of Apit (Peraturan Main "Sodok Apit"); Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society. Malay College, Kuala Kangsar.
SAN ISIDORO. Etymologiarum libri XX of De originibus, lib. XVIII, cap. 67, De calculorum motu. (Edición Bac, Madrid 1982).
SÁNCHEZ-ALBORNOZ, CLAUDIO (1982). La España Musulmana, deel II, Madrid.
SÁNCHEZ DE BADAJOZ, DIEGO (1554). Recopilación en metro del Bachiller Diego Sánchez de Badajoz, en la qual por gracioso, cortesano y pastoril estilo se cuentan y declaran muchas figuras y autoridades de la sagrada scriptura, Sevilla.
SÁNCHEZ DE LAS BROZAS, FRANCISCO (1580). Etimologias españolas, Manuscript, Spanje.
SANCHEZ PEREZ, J. (1929). El Ajedrez de Don Alfonso el Sabio, Madrid. Tip. La Franco Española. 121.
SANCTA CLARA, ABRAHAM A (1711). Etwas für Alle, das ist eine kurtze Beschreibung allerley Stands- Ambts- und Gewerbs- Persohnen, Würtsburg.
SANTILLANA (?). Canc. cast. (s. XV), de. F. Delbosc, NB, n. 235, p. 562
SANTO TOMAS, F. DOMINGO DE (1560). Lexicon Vocabulario de la Lengua General de Peru. Valladolid. (Lima 1951).
SANTOS HERNANDEZ, P (1901). Juegos de los ñinos en las escuelas y colegios. De. Saturnino Calleja, Madrid. Facsimil editie José J. de Olañeta, Editor. Mallorca, 1986. Estudio preliminar de Carmen Bravo-Villansante.
SANVITO, ALESSANDRO (1992). *Figure di Scacchi.*
SANZ, MARIA JESÚS & DABRIO, MARIA TERESA (1977). Biblioteca Sevillanas del Periodo Barroca. Datos para su estudio. In: Archivo Hispalense, revista Histórico, Literaria y Artística. Sevilla. (Deel 60, Nummer 184, bladzijde 150). Het volgende wordt vermeld:
- Inventario de bienes de Don Domingo de Urbizu, Caballero de la Orden de Calatrava, miembro del Consejo Real de Hacienda, Alguacil Mayor de la Casa de la Contratación, que vivió en la colación de Santa Maria, en la entrada de la calle Abades. Realiza el inventario su esposa Doña Catalina de Trujillo. Sevilla 20 de Febrero de 1701.
Libreria (1421 ex.)
Libros de folio (.....)
Libros manuscrito (.....)
Libros en quarto (....)
Libreria baja (boeken over techniek, reisbesprekingen,, landbouw e.d.)
Twee spelboeken worden op bladzijde 150 vermeld:
- Balla: Juego de damas

- Segura: Arte del juego de agedrez (Hier wordt Ruy Lopez de Segura bedoeld).
SARASIN, JEAN FRANÇOIS (1656). Les oeuvres de Monsieur Sarasin, Paris.
SASBOUT, MATHIAS (1579). Dictionaire Francoys-flaming, Anvers.
SCALIGER, JOS. (1573). *Lucani ad Calpurn. Pisonem Panegyricum in Virgilii Maronis Appendix,* Lyon.
SCALIGERO, GIUSEPPE GIUSTO (1589). *In eclogam M. Annaei Lucani ad C. Pisonem Notae Josephi Scaligeri,* gepubliceerd met het werk vermeld onder Lucano.
SCHAAP, PHILIP DE (1990). Dammen. Catalogus van de Damcollectie in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam bijeengebracht door Philip de Schaap. Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
SCHÄDLER, ULRICH (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
SCHAICK AVELINGH, G.H. V. (1912). Dat Scaecspel, Leiden.
SCHAT VAN DIE TALEN DUYTSCH, SPAENSCH EN FRANSCH (1636). Antwerpen.
SCHIAPARELLI, C. (1871). Vocabulista in Arabico. Importante léxico del árabe valenciano, fechado en el siglo XIII y atribuido tentativamente al teólogo, arabista y misionero catalán Ramón Martí. (Het Valenciaanse Arabisch in de 13e eeuw).
SCHLIEMANN, H. (1875). Troy, translated by Dr. P. Smith, London.
SCHMIDT, C.A. (1795). Diccionario Español y Aleman, Leipzig.
SCHMIDT, G.F. (1961). Das Schachzabelbuch des Jacobus de Cessolis. (G.F Schmidt, O.P. Berlin).
SCHMIDT, JOHANN WOLFGANG (1700). Unterschiedliche Spiel und Vorstellungen des weitberühmten Damspiels, - *denen Liebhabern zu ehren welche schon etwas Wissenschaft davon haben*.- Nürnberg (manuscript)
SCHMIDT, WILLI (1934). La Revue française du jeu de dames.
SCHMITT, A. (1977). Spielen wie die Römer spielten, Jahrbuch des Beethovengymnasiums, Bonn.
SCHOTEL, G.J.D. (1868). Het maatschappelijk leven onzer voorvaderen in de zeventiende eeuw, Haarlem.
SCHÜRMANN, HANS & NÜSCHELER, MANFRED (1980). So gewinnt man Mühle. Ravensburg.
SCHWENTER, DANIEL (1636). Deliciae physico-mathematicae - Oder mathem(atische) und philosophische Erquickstunden, Nürnberg. (Reprint Frankfurt 1991).
SEJOURNANT, M. DE (1759) Nouveau dictionnaire François - Espagnol. Composé sur les dictionnaires de Académies Royale de Madrid et de Paris.
SELENUS, GUSTAVUS (1616). Das Schach oder Konig Spiel, Lipsiae.
SENA CARNEIRO, CÂNDIDO DE (1972). Enciclopedia Damista.
SENA CARNEIRO, CÂNDIDO DE (1997). Privé communicatie.
SÉNECA. *Epistolae.*
SÉNECA. *De tranquillitate animi ad Serenum.*
SENFTLEBEN, ANDREAS (1667). De alea veterum opusculum posthumum, Leipzig.
SERRANO Y MORALES, JOSÉ ENRIQUE (1893). Imprentas que han existido en Valencia, desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868.
SESÉ, BERNARD (1966). Vocabulaire de la langue espagnole classique (XVIe et XVIIe siècles) par Bernard Sesé, Maître-Assistant à la Sorbonne, Centre de Documentation Universitaire, Paris. Chapitre VIII: Les Jeux. (Jansen vond hier op bladzijde 130: la andarraya = le jeu du damier).
SEVERINO, MARCO AURELIO (1690). Dell'antica pettia overo che Palamede non è stato l'inventor degli scacchi, Napoli.
SHERWOOD, ROBERT (1632). A dictionary English and French, London 1632.

SILBERMANN, JACOB & UNZICKER, WOLFGANG (1975) Geschichte des Schachs, München. p 43
SIR FERUMBRAS (1860). Les anciens poetes de la France, editie A. Kroeber & G. Servais, Paris. Franse tekst van c. 1170 van ***chanson de geste Fierabras***.
SIR FERUMBRAS (1879). Manuscript van 1380; Engelse bewerking van het Franse **chanson de geste Fierabras (c. 1170).** Uitgave door Early English Text Society, London. (Bodleian Library-Oxford).
SMITH, J.H. (1811). Lachesis Lapponica, London.
SNOUCK HURGRONJE, C. (1894). De Atjèhers, Leiden.
SNOUCK-HURGRONJE, C. (1906). The Achehnese, translated by A.W.S. O'Sullivan, Leyden/London vol. 2.
SOBERANAS, AMAEU, J. (1992). Nebrija nummer van het tijdschrift Insula, Nº 551, november 1992 (Revista de letras y Ciencias Humanas). Bladzijden 7/8/9 en verder: El Diccionario de Nebrija de 1492. Deze auteur merkt op:
1. "Las dos ediciones del Vocabulario español-latino, atribuidas a c. 1494 por Odriozola, o a c. 1495 por Francisco Garcia Craviotto."
2. "Hacia 1493-1494 - hay quien se decanta por el c. 1495 como hemos visto- apareció, también en Salamanca, el Vocabulario español-latino que presenta, y ello fue una gran innovación en el campo lexicografico, el material ordenado a partir del romance".
SOCIEDAD GENERAL ESPAÑOLA DE LIBRERÍA S.A. (1987). Alfonso X el Sabio y la lingüistica de su tiempo.
SOUTER, DANIËL DE (1617). Palamedes, Leiden.
SOUZA, ALTAIR DA (1974). Rio de Janeiro. (Braziliaanse editie van het boek van Lucena). *Zie beschrijving bij Lucena, Luis Ramirez.*
SPELENCYCLOPEDIE UIT THAILAND (1950). In het bezit van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.
STALLAERT, K. (1890). Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgse oorkonden, Leiden.
STEIGER, ARNALD (1941). Alfonso el Sabio - libros de acedrex, dados e tablas, Genève/Zürich/Erlenbach.
STEPHANUS, CAROLUS (1552). Dictionarium latinogallicum, Parijs.
STEVENS, JOHN (1706). A new Spanish and English Dictionary, Londres.
STOEP, ARIE VAN DER (1974). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
STOEP, ARIE VAN DER (1980). Damtijdschrift *Dammagazine,* Amsterdam.
STOEP, ARIE VAN DER (1981). Damtijdschrift *Dammagazine*, Amsterdam.
STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje.
STOEP, ARIE VAN DER (1985). Damtijdschrift *Dammagazine*, Amsterdam.
STOEP, ARIE VAN DER (1989). Damtijdschrift *Hoofdlijn,* Amsterdam.
STOEP, ARIE VAN DER (1991). Damtijdschrift *Dammen,* Voorst.
STOEP, ARIE VAN DER (1993a). Privé communicatie, brief 25 maart.
STOEP, ARIE VAN DER (1993b). Damtijdschrift *Hoofdlijn,* Amsterdam.
STOEP, ARIE VAN DER (1993c). Damtijdschrift *De Problemist,* Amersfoort.
STOEP, ARIE VAN DER (1994a). Een Schaakloze damhistorie, Deel 1 Bouwstoffen, Rockanje.
STOEP, ARIE VAN DER (1994b). Een schaakloze damhistorie, deel II geschiedenis, Rockanje.
STOEP, ARIE VAN DER (1994). Damtijdschrift *Hoofdlijn*, Amsterdam.
SUAREZ DE FIGUEROA, CHRISTOVAL (1630). Plaza universal de todas ciencias y artes, parte traduzida de Toscano, y parte compuesta por el doctor Christoval Suarez Figueroa, Perpiñan.
SUETONIUS (1860). A. Reifferscheid - C. Suetoni Tranquili Reliquilli.
SUIDAS. (1581). *Suidae Historica caeteraque omnia quae ulla ex parte ad cognitionem rerem spectant (...). Hier. Uvolfi in latinum sermonem conversa,* Basel.

SWAANENBURG, WILLEM VAN (1726). Arlequin distelateur of de overgehaalde nouvelles, Amsterdam.
SYNGE, M.B. (1973). Ontdekkingsreizen, Haarlem
TAMAYO DE VARGAS, THOMAS (1624). Junta de libros la mayor que España ha visto en su lengua hasta 1624. Manuscript.
TAMBORINO, STEVE (1516). Armorial compilado entre 1516 y 1519, ms. 2490 Biblioteca de la Universidad de Salamanca; ms. 798 de la Biblioteca Municipal Tolosa. (Tolosa es una copia de Salamanca). Tamborino is in Frankrijk geboren tussen 1442 en 1447 en was tamboer in Spaanse dienst.
TAUBER, WALTER (1987). Das Würfelspiel im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Eine kultur- und sprachgeschichtliche Darstellung. Frankfurt am Main.
TELEAC (1990). Steden des tijds, Utrecht.
TÉLLEZ, FRAY GABRIEL (1612?). Obras dramáticas completas (1946-1959), Deel 2, editie van Blanca de los Ricos.
TENTOONSTELLINGSCATALOGUS (1974). Koninklijk Kabinet van Schilderijen Mauritshuis Den Haag, Den Haag. Opgedragen aan de nagedachtenis van S.J. Gudlaugsson.
TENTOONSTELLINGSCATALOGUS (1976). Rijksmuseum Amsterdam, Tot lering en vermaak, Amsterdam. Over genreschilderkunst: pagina 14/28. Over Ter Borch: 32/43. Over triktrakspel: 109/111. Over kaartspel: 150/153. Over schaakspel: pagina 154/157.
TENTOONSTELLINGSCATALOGUS (1989). Rijksmuseum Amsterdam "Tekeningen van de familie Ter Borch", Amsterdam.
TERREROS, ESTEBAN DE (1786-1793). Diccionario Castellano con las Voces de Ciencias y Artes y sus correspondientes en las 3 lenguas francesa, latina e italian, 4 delen, M.
TEXTOR, RAVISIUS (1522). Officina.
THÉVENOT, JEAN DE (1663). Relation d'un voyage fait au Levant, Paris.
THIELE, R. (1987). Die Gefesselte Zeit, Leipzig.
TILLEY, ARTHUR (1892). Ludus Latrunculorum. The Classical Revieuw, oct.
TIMONEDA, JUAN (1635a) Libro llamado Ingenio, el cual trata del Juego del Marro de punta", hecho por Juan de Timoneda, Dedicado al Mvy magnifico Senñor don Ynnigo de Losca Capitan en las Galeras de Españna. Al qual se han annadido ocho trechas de mucha primor, por Antonio Miron y del Castillo, Tolosa.
TIMONEDA, JUAN (1635b) Libro llamado Ingenio, el cual trata del Juego del Marro de punta", hecho por Juan de Timoneda, Dedicado al Mvy magnifico Senñor don Ynnigo de Losca Capitan en las Galeras de Españna. Al qual se han annadido ocho trechas de mucha primor, por Antonio Miron y del Castillo, Tolosa. Editie van K.W. Kruijswijk. Uitgever L'Esprit, Rosmalen 1989.
TIMONEDA, JUAN (1635c) Libro llamado Ingenio, el cual trata del Juego del Marro de punta", hecho por Juan de Timoneda, Dedicado al Mvy magnifico Senñor don Ynnigo de Losca Capitan en las Galeras de Españna. Al qual se han annadido ocho trechas de mucha primor, por Antonio Miron y del Castillo, Tolosa. Editie van Govert Westerveld, Beniel (Murcia) Spanje, 1992.
TIMONEDA, JUAN DE (1567) El Patrañuelo. Editie van Rafael Ferreres, Clásicos Castalia, Madrid 1971.
TORELLI, POMPONIO (1596). Trattato del Debito del Cavalliero di Pomponio Torelli, Conte di Montechiarusolo, Nell'Accademia de Signori Innominati di Parma, Il Perduto. Parma.
TORO Y GISBERT, M. (1920). Revue Hispanique.
TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valencia. (Verloren gegaan boekwerk).
TORQUEMADA, ANTONIO DE (1553). Los Colloquios/satíricos, con un colloquio/pastoril, y gracioso al cabo/dellos hechos por Antonio/de Torquemada..., Mondoñedo.
TORQUEMADA, ANTONIO DE (1564). Historia del invencible Cavallero Don Olivante de Laura, Barcelona.

TORQUEMADA, ANTONIO DE (1570). Jardin de flores curiosas, Salamanca. Edición de Giovanni Allegra, Clásicos Castalia, Madrid 1982.
TORQUEMADA, ANTONIO DE (1574/1970). Tratado llamado Manual de Escribientes. Edición de Mª. Josefa C. de Zamora y A. Zamora Vicente. Anejos del boletin de la Real Acacemia Española XXI, Madrid 1970.
TORRES FONTES, PROF. JUAN (1985). El principe don Alfonso y su itinerario - La contratación de guisando 1465-1468, Departamento de historia medieval, Universidad de Murcia.
TOURNEBOUS, ADRIEN (1564). *Adversariorum libri XXX,* lib. XXVII, cap. 3. Parijs.
TOWRY, E. (1902). Types of ancient Egyptian draughts-men. Proceedings of the Society of Biblical Archaeology: 11 juni.
TREND, J.B. (1933). Alfonso el Sabio and the Game of Chess, Revue Hispanique.
TROGNESIUS (1646). Den grooten dictionaris en schadt van dry talen, Antwerpen.
TWISS, RICHARD (1805). Miscellanies II, London.
TYERRI, NICOLAS (1538). Leyes de todos los reynos de Castilla, Valladolid, fol. 197r.
URDEMALES, PEDRO DE (1559). Viaje de Turquía (La odisea de Pedro de Urdemales). Editie van Fernando Garaia Salinero, Cátedra, Madrid, 1980.
URQUHART (1653). The complete works of doctor François Rabelais (....): the whole faithfully rendered into English by Sir Thomas Urquhart and Peter Motteux. The Abbey Library, s.d., s.l. Herdruk van de druk van 1653, Londen.
VALERA, DIEGO DE (1482). Crónica de España, Sevilla.
VALLS, LORENÇO (1597). Libro del Juego de las Damas, por otro nombre el Marro de Punta, Valencia. - (Biblioteca del Palacio, Madrid).
VARRO, MARCUS TERENTIUS. De lingua Latina, X22.
VEGA, JOSSEPH DE LA (1688). Confusion de Confusiones, Dialogos Curiosos, Entre un Philosopho agudo, un Mercader discreto, y un Accionista erudito. Descriviendo el negocio de las Acciones, su origen, su ethimologia, compuesto por Don Iosspeh de la Vega, Que con reverente obsequio lo dedica al Merito y Curiosidad Del muy Ilustre Señor Duarte Nunez da Costa, En Amsterdam, Año 1688. Páginas 30, 157, 253.2. (Herdruk in Den Haag 1939). Vertaling Dr. G.J. Geers. Inleiding en verklaringen door Dr. M.F.J. Smith.
VENEGAS, ALEGO (1565). Agonia del tránsito de la muerte, Alcala. Contiene una declaración de algunos vocables que en el presente libro del tránsito por diverso capitulos estan esparzidos.
VERDAM, J. & VERNIJS, E. (1885-1928). Middelnederlandsch Woordenboek. Den Haag.
VETH, P.H. (1875). Java, geogr., ethn., hist., deel I.
VETH, D.D. (1882) Midden-Sumatra.
VICENT, FRANCESH (1495). Libre dels joch partitis del Scachs en nombre de 100 ordenat e compost per mi Francesh Vicent, nat en la ciutat de Segorbe, criat e vehí de la insigne e valeroso ciutat de Valencia. Y acaba: A loor e gloria de nostre Redemtor Jesu Christ fou acabat lo dit libre dels jochs partitis dels scachs en la sinsigne ciutat de Valencia e estampat per mans de Lope de Roca Alemany e Pere Trinchet librere á XV días de Maig del any MCCCCLXXXXV.
VIERGEVER, JAAP (1983). Eindspel-encyclopedie, deel 1: Eindspelkomposities uit de Spaanse damspelliteratuur.
VIERGEVER, JAAP (1993). Damtijdschrift *De Problemist,* Amersfoort.
VIERGEVER, JAAP (1996). Eindspel-encyclopedie, deel 1: Eindspelkomposities uit de Spaanse en Portugese damliteratuur. Boeken en tijdschriften tot en met 1946.
VILLALON, CRISTOBAL DE (1558). El Scholastico, en el qual se forma una académica república o scholastico universidad, con las condiçiones que deven tener el maestro y diçipulo para ser varones dignos de la vivir. Hecho por el liçençiado Christobal deVillalon. Dirigido al muy alto y muy poderoso prinçipe don Phelipe, nuestro señor. Hijo del invictis - simo emperador Carlos Quinto desto nombre: nuestro rey y señor. Valladolid. Uitgave R.J.A. Kerr, Madrid 1967 (Clásicos hispánicos).

VINDEL, FRANCISCO (1930). Manual gráfico-descriptivo del bibliófilo Hispano-Americano, Madrid.
VINYOLES, NARCÍS (1480?). Escacs d'amor, Valencia; Edición de Antonio Ferrando Francés, Universitat de València, Facultat de Filologia, Narcís Vinyoles i la seua obra, Valencia, 1978
VIRGILII, POLYDORI (1550). De rerum inventoribus, Basileae.
VIRGILII, POLYDORI (1663). Waerachtige beschryvinge - Inhoudende wie de eerste autheuren en vinders aller consten, inventien, en hantwercken syn geweest. Doorwroght met veelwonderlycke en waerachtige historien. Uyt het latijn vertaalt, door E.M.G., Amsterdam.
VIVES, JUAN LUIS (1538). Latinae linguae exercitatio, Brugge. - Opera Omnia, 1, Valencia 1782.
VIVES, JUAN LUIS (1555). Exertation linguae, Basel.
VIZCAÍNO CASAS, FERNANDO (1987). Isabel, camisa vieja, Barcelona.
VLIEGENTHART, ADRIAAN, W. (1981). Bildersammlung der Fürsten zu Salm, Rhede. Verkrijgbaar bij het kasteel-museum te Anholt.
WALKER, GEORGE (1838). The Philidorian, a magazine of chess, and other scientific games, London . (december 1837- Nº 6 mei 1838).
Fotomechanische herdruk. Nottingham 1987.
WALL, H. VON DE (1880). Maleisch-Nederlandsch Woordenboek, Batavia.
WARD, CHARLES FREDERICK (1923). *Humanistic studies* van de universiteit van Iowa
WARTBURG, WALTER VON (1934). Französisches Etymologisches Wörterbuch, Leipzig-Berlijn.
WAYTE, WILLIAM (1901). Latrunculi. A dictionary of greek and roman antiquities, London.
WESTEN, WIJNANDT VAN (1636). Mathematische vermaeckelijkheden, Arnhem.
WESTERVELD, GOVERT (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel*, Utrecht.
WESTERVELD, GOVERT (1989). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel*, Utrecht.
WESTERVELD, GOVERT (1990). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel*, Utrecht.
WESTERVELD, GOVERT (1991). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel*, Utrecht.
WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel*, Utrecht.
WESTERVELD, GOVERT (1993a). Damtijdschrift: *Hoofdlijn,* Amsterdam
WESTERVELD, GOVERT (1993b). Damtijdschrift *De problemist,* Amersfoort
WESTERVELD, GOVERT (1994a). Damtijdschrift *De problemist,* Amersfoort
WESTERVELD, GOVERT (1994b). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
WESTERVELD, GOVERT (1995). Damtijdschrift *De problemist,* Amersfoort
WESTERVELD, GOVERT (1996a). Damtijdschrift *De problemist,* Amersfoort
WESTERVELD, GOVERT (1996b). Homo Ludens. El hombre que juega. Deel 1. Instituto para la Investigación y la Pedagogía del Juego. Salzburg.
WHITE, JOHN GRISWOLD (1897). The antiguity of the game of draught. The Scottish Draught, quarterly.
WHITE, JOHN GRISWOLD (1899). The Draught player's quarterly review.
WHITE, JOHN GRISWOLD (1913). El juego de ajedrez ordenado por mandado del rey Don Alfonso el Sabio en el año 1283 ...... con una advertencia de ....., Leipzig. 2 delen.
WHITE, JOHN GRISWOLD (1958). An edition of the old Spanish El Tratado de Ajedrez with introduction and notes by Joane Walton Causey. Thesis. Chapel Hill. University of North Carolina. (2) VIII, 138.
WHYLD, KEN (1993). Chess Historians Meeting - Marked squares on the chaturanga board - Amsterdam.
WHYLD, KEN (1997). Privé communicatie.

WICHMANN, HANS & SIEGFRIED (1960). Ursprung und Wandlung der Spielfigur in zwölf Jahrhunderten, München.
WIEDEMANN, ALFRED (1897). Das brettspiel bei den alten Aegyptern, Leiden.
WIELAND, C.M. (1781). Der Teutsche Merkur, februari. Über die altesten Zeitkürzungsspiele.
WIGHT DUFF, J. (1934). Minor Latin Poets. Harvard University Press, London. Editor William Heineman Ltd.
WILCKENS, L. VON (1985). Spiel, Spiele, Kinderspiel. Katalog Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg.
WILCKENS, L. VON (1986). Spiel, Spiele, Kinderspiel. Neurenberg.
WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.
WILKINSON, R.J. (1915). Papers on Malay subjects, Kuala Lumpur.
WINKLER, JOHANNES (1926). Baessler Archiv., Beitrage zur Voelkerkunde, 10e jrg., Das Usir-spiel der Batak auf Sumatra.
WINTER, H.N.J. (1930). Damspel van de inlanders van Malakka. Damtijdschrift *Het Damspel.*
WOHLHAUPTER, DR. E. (1931). Zur Rechtsgeschichte des Spiels in Spanien. S. 55-129 in Spanische Forschungen der Görresgesellschaft. Erste Reihe. 3. Band. Münster.
WOLLESEN, J. (1990). Sub specie ludii... Text and imagen in Alfonso el Sabio's Libro de Acedrex, Dados e Tablas. Zeitschrift für Kunstgeschichte. München, 55 Band, Heft 3.
ZAMBONI, ALBERTO (1973). Etimologie Friulane e Venete, in Studie linguistici Friulani III.
ZANGS, CHRISTIANE & HOLLÄNDER, HANS (1994). Mit Glück und Verstand. Zur Kunst und Kulturgeschichte der Brett- und Kartenspiele. 15. bis 17. Jahrhundert. Aachen. (Catalogus van een tentoonstelling in Schlosz Rheydt 1994, Mönchen-Gladbach).
ZAVALETA, JUAN DE (1660). El Dia De Fiesta Por La Tarde, Madrid.
ZEEL, C.D.M. (1681). Het Nieuw Haegsche dambort, Den Haag.
ZELL, ULRICH (1472). Communiloquium sive Summa Collationum, Strassburg.
ZOVITIUS (1610). Colloquia. In convuluut 1610 bewaard, Universiteitsbibliotheek te Utrecht.

10. ILUSTRATIEREGISTER

11. NAAMREGISTER

12. SPELREGISTER

13. GEOGRAFISCH REGISTER

INHOUD

MATERIËLE INHOUD